

HISTORICKÁ SOCIOLOGIE

1/2015

ČASOPIS PRO HISTORICKÉ SOCIÁLNÍ VĚDY

HISTORICAL
SOCIOLOGY

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum
2015

Obsah

■ EDITORIAL	
Bohuslav Šalanda	5–8
■ STUDIE	
The Society of Individuals: How to Solve the Dilemma of Individualism and Holism in Historical Sociology	
Jiří Šubrt	9–23
Co je dnes v sociologii obhajitelné? Prezentismus, historická vize a proč je sociologie užitečná	
David Inglis	25–46
Decatur: Výskum Paula F. Lazarsfelda a Elihu Katza o názorovom vodcovstve v oblastiach marketingu, módy, vecí verejných a návštevnosti kina	
Roman Kollár	47–73
Kulturní kontakty a kolaps království Benin	
Barbora Půtová – Václav Soukup	75–94
Historický vývoj konceptů fámy a „veřejného mínění“	
Kateřina Soukalová	95–114
■ INFORMACE	
Některé problémy adaptace českých usídlenců v severozápadním Bulharsku	
Vladimír Penčev	115–122
■ ESEJ	
Zóna odcizení. Mentální obraz postindustriální krajiny?	
Jan Pohunek	123–128
■ RECENZE	
Vratislav Čapek: <i>Historik na přelomu dvou staletí. Co jsem prožil a na co si pamatuji</i> (Marie Durmanová – Renata Wohlgemuthová)	129–131
Lukáš Linek: <i>Kam se ztratili voliči? Vysvětlení vývoje volební účasti v České republice v letech 1990–2010</i> (Miroslav Novák)	131–133

Michal Ulvr: <i>Nukleární společnost ve Spojených státech amerických (1945–1964)</i> (Jaroslav Mrázek)	133–135
Jiří Rak: <i>Zachovej nám, Hospodine: Češi v Rakouském císařství 1804–1918</i> (Milan Miženko)	135–137
Martin, Hrdina – Kateřina Piorecká (eds.): <i>Historické fikce a mystifikace v české kultuře 19. století</i> (Kateřina Soukalová)	137–139
Ivan Chorvát (ed.): <i>Volnočasové aktivity obyvatelův Slovenska. Poznatky z aktuálních výskumov</i> (Miroslav Paulíček)	139–140
Lucie Cviklová: <i>Advancement of Human Rights of LGBT Minority: Advancement of human rights standards for LGBT people through the perspective of international human rights law</i> (Veronika Ďuričková)	140–143
Jan Paulas – Martin T. Zikmund – Luboš Kropáček: <i>Po cestách kamenitých. O životě, islámu a křesťanské víře</i> (Karel Černý)	143–146

Hned na začátku přítomného čísla *Historické sociologie* by bylo dobré akcentovat skutečnost, že se náš časopis začal ještě výrazněji etablovat v určitém specifickém ekosystému. To mimo jiné znamená dostupnost informací o jeho obsahu minimálně prostřednictvím anglických abstraktů v řadě uznávaných vědeckých databázích. Pokud jde o jejich hodnotu, nebylo by férové vyzdvižením některé z nich snižovat úroveň jiných. Každá z nich má ve vědeckém provozu určitou funkci a zasazuje dané periodikum do příslušného kontextu.

V této souvislosti tedy připomeňme alespoň databázi *recensio.net*, v níž jsme, pokud jde o naše vlastní končiny, v dobré společnosti tak renomovaných periodik, jako je Český časopis historický a Soudobé dějiny. Uvedená databáze, míněná coby zásadní platforma pro evropskou historii, představuje společný projekt Bayerische Staatsbibliothek a Universität zu Köln. Dodávám ještě, že zmíněná platforma v současné době nabízí přehled více než dvaceti evropských historických časopisů. Naše periodikum má v takovém rámci určitě své pevné místo, neboť se šířeji profiluje jako *Časopis pro historické sociální vědy*.

Z hlediska bonifikace a hodnocení vědeckých výstupů se ovšem berou za rozhodující vědecké databáze větších kalibrů. Architektonicky řečeno, počítají se spíše vyšší patra, což se může zdát vůči ostatním databázím poněkud nespravedlivé. Při vši skromnosti přiznejme barvu: náš časopis byl v tomto roce evidován v platformě *European Reference Index for the Humanities* (ERIH Plus). Tím jsme také my dosáhli oné vyšší mety, která mimo jiné dokládá jistou stabilitu *Historické sociologie*.

Dnešní informační exploze si žádá jisté procedury, postupy či rutiny, jež umožňují zvládat hustotu textů různých úrovní: od těch orálních přes tištěné až k digitálním. Někdy do této komunikační hry oprávněně vstupují tzv. textuální studia, která dnes získávají značnou váhu. V tomto kontextu lze připomenout snahy o specifické zvládnutí textů navržené Michelelem de Certeau, který poukázal na určité taktiky umožňující uživatelům osobní interpretace textů. Jedná se v zásadě o způsoby práce s osobní interpretací mediálního obsahu. Byl to právě Michel de Certeau, kdo zavedl pro taktiky spjaté s každodenními praktikami „podřízených“ výstižné pojmy „textuální pytláčení“ a „nomádství“.

Netřeba se obávat ani rozšíření vědního pole nejenom našeho časopisu ve smyslu historické sociologie textů, skrže níž by se mohlo rozvinout jednak studium kulturních konfigurací, ale také jejich sociálních funkcí. Je vždycky tak trochu záhadné, jak některé texty upadají do zapomenutí a jiné se zase nečekaně znovu vynořují, třeba v nových edicích nebo překladech. Příkladem může být nedávno znovuvydaná a komentovaná edice Jakobsonovy knížky *Moudrost starých Čechů*. (K vydání připravili a studií doprovodili Tomáš Hermann a Miloš Zelenka. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Nakladatelství Pavel Mervart: Praha, Červený Kostelec 2015.)

Zůstává málo známou skutečností, že jedna opožděná a nedokončená polemika o smysl českých dějin se odehrála za druhé světové války ve Spojených státech amerických. Vyvolala ji právě zmíněná Jakobsonova knížka vydaná roku 1943 v New Yorku, a to nákladem Československého kulturního kroužku. Roman Jakobson se už jejím názvem přihlásil k odkazu největší osobnosti české pobělohorské emigrace Janu Ámosu Komenskému. Podtitul knížky zní *Odvěké základy národního odboje*. Mimochodem velké debaty tehdy způsobil také Egon Hostovský svým románem *Sedmkrát v hlavní úloze* [1942]. Ostře se rovněž diskutovalo nad knihou Josefa Lukla Hromádky *Don Quijote české filosofie* [1943], zasvěcené filozofovi Emanuelu Rádlvi.

Zmíněná Jakobsonova knížka se stala politickým manifestem a byla pokládána za ideologický základ druhého československého odboje. Literární vědec Jan Lehár, který se ohlasy na Jakobsonovu publikaci též zabýval, uvedl, že autor svou knihou posloužil Benešově zahraniční politice. Do sporu o *Moudrost starých Čechů* vstoupili mnozí badatelé, publicisté i umělci, jmenovitě například již jmenovaný Josef Lukl Hromádka, dále Stanislav Budín, Adolf Hoffmeister, Otakar Odložilík, Jiří Voskovec a další. V některých případech se přitom jednalo přímo o zdrcující kritiku tohoto spisu.

Světově proslulý lingvista Roman Jakobson se ve svém textu rovněž vyjadřoval k orientaci českého národa a státu. Geopoliticky a kulturně byly podle něho v tomto směru dány předpoklady pro heslo: „Ani Východ, ani Západ!“ K tomu pak mimo jiné poznamenal: „Postavení národního a státního celku mezi dvěma protilehlými gravitačními středy zachraňuje tento celek před okrajovou, trpnou, jednostrannou závislostí na gravitačním středu, neboť tento národní a státní celek nejen gravituje k přitažlivému kulturnímu středu, nýbrž zároveň je od něho odtahován střediskem protilehlým. Právě tato možnost současné tíže a odklonu tvoří nutný předpoklad pro kulturní syntesu a tedy pro osobitou kulturu. Právě v poloze českého (a rovněž ruského) státního jádra jsou dány imperativní předpoklady pro známé heslo: ani Západ, ani Východ!“

V *Moudrosti starých Čechů* Jakobson mimo jiné exponoval myšlenku kontinuity cyrilometodějské tradice. Touto problematikou se ostatně zabýval téměř nepřetržitě, a to už od dvacátých let. Základy později dokončené knihy jsou obsaženy již ve stati *Český podíl na církevní slované kultuře*, kterou Jakobson napsal pod pseudonymem Olaf Jansen v roce 1939 do sborníku *Co daly naše země Evropě a lidstvu*.

Z Jakobsonova spisu zaznívá rovněž výrazná protiněmecká nota. Na jedné straně je to pochopitelné s ohledem na konkrétní historickou situaci, na druhé straně by autor s odstupem času některé výroky jistě modifikoval. Odbojná tradice česká se zaměřuje právě proti tomuto odvěkému mocnému sousedovi, na jehož adresu Jakobson napsal i tato slova: „Tisícileté svědecké údaje nám zřetelně ukazují, jak neměnná je bytostná povaha Německa, jak ustálené jsou zejména metody německé rozpínavosti a celá její mytologie. Popírat trvalé národní rysy je stejně nevědecké, jako hledat pro ně vysvětlení v biologii, ne-li rovnou v mystice. Čteme-li například pramenná svědectví o poměru česko-německém, tu úzce dobové rekvizity ustupují do pozadí před znaky od věku českými a znaky od věku německými, to jest před protikladem tradice odbojné a tradice dobovačné.“

Moudrost starých Čechů představuje také v mnoha dalších směrech skutečně všestrannou polemiku. Jakobson tak polemizuje s historikem Josefem Pekařem a celou Gollovou školou. Často naráží také na Rádlovy názory na česko-německé soužití, obsažené hlavně v práci *Válka Čechů s Němci* [1928]. Domnívám se, že Jakobsonův spis je rovněž skrytou

polemikou s brožurou filozofa Jana Patočky *Česká vzdělanost v Evropě*, vydanou v létě roku 1939.

V této souvislosti se nabízí otázka, zda jsme schopni přinést určitý osobitý vklad do evropského a světového dědictví. Do české kultury byl kdysi inkorporován jistý typ vzdělanosti, respektive gramotnosti, která byla gradientem duchovního, sociálního a politického vývoje. Cyrilometodějská tradice se však do tohoto kontextu dá začlenit jen v omezené míře, jak uvádějí třeba práce Grausovy, Králíkovy nebo Večerkovy. Jazyk vlastního etnika nelze považovat za sanktum.

Dnes se ukazuje, že k evropské integraci musí být určitý národ připraven nejen po stránce ekonomické, politické či právní, ale také co se týče identity, sebevědomí, hrdosti apod. Vstupem do evropských struktur byl tedy také u nás zahájen nový národotvorný proces, který odhaluje různé deficity dřívějšího pojetí národa a politiky jako takové. Antropologové například stále častěji upozorňují na to, že každá politická aktivita má taktéž kulturní dosah. Tyto a jiné podobné myšlenky mohou napadnout badatele při četbě dnes již klasických publikací týkajících se pojetí českých dějin. Patří k nim nepochybně rovněž ta Jakobsonova.

Po tomto obsáhlém extempore se nyní již jen krátce obrátíme k přítomnému číslu *Historické sociologie* roku 2015. Již při letmém listování snadno zjistíme, že z kvantitativního hlediska máme co do činění s výtiskem značného rozsahu. Doufejme proto, že zkrátka nepřišla nejmenší kvalita jednotlivých příspěvků, ale též jejich poutavost a schopnost zaujmout zvidavého čtenáře. Naštěstí o dobré texty do tisku již nemáme nouzi, některé jsme ovšem nuceni vrátit k přepracování, nebo dokonce přímo striktně odmítat. Nadále pokračujeme v praxi, že první studie každého čísla je prezentována v anglickém jazyce, tentokrát půjde o inspirativní článek českého badatele Jiřího Šubrta k samotné historické sociologii.

Hned v závěsu za Šubrtovým textem najdeme metodologicky zaměřený příspěvek našeho redakčního kolegy z Exeteru Davida Inglise, který doporučila do tisku, respektive k překladu do češtiny, nizozemská socioložka Giseline Kuipers. Na vyžádání přítom autor svůj původní text doplnil dovětkem určeným českým čtenářům. Na první pohled má celá studie výrazně polemický tón a radikálně se vyjadřuje především k situaci sociologie ve Velké Británii, kde, nikoliv ovšem pouze tam, tato vědní oblast mírně řečeno selhává zejména s ohledem na zredukované porozumění dlouhodobým historickým vlivům. Abychom jenom nechválili a zachovali si potřebný kritický odstup, připusťme nemilou skutečnost, že se stále nedaří v rámci našeho časopisu rozšířit tzv. malé publicistické žánry typu glos, úvah, sloupků, deníků apod. Pokud bychom jich naopak měli přebytek, mohly by se některé kratší texty objevit na webu, tedy výhradně v elektronické podobě.

Z informačního hlediska se nám v redakci zdá oprávněně prohlásit, že historická sociologie sice představuje v celku sociálních a humanitních věd pouze určitý dílčí segment, ale přesto se nám právě na tomto základu podařilo vystavět kompletní oborové studium (magisterské a doktorandské), včetně periodické časopisecké prezentace, původně tištěné, nyní už stabilně také v on-line verzi. Hodláme tedy rovněž v nejbližší době vylepšit právě webové stránky našeho časopisu, aby se na nich dalo trávit více času, samozřejmě nanejvýš užitečného. Tím spíše když v dnešní době lze prostřednictvím chytrého mobilu (smartphonu), využívajícího pokročilý mobilní operační systém a aplikační rozhraní, číst texty prakticky všude.

Jak již bylo uvedeno několikrát v minulosti, časopis *Historická sociologie* se snaží vytvářet co nejobtější pole pro interdisciplinární přesahy. Ukazuje se, že je čas od času třeba

určitou zavedenou disciplínu nastavit na „přepínání“ nebo „překlápění“. Jistá programová nedisciplinovanost přitom neškodí, naopak se stává spíše výhodou. Ostatně světové historické a sociologické eso Peter Burke připouští, že někdy představuje značnou výhodu přistupovat ke konkrétnímu tématu z perspektivy jiné disciplíny. Občas se dokonce stává, že teprve vzájemná disciplinární rozepře, nebo naopak tematická či metodologická propojenost, vytvoří posun ve vědě. Výmluvnými příklady na tomto poli mohou být intelektuální výkony Michela Foucaulta, který mimo jiné propojil filozofii s dějinami psychiatrie. Vilém Flusser dokázal totéž s dějinami fotografických technologií a Edward O. Wilson s genetikou. Jak to tak vypadá, byť zatím ještě k takové představě potřebujeme notnou dávku fantazie, všechno by se nakonec mohlo posunout směrem k teoriím kognitivních věd.

Suma sumárum, sečteno a podtrženo – především je vždy nutné se správně trefit do aktuálně podnětné vědní oblasti, hledat a nalézat „ducha doby“, všimnout si nastupujících sociálních trendů apod. A tak tedy věřme, že jsme se přítomným svazkem trefili minimálně do noty nebo vkusu našich čtenářů a příznivců. Snad to není jen lichá naděje.

Bohuslav Šalanda

The Society of Individuals: How to Solve the Dilemma of Individualism and Holism in Historical Sociology*

J IŘ Í Š U B R T **

Společnost individuí: Jak vyřešit dilema individualismu a holismu v historické sociologii

Abstract: One of the questions that Norbert Elias tries to resolve in his work – either explicitly or implicitly – is the issue of the relationship between the individual and society. Elias critically assesses two approaches to this issue that sociology offered in his time, namely the Weberian conception of individualism that postulates the human individual as the starting point of sociological thought, and the Durkheimian conception of holism, which considered society as a whole as the starting point, giving regard to holistic, supra-individual social facts. Elias considers both of these solutions one-sided and unsatisfactory, and in his conception tries to supercede them. His strategy is close to that of Georg Simmel before him. It consists in highlighting the “third” that lies between the individual and society, which connects them. Simmel calls this “third” “Wechselwirkung”. Elias speaks about “figuration”. In this article, we consider how successful Elias’ strategy is, its merits and its shortcomings. At the end of the text, the author attempts to formulate his own solution of the discussed problem, which is different from Elias’s approach and based on the concept of “homo duplex”.

Keywords: individualism; holism; human individual; action; structure; figuration; homo duplex

DOI: 10.14712/23363525.2015.2

Norbert Elias’s book, *The Society of Individuals*, constantly comes back to the problem that the author characterizes as a gap in Western thinking which has opened up between the individual and society and is not easy to bridge [Elias 2006: 25]. There are two opposing parties of opinion: the proponents of one view claim that “Everything depends on the individual,” while others believe that “Everything depends on society”. The former argue that there are always particular individuals who decide what will and will not be done. The latter argue that what individuals do is always socially conditioned [ibid.: 68].

All our thinking is thus affected by antinomies. We have an idea of what we are as human individuals and also some idea of what society is, but these two images are not a very good fit. Nevertheless there is no doubt that individuals make up society and every society is a society of individuals [ibid.: 15]. Although we suppose that the “gap” between the individual and society does not really exist, our way of thinking is influenced by this polarity, which constantly fissures it. One of the issues that Elias focused on in his sociology is how to overcome this polarity of thought and bridge the long-standing metaphorical gap.

The antinomies which Elias referred to are associated with various terminological references in current theoretical literature. Jeffrey C. Alexander [1987] distinguishes between

* This study was written within the framework of the project “Homo Sociologicus Revisited” (No. 15-14478S) supported by the Czech science foundation GAČR.

** Doc. PhDr. Jiří Šubrt, CSc., Charles University in Prague, Faculty of Humanities, Department of Historical Sociology, U Kříže 8, 158 00 Prague 5 – Jinonice. E-mail: jiri.subrt@fhs.cuni.cz.

individualistic and collectivist theories. In the book, *Contemporary Philosophy of Social Sciences*, Brian Fay employs the mutual counter-position conceptual pair – *atomism* and *holism*. According to atomism, each individual represents a distinct unit of social life endowed with the ability to “control their own action on the basis of their beliefs and desires” [Fay 2002: 45]. Atomists understand society as a collection of individuals and at the same time consider social units to be transferable to the activities of the individuals who create them. Fay connects atomism with the strong belief in the “fundamental singularity of individuals”, who are considered “as if what they are, were independent of their relations to other people” [ibid.: 46]. He considers Thomas Hobbes to be the philosophical founder of atomism, while in the social sciences of the 20th century this position is strongly represented by Friedrich von Hayek, who argues that social phenomena cannot be understood other than through understanding the individual acts of individuals. In sociology the origins of such methodological individualism are associated with Max Weber.

The opposite of atomism is holism, which Fay describes as the doctrine, “according to which the properties of individuals are solely a function of their place in society or some broad system of meanings” [ibid.: 67]. According to holism it is always necessary to take social units as the basis of social theory, not their individual members. Holism does not allow for theories of social units to be reduced or transferred to theories of individuals. For the social sciences a key personality of holism is Émile Durkheim; Fay considers the modern version of holism to include structuralism in particular (Lévi-Strauss, Foucault and others).

The opposition that Fay describes has a number of aspects that can be expressed in the form of related dualisms. Derek Layder mentions three of them in his book *Understanding Social Theory* [1994: 3]. There are the dualisms: individual – social, micro – macro and action – structure. The distinction individual – social, which the author considers to be the oldest and also the most persistent dilemma of sociological thought, corresponds in principle with the opposition atomism – holism, addressed by Fay. Layder points out that the problem of this dualism lies in the fact that individuals cannot be placed in sharp opposition to society simply because many of the needs and motivations that influence human individuals are produced by the social environment of the society in which they live. Put simply, there is no society without the individuals who define it, and at the same time there are no individuals beyond the influence of society [ibid. 1994: 3].

Individualism versus holism

The individualistic (atomistic) interpretation presumes that in all social action the individual is the starting point, often referred to as the (individual) actor and his action, which carries a certain sense of meaning. Individualistic opinion assumes that all social phenomena consist of the many different, interrelated and interconnected actions of individuals, and moreover that these – often complex – phenomena can be retrospectively attributed to the actions of individual actors. The principles of individualistic sociology were formulated by Max Weber.

For Weber, Sociology is the science of social action. In his 1913 essay *Über einige Kategorien der verstehenden Soziologie* he notes that the subject of sociology is the social action of individuals and its aim is to understand and explain the course of this action through the meaning that the acting individuals themselves attributed to it [Weber 1988: 432–438].

In his later work *Basic Sociological Terms*, Weber characterizes sociology as a science to understand social action and thereby causally explain its course and its effects [Weber 1998: 136]. A key element in this concept is the German term *Verstehen* – understanding, from which is derived the designation of Weber’s sociology as *die verstehende Soziologie* – understanding sociology.

In terms of Weber’s sociology all social phenomena, formations, and the entire social order, are human creations which consist of social relationships between acting individuals that pursue their own goals and value orientations; they are series, or complexes, of the interconnected actions of human individuals.

Generally speaking, individualistic opinion attributes primacy to the subjective, sovereign, individual free will, applied in the actions of human individuals. The individualistic perspective brings a “view from below” that sees the individual as an actor who creates social reality with his activities on the basis of how he understands the world affairs around him, how he interprets them and what meaning or significance he attributes to his actions. Society, social institutions, structures and systems, are something built (if need be constructed) from below, as a result of the interconnected actions of individuals, and thus the result of interpersonal interactions.

Holism, on the other hand, is based on the philosophical assumption that the whole is more than the collection of its component parts. Therefore social reality cannot be explained by reference to individuals and their individual actions, but must be explained on the basis of its own principles. Émile Durkheim claims that the subjects of sociology are so-called social facts, whose primary feature is that they are supra-individual, external to the individual, and entering consciousness as something external, independent of the will. The second essential characteristic is that they are endowed with coercive power and are able to exercise social pressure for the individual to conform to [Durkheim 1926: 36–37, 46].

Examples of social facts for Durkheim are such phenomena as religion, language, law or morality. In the book *The Elementary Forms of Religious Life*, he says: we speak a language which we have not ourselves created, we use tools which we have not ourselves invented, and we claim rights which we have not ourselves established. Each successive generation inherits a sum of knowledge which it did not collect itself and which it owes to society. The environment in which we live seems to us to be populated by forces that control us, but are also helpful to us. And these forces influence us by pressure which we conform to [Durkheim 2002: 235].

Durkheim sees society as a reality of a special kind which cannot simply be identified with the sum of its individual parts, because it has its own specific qualities that cannot be transferred to individuals. In relation to the individual it is the social or collective that is determining and that the individual submits to. Society has primacy over the individual in that it existed long before the individual and will be there long afterwards. It is the whole that has the ability to force individuals to live and act in a certain way. In the holistic perspective, individual actions are seen not as a result of the sovereign decision of the individual, but as a consequence of social (functional) pressures that society imposes on human individuals, which they obey.

The history of the sociology of the 20th century shows that both lines of interpretation – individualistic and holistic – presented viable exploratory strategies that transformed

themselves into many specific forms, into a series of sociological schools and specializations. Through the individualistic approach we can encounter utilitarian theories, based on the concept of *homo oeconomicus* (exchange theory, rational choice theory), but also interpretive sociology (in particular, phenomenological sociology). From holism on the other hand arise first and foremost structuralism, then functionalism and systems theory. However, alongside this, several exploratory approaches emerged in the 20th century which viewed both these tendencies as one-sided and limited, and attempted to overcome them by bridging or linking them. In the framework of this movement we can include the contribution to sociological theory of Norbert Elias.

Elias in his sociology seeks quite systematically to overcome the contradiction between Weberian and Durkheimian sociology. Both approaches, according to Elias, commit the same mistake – an artificial, analytical separation of the individual and society which they use to emphasize divergent perspectives. Our thinking moves between the two extremes which permeate sociological theory; the first understands the individual as being outside society, and the second society as in opposition to the individual. The problem of the relationship between the individual and society is, according to Elias, unresolved in sociology.

Both individualism and holism tend to take their starting points (in one case the personality of the individual, in the other, the objectivity of supra-individual social reality) as something distinctive which has a privileged position, both in the ontological and epistemological senses. Both interpretative lines at the same time face certain problems, limits and restrictions; in both cases there is a danger of reductionism and simplification. Individualism is strong in the interpretation of phenomena taking place at the micro social level, but usually it has trouble capturing what goes beyond the level of individuals and their interpersonal relationships. It lacks the theoretical tools for the explanation of such macro-social phenomena as culture, civilization, modernization, industrialism, globalization or the social functioning of societal subsystems. In other words, individualistic thinking has a problem with grasping what goes beyond the level of interaction. Representatives of individualism are not commonly willing to admit that some processes are systemic in nature, i.e. their driving force is the system itself and its structures, and that some processes launch a systemic logic independent of the will of individuals.

Even when they emphasize individualism – in terms of the individual's voluntarism and free will – holistic approaches tend to credit all the supra-individual influences, pressures and systemic processes that are independent of the will of individuals. Behind everything, holism sees specific manifestations of supra-individual entities or the functioning of the social structures, systems or subsystems which individuals must go through. The exclusion of individuals from the perspective of theoretical thinking leads holism to attribute vital functions to social wholes – which means systems. Supporters of holism tend to consider the macro level of social reality; as for individuals, they ignore their subjectivity and individual initiative, and on the contrary emphasize conformity and subordination. Elias subjected both tendencies to criticism. He believed that neither leads to an adequate understanding of society. One recognizes it only as an aggregate of individuals, the other as something that exists outside individuals and independently of them [*Elias 2006b: 7*].

Supporters of individualism, according to Elias, tend to base themselves on the “atoms”, the “smallest particles” of society. Individuals represent the firm “posts” between which

stretch the temporary “strings” of interpersonal relationships [*ibid.*: 28]. For those who are used to thinking in an individualistic way, it is difficult to understand that social relationships may have their own structure and natural development [*ibid.*: 26]. On the contrary Elias emphasizes that each individual human being lives nestled into a network (“entanglement”) of interpersonal relations, in which a number of features are dependent on others, and others are dependent on them. These relationships are at least partially reflected in personal character. The structure of these relationships is different in different types of societies, and no individual, whatever their personal qualities and dispositions, can break out of period-given facts and social frameworks, and nor meanwhile can they transform them [*ibid.*: 23, 63]. Moreover, each society has its own history and is able to change in a way that none of the individuals who jointly formed it anticipated or intended. Therefore, according to Elias, we must wonder how it happens that the coexistence and interaction of many human individuals leads to the creation of something new, which no one ever strived for and which nobody planned.

As for holism, the supporters of this school, according to Elias, usually proceed from a model of thought based on the biological way of thinking. They imagine society only as something supra-individual, as a supra-individual organic substance that exists beyond individuals. As a holder of social principles, it is labelled the “collective spirit”, the “collective organism”, or – in analogy with the forces of nature – supra-individual spiritual or material “forces” [*ibid.*: 26–27]. In this way of thinking there is no place for individuals.

According to Elias, neither of the two described tendencies adequately grasps what is going on in social reality, and consequently there opens an unbridgeable gap between social and individual phenomena. If we want to understand them correctly, we need to change our way of thinking, to abandon thinking focused on separate substances and move on to thinking focused on relationships and functions [*ibid.*: 28]. The structures of the human psyche, the structures of human society, and the structure of human history, do not exist as separately as it appears they do in today’s research. On the contrary, they are inseparable, complementary phenomena that can be explored only in their mutual relations [*ibid.*: 49].

During the 20th century there were other theorists who attempted to overcome the antinomy of individualism and holism. First of all there was Talcott Parsons, who, in his work *The Structure of Social Action*, tried to interconnect the ideas of Weber and Durkheim [*Parsons 1966*]. Later, there was Peter L. Berger and Thomas Luckmann [1999], Jürgen Habermas [1981], Pierre Bourdieu [1998], Anthony Giddens [1984], Roy Bhaskar [1978], Margaret Archer [1995], Bruno Latour [2005], Luc Boltanski and Laurent Thevenot [2007], and many others. In principle it is possible to distinguish in this effort two basic strategies. The first is based on postulating some “third” that is placed as a bolt between the individual and society to connect both poles. The second is led by the effort to bring together both poles – individual and collective – and put them into a single explanatory framework, so that in the explanation of social events these perspectives are alternated.

The origins of the first strategy can be traced back to Georg Simmel, whose conception of sociology can be interpreted as a response to the dispute between sociological nominalism and realism [*Keller 2004*: 357]. Extreme nominalism is the claim that only human individuals really exist, not society. Realism – on the contrary – not only ascribes objective existence to society and other social wholes, but in addition has a tendency to put society

above the individual. Simmel's definition of sociology tries to take a specific position that avoids the extremes. Simmel stands apart from nominalism, emphasizing the primacy of sociability over individuality, and moreover admits that interactions between individuals result in specific social qualities that are not original to the acting persons. However, at the same time he distances himself from realism, from the substantialist concept of social reality, and emphasizes its processual character. Society, according to Simmel, does not exist as a substance, but always as interaction between individuals [Simmel 1970: 27]. Simmel believes that society exists only because it is moment by moment re-created by the interaction of people, in which various forms of interpersonal association are lastingly formed, reproduced, but also abolished. Simmel highlights this as the third and the most important social phenomenon and refers to it as *Wechselwirkung*.

A typical example of the second approach is Anthony Giddens and his theory of structuration, in which the individual pole is represented by the term action, and the social pole by the name structure [Giddens 1984]. Giddens's theory is based on a duality theorem of action and structure, which states that structures are the product of human action, but, once formed, they represent a tool for other human action; a tool which on the one hand allows such action, but on the other, directs and limits it. Giddens – simply put – shifts his standpoint throughout his theoretical interpretation to explain observed issues by alternating individualistic and holistic positions. Essentially, he says: the first step is to adopt an individualistic position because it is individuals whose actions create structures; however, the second step is to adopt a holistic perspective, as these already-formed structures affect subsequent individual actions. The third step is to return to the individualistic point of view as individuals by their actions enable the existing structures not only to reproduce but to modify and transform.

These outlined strategies are not too different from each other; on the contrary they are complementary and have various points of contact. Regarding Elias, his solution to the question of relations between individual and society is the closest to Simmel's, which he freely develops and deepens, and whose concept *Wechselwirkung* he replaces by the expression “meshing” (*Verflechtung*) of relations and then particularly by the concept of figuration. But Elias's effort is at the same time associated with the effort to bring the two poles of the relationship – individual and society – together as closely as possible and to look alternately from both perspectives at ongoing social processes.

Elias's concept of figuration

Elias tried to overcome the extremes of individualism and holism – the two poles of social science – and to unify them, particularly by working out the concept of *figuration*, on which he focused especially in the book *What is Sociology?* [Elias 1970], but also in his other works (for example *The Court Society* [Elias 1983], *The Established and the Outsiders* [Elias – Scotson 1990]). The introduction of the concept of figuration is among his theoretical innovations. Through this concept he tries to overcome the traditional ideological polarization which pits subject against object, the individual against his surroundings (represented by various social groups), people as individuals against people as society. Figuration is, for instance, family, school class, rural community or state. At first glance, it might seem that this term is close to what is commonly referred to in sociology as a social group,

but it is not like that. The concept of figuration draws attention to the interdependence of people, which means to what mutually connects them. It is a concept that can be related both to relatively small groups, and to big societies. Elias noted that he introduced the concept in order to express more clearly and unambiguously the fact that what we call society is neither an abstraction of the characteristics of existing individuals without society, nor the “system” or “the whole” excluding individuals, but rather a tangle of interdependencies created by individuals [Elias 2006a: 50].

Simpler and more transparent figurations are created by teacher and pupils in the classroom, doctor and patients in the therapeutic group, and regulars in the pub. More complex figurations are for example the residents of a village, city or nation. Chains of dependencies that bind such people together are not directly perceptible; they are very extensive and differentiated. The features of such complex figurations can be understood in more detail through the analysis of interdependency chains.

To illustrate the concept of figuration Elias likes to use the example of social dances [Elias 2006a: 50, 51; Elias 2006b: 28, 29], because he believes that the image of moving figurations of interdependent people dancing can help us to understand figurations such as family, city, state, or social formation. Let us imagine as a symbol of society a group of dancers performing court dances such as the *française* or *quadrille*, or a country round dance. The steps and bows, gestures and movements made by the individual dancer are all entirely meshed and synchronized with those of other dancers. If any of the dancing individuals were contemplated in isolation, the functions of his or her movements could not be understood. The way the individual behaves in this situation is determined by the relations of the dancers to each other.

The expressions and movements of individuals may in one way or another be individually coloured, but they are always focused on others. We can of course talk about dance and its rules in general, but we can hardly imagine it as something that exists completely outside human individuals. Like other social figuration, this figuration is relatively independent of specific individuals, but in general it cannot do without individuals.

Another analogy through which it is possible to demonstrate the issue of figurations, is that of a game [Elias 1970: 141–142]. If four people play cards, they form a figuration, their action is interdependent. Although it is possible in this case to talk about the game as something autonomous (and say for example: “the game is going slowly”), it is essential, however, that the course of the game comes from the mutual entanglement of action of the four individuals involved. Figuration in this case means the “changing pattern” that players as a whole mutually make with their actions, in which they are engaged not only with their intellect, but with their whole personality. This figuration is formed by a structure of interdependent tension, in which participating individuals can stand as allies and also opponents to one another. The structural features of figuration streams therefore include the “fluctuating balance of power” [ibid: 143], which is at least bipolar, but mostly multi-polar, and which constitutes an integral element of all human relationships.

People and figurations change; and though these changes are inseparable and interdependent they are on different levels and of different kinds. In contemporary, abundantly differentiated society, the actions of individuals interweave to form long chains of functional relationships. Each human individual is thus involved in many such chains;

through the functions that he performs he is dependent on many other individuals, and they are dependent on him. Instead of the idea of the human being as something closed (*homo clausus*), Elias emphasizes the image of man as an “open personality”, more or less autonomous in relation to other people, though never absolutely and totally autonomous, because each through their life is grounded, oriented and dependent on others. The chains of these dependencies – not as visible and tangible as iron chains – are strong enough, but also elastic and changeable, and their arrangement is expressed by the term social structures [*Elias 2006b: 25*]. In their framework there is a – greater or lesser – space for individual decision making; there appear crossroads where people must make up their minds, and choices on which may depend the fate not only of themselves but of others.

Elias's sociology of figuration was widely discussed in the 1980's, when it was considered very promising, and hopes were placed in it. Today, with hindsight, we can say that these expectations were not fully met. One of the problems lies in the fact that Elias defined the concept of figuration very generally and roughly; he did not work it up in enough detail to be a fully understandable and unequivocally applicable research tool in the field of theory and research. Although today there is a considerable amount of special literature that uses the term figuration [*e.g. Gabriel – Mennell 2011*], those who use it often have to specify what they mean by it (and some researchers endow it with distinctive, subjectively framed ideas which can lead to problematic content-shifts, notably Gerard Noiriel [2012], who had little compunction in renaming Elias's figuration “configuration”). What is missing in particular in Elias's text is the resolution of the various structural levels at which the creation of figurations occurs, and specifics on the differences between these individual levels, because there is after all a difference between the figurations made by whist players, mazurka dancers, or the citizens of a modern state.

Personality and history

Even if within his sociology of figurations Elias constantly emphasizes the participation of individuals in the creation of social reality, he tends to capture these individuals in the position of typical (average) representatives of certain social groups, classes or masses of human beings, whose main characteristic is that they carry a certain, historically formed type of collective human psyche, and so habitus. What we rarely find in Elias is reflection on the role of real human individuals, even though that he rejects the idea that all people are of equal importance to the course of history. Elias argues that individual beings cannot be understood as passive vehicles of the social machine, and stresses that their individual character along with personal decisions may have a significant influence on the course of historical events, but he also adds that the decision-making process of individuals is always limited, variable and depends on the instruments of power under their control [*Elias 2006b: 67*].

Current sociological thinking typically only acknowledges individual influence on the microsocial level, where the approaches of social constructivism are often explored. However, a generally neglected question remains whether, and how, actors can influence the macrosocial level. This is highlighted by Nicos Mouzelis, who states that the problem cannot be successfully tackled if we do not take sufficiently into account that society is

organized hierarchically, and ask what role is played within the hierarchy by so-called “macro-actors” [Mouzelis 2006: 20].

One of the problems to which contemporary sociological theory has no answer, and to which it even feels no need to look for an answer, is the question of how individuals can influence the macro-level of societal structures and processes. Even though the question of actors as creators of social reality is accorded an important place in contemporary sociology, it is usual that attention is focused only on small anonymous actors and their everyday activities, observed on the micro-social level. It appears that when sociology has to deal with phenomena on a macro-social level, it is not able in principle to think other than through functionalism.

Although the issue of individuals with society-wide influence is quite common and legitimate in historical science, sociology, by contrast – one might say “on principle” – ignores it. With some simplification, we can say that, for many years, we have witnessed that while history tends to see social processes as the work of famous historical figures, sociology, on the contrary, tends to look at these processes as a manifestation of supra-individual social units, structures and powers, or social systems and their functions. Apart from contemporary orientations of historical research towards social history or the history of everyday life, we can say that for traditionally conceived history the past is mainly a concatenation of the acts of important individuals. Sociology, meanwhile, even contemporary sociology, sees in the past processes of social changes taking place at the level of culture, civilization and various forms of human coexistence or social formation. In other words, in historical science the individualistic approach is significantly gaining ground, whereas in historical sociology on the contrary the holistic approach is ever more dominant.

It is clear that a number of topics, particularly in the case of general trends in the development of culture, civilization or modernity, can be monitored adequately from a holistic perspective, but doing so may ignore the role played by important historical figures. There are, however, research matters where the influence of these figures cannot be completely ignored. One such is the issue of European development after the Second World War. To explain this historical stage just as the movement of anonymous masses, or the dynamics of general principles and tendencies, and ignore those who were the leaders and the “architects” of social transformations, would be inadequate. The individual element always plays a certain role in society, giving social development and social coexistence their specific features. As a result, new, unexpected phenomena emerge in social reality, and thus it is so difficult to predict social development. However, for understanding the problem of these individual “macro-actors”, sociology lacks adequate theoretical and methodological instrumentation.

The conceptual apparatus which sociology has at its disposal, has its origins in the founders of sociological thinking. Max Weber developed the concept of three ideal types of domination (charisma, tradition and rational-legal) [Weber 1922], Vilfredo Pareto [1968] formulated the theory of elites, and Robert Michels [1931] focused his attention on party leaders. All of these older, but also more recent approaches, usually focus on the individual at the top of the social hierarchies identified as a particular social group or type, who also affected the social characteristics which from a sociological point of view may be considered essential, decisive and differentiating. However, what is mostly absent is an explanation of the mechanisms that enable these individuals’ actions to be

reflected in the formation of social structures. As an exception in this context we can mention Elias's analysis of the "royal mechanism", which the author gives in the second part of the work *The Civilizing Process*. Elias here shows that in court society, in which individuals are meshed into networks of interdependencies, the sovereign power is based on pitting potential opponents against each other. Thus they become worn out and none is strong enough to be able to turn against the ruler. In order to implement this policy, the absolute monarch uses his ability to split opportunities, goods and clerical functions. His action is determined by the effort to preserve the balance of power, according to the principle of "divide and rule", which Elias indicates likewise as the "royal mechanism" [Elias 2007].

The issue of how a particular individual can affect his society and era, was the topic of Elias' last work, a small book about Mozart [Elias 1991]. In it he focuses attention on the issue of brilliant talent in the history of art. While dealing with this, Elias tried to avoid two commonly encountered extremes. One of them is the approach dealing with the history of art as a succession of great personalities; the second, the reduction of the history of art to the mere transformation of structures and styles. Elias's approach to this issue can be explained by the metaphor of the coin and stamp. Everyone within society may be compared to a coin that is shaped by a stamp representing social pressures, under whose influence the individual is also to be found. But at the same moment everyone is a stamp that, by its action in society and on others, leaves its own mark [Elias 2006b: 68]. Basically, these are two interdependent functions which mutually determine their existences. Even Mozart's genius corresponds to this idea. Even he is represents both coin and stamp. Mozart's musical personality was formed by contemporary influences and musical practices that he mastered in a perfect way. But he also managed to improve these procedures, innovatively transforming and developing new forms of musical expression. The role of genius thus lies in being, more than contemporaries, not only a coin but also a stamp, leaving an imprint on structures of a given area (or areas) of human activity and affecting its further development.

Elias's little work on Mozart is often overlooked but in the context of the sociology of figuration is important because it shows how it is possible to approach the problem – so far generally paid very little attention in sociology – of the role played by specific figures in the framework of social development and the historical process. The approach that Elias offers is indicated rather generally but nevertheless provides important inspiration for further thought.

The "Duplex" Conception

In the next part of the article, we will try to outline a solution to the problem of the "society of individuals" that is significantly different from the Elias's conception. We start from the assumption that the problem we are dealing with can be successfully solved neither by progressively interchanging the individualistic and holistic perspectives, nor by an effort to maximize the mutual approach of action and structure. The solution that we propose has to some extent been inspired by Émile and his concept of "homo duplex" [Durkheim 1913, 1914 (1995)]. This strategy is not the transfer of dualism of action and structure to duality, as in the case of Giddens, but an approach in which all basic concepts – actor, action

and structure – are grasped from a perspective that is indicated in the above-mentioned Durkheimian concept. In other words, that it is not just necessary for both perspectives to approach each other maximally, but, so to speak, to “blend” in a theoretical interpretation that demonstrates that the terms with which we work in sociological theory – actor, action and structure – are by their very nature dualistic, which means they are “duplex”.

Durkheim notes that the human being is divided, and furthermore in an internally contradictory manner. He says that in each of us there are two consciousnesses, two aspects of our mental life: personal and impersonal. Our physical body, on the one hand, is the source of our endless needs and desires, of our egoism. Our socialized being, on the other hand, is the construct of the society that lives and acts through us and controls and diminishes the symptoms of our egoism through internalized moral principles.

Durkheim raises the question of the cause of the dualism of human nature and concludes that this antinomy “corresponds essentially with the dual existences that we simultaneously lead”. One part of our existence is purely individual and rooted in our corporeality. The second part of our existence is social and in it we represent just an extension of society [*ibid.*: 30]. Society retains, according to the author, its own nature, and thus also demands quite different from those that are included in our individual nature. The interests of the whole are not necessarily identical with the interests of its parts. Therefore, society can neither form nor maintain its shape without requiring permanent sacrifices, which are difficult for us. Only by being superior to us does it force us to transcend ourselves. And to overcome ourselves means to strip off some element from our nature, which is not possible without greater or lesser degrees of tension [*ibid.*: 31].

In trying at this point to follow up Durkheim in a certain way and be inspired by his concept of “homo duplex”, we want to emphasize and update even that which Durkheim himself pushed aside in his theory – the consistent projection of a dualistic view of man not only onto the concept of the actor, but also in all other key concepts of sociological theory. Durkheim frequently expresses himself in terms and ideas which have to a certain extent become obsolete and anachronistic. We would not wish now to attempt to defend all his partial claims, but we should make efforts to utilise the most powerful elements which in our opinion hold validity and topicality even up to the present day, which in particular means the inner ambiguity of “homo duplex”. We would take and enhance this idea, but not strictly in the context and conceptual form in which the French sociologist uses it. We understand it rather as a kind of loose inspiration in exploring those issues which Durkheim did not deal with.¹ We believe that in accepting this idea we can consistently derive further considerations on the nature of action, interaction, and structure, all of which may be looked at through prospect of “duplex”.

In individualistic conceptions actions tend to be seen as one-way acts that come from the individual and in most cases are oriented outwards so as to impress something or someone in the outside world. However, from the dialectical perspective the whole thing is more complicated. In the very act, from the very beginning, alongside the actor there is the other side, the world in which certain elements are striving to operate. The fact that one begins to act confirms the relevance of the rest of the world (regardless of whether it relates

¹ For this reason, in this text we do not engage in the specific context of religion and morality, in which the concept of “homo duplex” by Durkheim is set in or with the secondary literature that deal with this subject.

approvingly or disapprovingly). Every act intended to achieve something in this world is actually at the same time confirmation of its importance.

A man driven by his individual will monitors the actions of his personal (Durkheim would probably say, egoistic) interests and intentions. However, this activity is simultaneously social, and for two reasons: first, it is oriented towards individuals and it must therefore reckon with the surrounding social reality, its rules and expectations; such action – to one degree or another – reproduces some general role with its respective structural formulas, which, as structuration theory says, are both supportive but also limitations on actions. The acting individual could not be an actor if he did not go through the process of socializing and learning certain societal demands, but at the same time the individual in his action must make certain decisions and choices that are often dependent not only on the social situation, but also on his purely individual skills, interests and preferences. Both components in human action – individual and social – interrelate, condition and support each other.

In terms of work we could use two dimensions of action, distinguishing them by the terms “voluntarism” and “sociality”. Voluntarism means that action express the individual will or interest of the acting persons who are its very strong driving force. Both components interact in the sense that one limits the other in the extent and degree to which they can be expressed in a specific action.² In the existing theoretical conception voluntarism is often associated with the issue of motivation and choice; sociality is viewed as a problem for the anticipated action, which is mainly associated with the concept of its social role. While analytically it is possible to distinguish two components, it is extremely difficult because within action they may be multiply-linked.

Owing to the fact that the actions of human individuals relate to other individuals, there starts to exist a mutual influence; that is to say, interaction. These interactions may take different forms and intensities, ranging from ephemeral encounters to fixed steady relationships. Interaction theoretically described from the perspective “duplex” appears as a reciprocal relationship between two or more individuals, each of whom has individual and social components. Their individual actions also have a dual character; in each of them we may note a share of voluntarism and likewise sociality. In simplified model form it can be said that individuals A and B regard each other’s alter ego, seeing that the other – like himself – has his own properties and dispositions and that in his activities he follows his personal interests and goals, but meanwhile also seeing that he acts as representative of a certain role or institution, conforming in one way or another to general structural rules, regulations and behavioural patterns. At the individual level it is the mutual confrontation of two personalities, at the social level it is a matter of the reproduction of role patterns and institutional rules. Both the individual and social components of personalities and actions can through interaction represent both facilitating and inhibiting factors, and appear interactively in many different combinations.

---

² From the historical and cultural point of view it can be assumed that the proportions between voluntarism and sociality can be different in individual types of societies and social groups. As an example the choice of a life partner can help. In traditional societies the parents or relatives determine the life partner, and often they have to respect a variety of strict social rules; in modern society the individual usually has the right of choice, often based on very subjective criteria and feelings.

From this perspective social structures can be understood as two levels of structural rules. On the first level there are the general rules that define the basic social institutions and set basic role positions and role activities. On the second level there are the specific rules that occur in the context of specific human groups, in which certain expectations are derived or enforced on the basis of the individual dispositions of their individual members; these are the rules that are somehow negotiated within these groups, or imposed by power or force.

To illustrate the proposed approach we may use the simple example of the nuclear family as representative of typical social institutions and primary social groups. When thinking about the family as an institution, we give attention to the general rules that define the content of basic roles (mother, father, child), or – if we accept the functionalist approach – that determine the content of the basic functions (reproductive, protective, emotional, economic, educational) carried out by this structural unit. However, if we focus on a particular family as a small social group, we should turn our attention to another level of rules which has been formed or imposed by the specific characteristics, requirements and possibilities of individual family members (e.g. the rules over who is to pick the toddler up from kindergarten, who mows the lawn, or who walks the dog). In this example, we note that institutional rules exist as if dictated by society, while the operating rules of specific human groups emerge from – to one extent or another – the individual characteristics of its members. In practice, the two types of rules interconnect in such a complementary way that it is hard to maintain any separation.

There are many similar examples we could mention that show the multilevel character of social structures. One instance would be a sporting event that takes place in accordance with the relevant rules of the sporting discipline, but the game itself is then further structured by the strategies and capabilities provided by the teams and their players. The functioning of various types of social groups, organizations and social systems can be considered in a similar way (eg. in the policy area, systems which generally can be described as democratic, applying democratic rules of governance, may differ in the specific form of their expression, both due to different procedural rules but also and in particular how the representatives of the leading political parties put into effect their power).

By no means do we want to deny that social systems are capable of self-regulation. The economic system most convincingly demonstrates this capability; it has a self-regulating mechanism that Adam Smith long ago dubbed “the invisible hand of the market”. However, as the crisis in this system has recently clearly shown, what is really happening is not just the result of the activity of some unrestrained supra-individual forces and system mechanisms, but the result of many human actors, especially those who, as top managers of financial institutions, made fatally incorrect economic decisions, which, as it turned out, had a massive impact.

Concerning the question of individuals with society-wide influence, the explanation which is on offer outlines that those individuals who, because of their social status (elite or monopoly position), have the opportunity to influence social macrostructures, are able to complement the level of general macro-structural rules with a further specific layer of rules which reflect their distinctive characters, the specifics of their activities, visions, ideas, wishes, discoveries, or even limitations, pathological tendencies, perverted ideas or

deviations. These may be dispersed, or even inflicted, on a societal scale, due to the power and influence these individuals hold. In such a way one can attempt to clarify – together with Plekhanov – “the roles of personality in history” both in positive and negative cases; in the above-mentioned way you can describe the substance of the impact of outstanding historical personalities as well as tyrants and dictators.

Conclusion

In this article we focus on problems of the traditional theoretical dilemma represented by the opposition of individualistic and holistic approaches. First, we have described the solution offered by Elias’s conception of figurations, then we have tried to outline a solution, which is to some extent inspired by Durkheim’s concept of “homo duplex”. In this approach we wanted to show that not only the human individual, but all the social reality which is the subject of sociological research, should be seen in the unity of two aspects simultaneously. The theory whose outline we have tried to present should be constructed so as to reflect the idea that the all phenomena of social life can always be viewed from both perspectives. These two aspects are not only complementary, but internally mutually conditional, and any interpretation conducted only from the position of one of them is always necessarily one-sided and incomplete. Therefore we propose an approach to the formulation of theoretical concepts that reflects this ambiguity, showing that each surveyed problem can be approached from two perspectives at once. If we accept this presumption, then individual actor does not stand in opposition to supra-individual social structures and systems, but these concepts are so aligned that each of them always has its individual and its supra-individual (collective) component, and these are in mutual correspondence with other categories that are specified in a similar way. The approach we are talking about is still rather a set of theoretical hypotheses. We do not anticipate from such an approach working out all the problems related to the matter of duality of action and structure; on the other hand, however, we believe that it is a perspective worthy of further development.

Bibliography

- Alexander, Jeffrey C. [1987]. *Twenty Lectures: Sociological Theory Since World War II*. New York: Columbia University Press.
- Archer, Margaret S. [1995]. *Realist Social Theory: The Morphogenetic Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Berger, Peter L. – Luckmann, Thomas [1999]. *Sociální konstrukce reality: Pojednání o sociologii vědění*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Bhaskar, Roy [1978]. On the Possibility of Social Scientific Knowledge and the Limits of Naturalism. *Journal for the Theory of Social Behavior* (8): 1–28.
- Boltanski, Luc – Thévenot, Laurent [2007]. *Über die Rechtfertigung: Eine Soziologie der Kritischen Urteilskraft*. Hamburg: Hamburger Edition.
- Bourdieu, Pierre [1998]. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum.
- Durkheim, Émile [1913]. Le problème religieux et la dualité de la nature humaine. *Bulletin de la Société Française de la Philosophie* XIII: 63–113.

- Durkheim, Émile [1914]. La dualisme de la nature humaine et ses conditions sociales. *Scientia* XV: 206–222.
- Durkheim, Émile [1926]. *Pravidla sociologické metody*. Praha: Orbis.
- Durkheim, Émile [1995]. Dualismus lidské přirozenosti a její společenské podmínky. *Antropologie, sociologie, historie. Cahiers du CEFRES*, March, 8: 16–34.
- Durkheim, Émile [2002]. *Elementární formy náboženského života: Systém totemismu v Austrálii*. Praha: OIKOYMENH.
- Elias, Norbert [1970]. *Was ist Soziologie?* München: Juventa Verlag.
- Elias, Norbert [1983]. *Die höfische Gesellschaft: Untersuchungen zur Soziologie des Königtums und der höfischen Aristokratie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Elias, Norbert – Scotson, John L. [1990]. *Etablierte und Außenseiter*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Elias, Norbert [1991]. *Mozart, Zur Soziologie eines Genies*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Elias, Norbert [2006a]. *O procesu civilizace: Sociogenetické a psychogenetické studie. Díl I. Proměny chování světských horních vrstev na Západě*. Praha: Argo.
- Elias, Norbert [2006b]. *Spoločnosť individuí*. Bratislava: Kalligram.
- Elias, Norbert [2007]. *O procesu civilizace: Sociogenetické a psychogenetické studie. Díl II. Proměny společnosti. Nástin teorie civilizace*. Praha: Argo.
- Fay, Brian [2002]. *Současná filosofie sociálních věd: Multikulturní přístup*. Praha: SLON.
- Gabriel, Norman – Mennell, Stephen (eds.) [2011]. *Norbert Elias and Figurational Sociology: Processual Thinking in Sociology*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Giddens, Anthony [1984]. *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- Habermas, Jorg [1981]. *Theorie des kommunikativen Handelns, Band 1, 2*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Keller, Jan [2004]. *Dějiny klasické sociologie*. Praha: SLON.
- Latour, Bruno [2005]. *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*. New York: Oxford University Press.
- Layder, Derek [1994]. *Understanding Social Theory*. London: Sage.
- Michles, Robert [1931]. *Strany a vůdcové: k sociologii politického stranictví*. Praha: Orbis.
- Mouzelis, Nicos [2006]. *Sociological Theory: What Went Wrong?* London, New York: Routledge.
- Noiriel, Gérard [2012]. *Úvod do sociohistorie*. Praha: SLON.
- Pareto, Vilfredo [1968]. *The Rise and Fall of the Elites*. Totowa (New Jersey): The Bedminster Press.
- Parsons, Talcott [1966]. *The Structure of Social Action: A Study in Social Theory with Special Reference to a Group of Recent European Writers*. New York: The Free Press.
- Simmel, Georg [1970]. *Grundfragen der Sociologie (Individuum und Gesellschaft)*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Weber, Max [1922]. *Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriss der verstehenden Soziologie*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).
- Weber, Max [1988]. Ueber einige Kategorie der verstehenden Soziologie. In: Weber Max: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), pp. 427–474.
- Weber, Max [1998]. Základní sociologické pojmy. In: Weber Max *Metodologie, sociologie a politika*. Praha: OIKOYMENH, pp. 135–171.

Jiří Šubrt (b. 1958) studied sociology and economics in the 1980's at Charles University in Prague. Since 1990 he has lectured at this university at the Faculty of Arts. In 2009, he founded and has since been leader of the Department of Historical Sociology at the Faculty of Humanities. He is the author and editor of several books published in the Czech language, which mainly deal with the theme of contemporary sociological theory, particularly with regard to issues of action, structure and social systems. Over the longer term he has also paid attention to the issues of time and memory, recently implementing a three year project focused on the empirical research of the historical consciousness of the Czech population. In the area of historical sociology he has focused on the problems of the civilization process, civilizational comparative analysis, social change and multiple modernities.

Co je dnes v sociologii obhajitelné? Prezntismus, historická vize a proč je sociologie užitečná*

DAVID INGLIS**

What is Worth Defending in Sociology Today? Presentism, Historical Vision and the Uses of Sociology

Abstract: In recent years, sociology in Britain – and in national contexts influenced by British sociology – has been diagnosed by various parties as suffering from a wide range of ailments. These forms of selfcriticism become ever more acute in terms of their potential effects as huge transformations in university funding regimes are brought to bear on the social sciences. But none of these critiques engages satisfactorily with what is a much more foundational and serious set of problems, namely the very nature of sociology itself as a historically-situated form of knowledge production. Sociology claims to know the world around it, but in Britain today much sociology seriously fails in this regard, because it operates with radically curtailed understandings of the long-term historical forces which made the social conditions it purports to analyse. A sophisticated understanding of the contemporary world is made possible only by an equally sophisticated understanding of very long-term historical processes, precisely the sort of vision that mainstream British sociology has lacked for at least the last two decades. This paper identifies the reasons for the development of this situation and the consequences it has for the nature of sociology's knowledge production, for its self-understanding, for its claims to comprehend the contemporary world, and for its apparent social "usefulness". A markedly more selfaware and historically-sensitive sociology is proposed as the answer to the pressing question of what aspects of sociology should be defended in the turbulent context of British higher education today.

Keywords: Giddens; history; historical sociology; late modernity; modernity; presentism; social theory; sociology

DOI: 10.14712/23363525.2015.3

Uznáváme jen jednu vědu, a to vědu historickou.

Karel Marx

Nedostatek znalostí dějin z nás dělá zajatce naší současnosti.

Gustave Flaubert

Úvod: Diagnóza některých problémů

„Ze všech společenských věd lze právě sociologii označit za disciplínu vykazující nejsilnější tendence zaměřovat introspektivní pozornost k vlastním (vnímaným) nedostatkům“ [Savage 2010: 659]. V posledních letech se na britskou sociologii ze všech stran valí

* Poprvé publikováno v roce 2014 jako What is Worth Defending in Sociology Today? Presentism, Historical Vision and the Uses of Sociology v časopise *Cultural Sociology* 8 (1): 99–118.

** Professor David Inglis, University of Exeter, Amory Building, Rennes Drive, Exeter EX4 4RJ United Kingdom. E-mail: D.Inglis@exeter.ac.uk.

kritika, že trpí celou řadou neduhů. Například jí chybí kvantitativní metodologická expertíza [Payne 2004; Erikson 2005], je fascinovaná povrchními „kulturními studii“ všeho druhu [Turner – Rojek 2000], stala se „vývozcem expertízy“, neboť poskytuje odborníky marginálním oborům, jako je například studium managementu, a tím hrozí nebezpečí, že ztratí vlastní výraznou identitu [Holmwood 2010]. Také se zabývá empiricky nepodloženou „sociální teorií“ [Halsey 2004; Goldthorpe 2000; Abel – Reyniers 2000], a proto je nejvyšší čas udělat radikální metodologický převrat. Měla by se odpoutat od starších témat zabývajících se kauzálností a zaměřit se spíše na soudobější problematiku, věnující pozornost jevům nacházejícím se na „povrchové úrovni“ [Osborne 2008].

Navzdory veškerým debatám a nespornému přínosu v oblasti sebeuvědomování, žádná z těchto kritických výtek se dostatečně nevěnuje mnohem základnějšímu a důležitějšímu souboru problémů, tedy tomu, co je samou podstatou sociologie, co ji dělá historicky oprávněnou tvůrkyní znalostí. Sociologie tvrdí, že rozumí světu, který ji obklopuje, jenže v Británii v tomto směru dnes vykazuje vážné nedostatky, neboť pracuje s výrazně omezeným chápáním historických vlivů, jež tvořily základ společenských podmínek, které se snaží analyzovat. Sofistikované chápání současného světa je podmíněno stejně sofistikovaným chápáním dlouhodobých historických procesů, a to nejen za posledních pět set let od takzvaného „úsvitu modernity“, ale dokonce po dlouhá tisíciletí, a to nejenom na Západě, ale i po celé planetě. Bez uvědomění si rozsáhlých složitostí lidské historie, což by mělo tvořit základ této vědy, není sociologie schopna dělat nic jiného než donekonečna ve svých konceptech a tezích opakovat vlastní chápání sociálního pořádku, v němž je pevně zakotvena [Gouldner 1970]. Hrozí tak nebezpečí, že se současný společenský řád bude trvale odrážet právě a jenom v sociologii a právě a jenom jejím prostřednictvím, zatímco nikdy nedojde k jeho zevrubnému průzkumu.

Důsledné uvědomění si historické complexity mýty rozháání, slabé historické povědomí je naopak vytváří. Hlavní proud v oboru britské sociologie předvádí dnes jen velmi slabý náznak historického uvědomění. V posledních zhruba dvou desetiletích lze jen velmi těžko vystopovat známky jakýchkoliv znalostí dlouhodobých historických procesů, jimž by se dostalo systematického začlenění do odborných analýz. Místo seriózní historické vědy, která by měla tvořit základ a oporu sociologickému náhledu, překypuje dnešní sociologie prezentismem. Prezentismus přitom věnuje pozornost bezprostředním a nikterak pozoruhodným každodenním událostem a jevům probíhajícím přímo v současnosti, a proto si vytvořil i speciální druh analýzy.¹ Systematická snaha pochopit diskutabilní rysy dlouhodobé historické dynamiky už v britské sociologii prakticky neexistuje, což je patrné zvláště při srovnání s daleko fundovanějšími debatami v poválečném období, jež trvaly zhruba do poloviny osmdesátých let [srov. Abrams 1982; Hall 1989].

Přestože současná empirická sociologie operuje s celou řadou periodizujících konceptů, jako je riziková společnost, globalizace, pozdní modernita, tekutá modernita, síťová společnost, jež by měly napovídat, že v oboru vládne silné historické uvědomění, ve skutečnosti však takovéto koncepty umožňují, ba dokonce vnucují legitimní opouštění seriózního studia historických procesů. Předem už totiž nabízejí výklad

¹ Prezentismus je „násilné převádění konceptů a teorií, silně prolnutých s normativním hodnocením a zkušenostmi vzniknuvšími v určitém okamžiku na určitém místě, na jiné sféry působnosti. To narušuje ontologickou integritu zkoumaného a zakrývá sebeklamné potvrzování podstrkaných ideologií, jež řídí kognitivní zájmy řešitelů výzkumu“ [Bryant 2000: 511].

komplexních historických vlivů v jednoduchém polotovaru, který většinou sociologů brání dospět k opravdovému pochopení spletité složitosti dlouhodobých historických vlivů a podmínek.

Propracované historické povědomí, jaké se dnes prakticky v hlavním proudu britské sociologie nevyskytuje, klade naléhavé otázky ohledně intelektuální solidnosti tohoto oboru tak, jak v současnosti existuje a jak je koncipován a organizován. V nejnovějším vládním průzkumu *Research Assessment Exercise* [2008] byly jen zřídka uváděny fakulty zaměřující se na historickou sociologii nebo sociologii zabývající se studiem dlouhodobých historických procesů. To se přirozeně odráží i v publikacích za posledních patnáct let ve srovnání s množstvím jiných publikovaných článků v hlavních odborných sbornících. Neobyčejně málo historicky orientovaných publikací vyšlo například v *Sociology*, nejvýznamnějším časopise Britské sociologické společnosti, zaměřeném převážně na kvalitativní analýzu současných sociokulturních podmínek [Payne 2004].² Totéž se dá říci i o *Sociological Research Online*. V *The British Journal of Sociology* se dají najít příklady o něco lépe historicky fundovaných průzkumů, jenže obvykle se týkají pouze specifických témat, například debat o sekularizaci; to si však přímo žádá náčrt historického vývoje. Současná debata ale probíhá výhradně v rámci „modernity“ a nebere v úvahu období „před modernitou“ [srov. např. Bruce 1997]. Stránky *The Sociological Review* obsahují řadu zajímavých diskusí o historii samotného oboru sociologie, leč jen zlomek tolik žádoucí analýzy historické dynamiky v perspektivě dlouhodobého vývoje.³

Přirozeně že existují jednotliví badatelé, kteří pracují s rozsáhlými historickými vize-mi. Například Walter Garry Runciman, žijící a působící v Cambridge, věnoval posledních čtyřicet let skutečně zajímavému teoretickému a historickému výzkumu [Runciman 1995, 2004, 2009]. O Runcimanovi nicméně nelze tvrdit, že je reprezentantem britské sociologie v širším slova smyslu, neboť jeho práce ovlivňuje téměř výlučně pouze akademickou obec, jež se podstatně odlišuje od odborníků, kteří se účastní výročních konferencí Britské sociologické společnosti. Pravda, tu a tam se v hlavních britských sbornících objeví historicky orientovaný výzkum inspirovaný pracemi Norberta Eliase, v takovém případě to bývá nejvýraznější příklad historické sociologie.⁴ Jenomže články tohoto druhu většinou píše autoři, kteří nepocházejí ze Spojeného království. Také v nich se však odráží dluh, který eliasovská sociologie pociťuje vůči širším sociologickým proudům, protože cílí především na modernitu a v podstatě si nevšimá starších předmoderních společenských formací. Ovšem jedná se pouze o variaci toho, co zaplňuje stránky publikací, pokoušejících se o novou definici konceptu modernita, ale nikdy nedokáže systematicky vyrukovat proti současnému obecně přijímanému názoru, že sociologie má být především vědou o modernitě a že zájem o předmoderní formace by měl být až druhotný, ne-li dokonce irelevantní pro badatele v tomto oboru [Wood 1999].⁵

Je třeba dodat, že nová móda zabývající se globalizací vyvolala v britské sociologii náhlý zájem o historické procesy, jež pro rozvinutou globalizaci a globálnost [srov. např.

² Vzácná výjimka je Vanderstreaten [2006].

³ Viz např. nedávné zvláštní vydání vyprávěné historie sociologie v Británii [Osborne et al. 2008].

⁴ Viz např. van Krieken [1999] a Dunne [2009]. Zájem britských sociologů o eliasovskou historickou sociologii je dlužen zejména propagačnímu úsilí Stephena Mennella, dlouholetému profesoru na University College v Dublinu.

⁵ Příklady těchto výzkumů lze najít u Scotta [1997] či Mouzelise [1999].

Walby 2003] vytvořily podmínky. Bohužel se většinou jedná o pohled prezentismu, a to proto, že čerpá z analýz historicky zcela neuspokojivých, které prosazuje několik předních sociálních teoretiků. Právě tyto analýzy hodlám podrobit kritice v tomto esaji.

Možná padne námitka, že v britské sociologii existuje více historicky zaměřených studií, jenže ty vycházejí pouze v úzce specializovaných publikacích, například v *Journal of Historical Sociology* či v *Comparative Studies in Society and History*. Těto námitce lze čelit dvěma způsoby. Zaprvé většina autorů publikujících ve zmíněných časopisech nepřednáší na univerzitách Spojeného království.⁶ Zadruhé, jak dále uvidíme, nejde o vedlejší obor nazvaný historická sociologie, k němuž se vztahuje moje kritika, když tvrdím, že britská sociologie postrádá historicky orientované myšlení. Jak už je známo ze sedmdesátých let minulého století, historická sociologie se stala zvláštní a dosti úzkou specializací operující se sociologickými koncepty a postupy, které jí kupříkladu umožňují analyzovat určitý sociální kontext v průběhu určitého časového úseku, dejme tomu Provence na začátku roku 1600 apod. [Calhoun 1996, 1998].

Nedostatky, které zde zdůrazňuji, se netýkají historické sociologie jako specifického podoboru – ačkoliv i tady existují problémy – ale spíše historicky orientované sociologie, která by se měla co nejmíc zaměřovat na složitosti, jako je historie lidstva, tak na komplexní metody, jak tuto historii vnímat. Lidská historie se přeci vyznačuje zejména dlouhodobými procesy, jež probíhaly v rámci tisíciletí, ne jenom od jakéhosi 16. století, a to ve všech částech světa, nejen na tzv. Západě. Příkladem může být, že vývoj v západní Evropě po roce 1492 přetrvává jako tradiční předmět sociologických studií už od času klasických sociologů [Bendix 1967]. Historicky orientovanou sociologii, jakou já mám na mysli, je možno najít například v pracích W. G. Runcimana [1989, 2004, 2009], Jacka Goodyho [1996, 2004, 2007, 2009] a Michaela Manna [1986, 1993]. Ironické na tom je, že všichni tito autoři jsou britského původu, ale jejich práce zdaleka nemají na hlavní proud sociologického bádání takový vliv jako dnes oslavované publikace Giddensovy, Beckovy a Baumanovy [Outhwaite 2009]⁷. Pokud jde o publikování ve výše jmenovaných hlavních sociologických sbornících za posledních patnáct let, tu a tam se dá nalézt článek věnovaný analýze těchto děl [např. Ingham 1999; Jacoby 2004]. Avšak pokud jejich výzkum stěžejní prameny zmiňují, pak obvykle jen jako knižní recenzi, nikoli jako referenční pramen pro následné odborné studie. To lze pokládat za výmluvný důkaz jisté intelektuální marginalizace [srov. Goody – Runciman 2010].

Podobně nápadný je mizivý počet odkazů na neobyčejně důkladné a ambiciózní analýzy dlouhodobých historických procesů, vypracované izraelským sociologem Shmuelem N. Eisenstadtem [2003] a mezinárodní školou civilizační analýzy [Arnason 2003], přičemž právě ony představují nejvýznamnější vývoj v makrosociologii za posledních čtyřicet let. Přestože se tyto práce velmi zasloužily o proměnu konvenčnějších sociologických definic termínu modernita – co to vlastně je či jak se vyvinula z dřívějších typů sociálního uspořádání – málokdy o nich padne zmínka v hlavních britských odborných sociologických publikacích [Inglis 2010a].

⁶ Časopis *Journal of Historical Sociology*, který o sobě tvrdí, že je výrazně mezioborový, přitahuje roztdivnou směs badatelů. Naopak *Comparative Studies in Society and History* se přinejmenším v posledních letech přiklání zejména k antropologii.

⁷ Takovéto publikace pocházejí skoro vždy z per mužů, neboť vrcholná sociální teorie je „mužskou záležitostí“ [Outhwaite 2009].

Dnešní doba se ale nezdá být tou správnou chvílí, kdy by se sociologie měla znovu pouštět do rozvěklé a dlouhodobé debaty, do „pitvání vlastních nedostatků“ [Savage 2010: 659], jež i vzhledem k tomu, že vstupuje v platnost nový systém financování anglických univerzit, který přinese výrazné změny, ale nezabrání snižování počtu studentů ochotných studovat sociologii, i to přidělová vrásky na čele. Možná by stálo za to přesunout sociologii do „užitečných“ vědních oborů, jež jsou systematicky po ruce potřebám vlády, podnikatelů a dalších možných odběratelů [Johnson 2004]. Nepochybně k tomu jednou dojde už jenom kvůli elementárnímu přežití v nepřátelském prostředí. Samozřejmě takové přizpůsobení ještě zhorší výše zmiňované trendy, o nichž se bude dále hovořit, protože to bude znamenat, že ještě větší důraz se bude klást na výzkum zabývající se pragmatickými cíli v současnosti. Hrozí nebezpečí, že sociologie přestane být nazírána jako integrální část sociální kritiky a jako důležitá hnací síla, která je schopna kultivovat v jakémkoliv společenském systému reflexivní uvědomování si sebe sama, a to zevnitř i zvenčí, a věnovat pozornost typu daného systému, jeho minulosti a budoucím možným podobám.

Tvrdím, že něco takového je možné jen tehdy, převládá-li v sociologii silné historické uvědomění. Je-li historické uvědomění slabé, jako je tomu v dnešní Británii, způsob nahlížení společnosti na sebe samu nic nezpochybňuje, naopak nekriticky utvrzuje. Sociologie se v letech Blairovy vlády stala podivnou směsicí jakýchsi autonomních i heteronomních shluků, oscilujících mezi čistě akademickými a přímo vládou diktovanými směrnicemi [Holmwood 2010; Bourdieu 1998]. Sociologie se během Cameronova premiérství bude určitě ještě více uchýlovat k heteronomnímu pólu. Jestliže britská sociologie vzala na sebe za Blaira silně prezentistickou podobu, hrozí reálné nebezpečí, že za Camerona bude její pád dokončen bez možnosti nápravy. Jestliže je diagnóza, že britská sociologie už nyní vykazuje silný prezentismus, dobře načasovaná, avšak krajně nepřijemná a nepolitická, zejména vzhledem k současnému klíčovému okamžiku, protože klade zcela základní otázky „co vlastně sociologie je, kudy a kam se ubírá“, musíme položit tento zásadní dotaz zcela jednoduše: co by stálo za to být ochraňováno v oboru, který je nyní ve skutečnosti hluboce ukotven v historické ignoranci, z čehož plyne, že jistojistě bude propagovat to, čemu se nedá říkat jinak než dokonale povrchní způsob myšlení o životě lidstva v minulosti, současnosti i budoucnosti. Přesto sociologii, která staví na základech bohatých a komplexních historických vizí, cenu zachraňovat má, protože umí přispět k přehodnocování zdánlivě nevyvratitelných pojmů a kategorií nejenom v akademických, ale i v ostatních sociálních sférách. Právě kvůli takovéto sociologii je třeba v této době celý obor bránit. To bych chtěl dokázat v následujících kapitolách.

Sklony k prezentismu

Současná britská sociologie připomíná v mnoha směrech zchudlou příbuznou daleko brilantnějších předků, zvláště v ohledu historické informovanosti. Navzdory jistým intelektuálním omezením, nevyhnutelným v jejich době, vize otců-zakladatelů Marxe a Webera se rozpínaly do dálky i do šířky a pokrývaly obrovské oblasti lidské existence [Roth – Schluchter 1984]. Ve srovnání s těmito panoramatickými pohledy, minulost v dnešní Británii v pojetí praktikantů působících v hlavním sociologickém proudu vypadá jako území docela cizí a vzdálené.

Proto, aby mohli umístit do kontextu sebe i předměty své analýzy, se britští sociologové nezadržitelně ubírají cestou naprosto plytkých popisů současných společenských poměrů a historických procesů, které je měly údajně vytvořit. Vede je kádr elitních odborníků, takzvaní „sociální teoretici“. Jsou považováni za hlavní teoretiky současnosti, mocné a vlivné intelektuální podnikatele, kterým obor jako celek (nebo aspoň většina jeho odvětví) udělil právo poskytovat vysvětlení a znalosti jak o současné společnosti, tak o historii v širším slova smyslu [Therborn 2000].

Kombinace obecného teoretizování a určování diagnózy sociální dynamiky byla výrazným rysem britské sociologie už od průkopnických dob Karla Mannheima, jenž se specializoval na období těsně po válce [Turner 2006]. Tato tendence se však výrazně zrychlila někdy v polovině osmdesátých let. Práce dnešních „hlavních teoretiků“ vnucují čtenářům, aby si zapamatovali spoustu frází; to vytváří dojem empiričtější orientovaných badatelů upřednostňujících slepeniny historizace a periodizace, hodící se k tématu, na němž zrovna pracují. Empirický výzkum tak bývá správně zasazen v čase a dostane se mu i teoretického náteru, což poslouží jako mocný legitimizující mechanismus v oblasti bádání, kde je zvykem podpořit vlastní práci symbolickým propojením s velikány považovanými za nejvýznamnější intelektuály dnešní doby [Bourdieu 1992].

Outhwaite [2009] tvrdí, že britská sociologie si ve srovnání s jinými národy prosazujícími sociologii obzvlášť libuje v procesech kanonizace. Outhwaite v tomto kontextu jmenuje Anthonyho Giddense, Pierra Bourdieua, Ulricha Becka a Zygmunta Baumana. K těmto velikánům se svatozáří by měl být přiřazen i Manuel Castells, částečně pak Bruno Latour, a to zvláště teď, když se dříve etablovaná pověst Bourdieua začíná mírně otrásat. Náhradník Latour se brzy stane pro britskou sociologii nejoblíbenějším Francouzem.

Práce těchto zasloužilých badatelů má určitě svou hodnotu. Například teorie struktury, rozvíjená Giddensem a Bourdieuem, může být považována za důležitý intelektuální posun a trvalý přínos pro obecnou sociologickou teorii v globálním měřítku oboru [Schatzki 1997]. Jenomže tu máme jistý problém. Tento typ teoretiků, právě ti nejúspěšnější a nejoslavovanější intelektuální podnikatelé své doby, trpí vážnou slabinou (přínejmenším vystupují problematičky), když se snaží vysvětlit historické procesy, jež stály podle jejich názoru u vzniku současné společenské situace a označují je vlastní terminologií: tekutá modernita, pozdní moderní reflexivita, riziková či kosmopolitní společnost apod. Je to tím, že historický výklad se takto dostává do podružného postavení ve srovnání s výkladem údajných podmínek a okolností existujících tady a teď.⁸ Vzhledem k tomu, že právě tento přístup se naši byznysmeni snaží prodat na sociologickém trhu, v konečném výsledku bude veškerá historická komplexnost silně zkreslená. Historické nuance jsou obětovány přímočarému popisu, který chtěl nechtě vede do už předem stanovené situace v současnosti. Toto se pak Outhwaite snaží prosadit jako originální přístup, jímž lze pochopit současnou situaci, a dovoluje si propagovat symbolické ovládní metod, s kterými by sociologové při studiu minulých i současných sociálních podmínek měli pracovat.

Takto dějiny, třebaže už jenom Západu, kde vládne nedostatek teoretického porozumění, o zbytku světa ani nemluvě, bývají násilně vkládány do Prokrustova lože popisů, jimiž

⁸ Vzhledem k tomu, že Bourdieu, jak ve svém intelektuálním životopisu, tak díky metodám francouzského vědeckého bádání, neprojevil zájem o dělení teoretických postupů na úseky, jak si v tom libují ostatní zde jmenovaní, může být těchto obvinění víceméně zproštěn [srov. Santoro 2011].

se vysvětluje všechno, co se stalo předtím, jako nevyhnutelná cesta vedoucí k situaci, která je právě teď. Historie se stane prehistorií rizikové společnosti, kosmopolitní společnosti, sítově propojené společnosti, tekuté a pozdní modernity a tak dále. Ještě problematičtější bývá, když je historická komplexnost obětována na oltáři schematické periodizace, celkově zkrocené rigidními dichotomiemi. Například nelze mít pozdní, později datovanou, tekutou a sekundární modernitu (a další) bez silně překroucené modernity, s níž se toto všechno musí srovnávat. Ale ani modernitě není dovoleno, aby existovala sama o sobě bez ještě hůře zpotvořené předmodernity.

Podobné dichotomizující tendence přirozeně existovaly v sociologickém myšlení od samého začátku [Bendix 1967]. Schematizace a periodizace nutně nemusí být negativní jev. Naopak, mohou tvořit endemickou součást lidského myšlení a citění, protože dovolují žijícím vcítit se to těch, kteří naživu už nejsou, a svou představivostí vizualizovat i budoucnost těch, co na své zrození teprve čekají. Údajně to jsou nástroje sociologie, jimiž se nelze vyhnout, má-li tato věda dávat smysl jak pro sociální situace, jimiž se zabývá, tak pro vlastní historický vývoj. Asi by nešlo definitivně zakázat termín modernita spolu se spoustou konotací, jimiž je zatěžkán [Wood 1999], a to už jen proto, že se v dnešním společenském povědomí pevně usídlil, což sociologie musí do jisté míry brát v úvahu (avšak ne bez výjimky, jak se pokusím vysvětlit níže). Jenže jakmile určité obecné, ustálené kategorizace, třeba dyáda předmodernita/modernita, zkamení a přijmou podobu nesporných jistot, přestane se na ně nahlížet jako na užitečné heuristické pomůcky a většina lidí v určitém intelektuálním prostoru pak s nimi zachází jako s něčím „opravdovým“, což následně mívá mnoho nepřijemných důsledků.

Vzhledem k tomu, že se metodologie sociologie vyvíjela po dlouhou dobu [Albrow 1990], není překvapivé, že se studenti na povinných přednáškách dozvídají klasické teorie, že již klasičtí sociologové studovali onu nedávno objevenou modernitu, vždyť to byla v podstatě právě modernita, která položila základy oboru sociologie [Outhwaite 2006]. Zároveň se zdůrazňuje, že základním analytickým procesem u (skoro) všech klasických sociologů, navzdory jejich různorodým názorům na jiné otázky, bylo obhájit vlastní názor, co si představují pod termínem modernita, ve srovnávání s tím, o čem si myslí, že byla předmodernita. Teoretické práce z 19. století přímo čiší podobnými úvahami. Můžeme začít idealistickou verzí Tönniesovou v *Gemeinschaft und Gesellschaft*, dále Durkheimem s jeho mechanickou a organickou solidaritou. Pak následuje řada evolučních modelů (například Spencer a jeho předmoderní evoluční myšlení, jež připravilo cestu moderní strukturální ztuhlosti a třídění), končí Marxovými rozmanitějšími přístupy (od feudalismu ke kapitalismu) a Maxem Weberem (od hodnotové racionálnosti k instrumentální racionálnosti) a dalšími [Sztompka 1993].

Dichotomie mezi tím, co je moderní a co je předmoderní v klasické teorii, překypují a dokazují sílu pocitu, postupujícího generacemi, posíleného výchovnými institucemi a sdíleného těmi, co by si jinak intelektuálně i politicky nerozuměli, že doba, ve které právě teď žijí, se něčím kvalitativně a radikálně liší od dob předchozích [Bendix 1967]. Po průkopnících 19. století sociologie 20. století zdědila zvláštní způsob uvědomování si času a zcela přehlédla, že to, co bylo vestavěno do oboru za účelem socializace studentů, se postupně měnilo v klasický kánon, čili typický způsob historického myšlení poplatný 19. století. Toto specifické propojení historie s epistemologií, jak to nazývá Sommers [1996], pak bylo následovně chybně označeno za jakýsi ahistorický soubor uspořádání, který se může používat kdykoliv

a kdekoliv. Takže „zamrzlé stopy“, pozůstatky po intelektuálech z 19. století, způsob, jakým si oni představovali minulost (a zajisté i budoucnost), jednoduše přesáhly i do sociologie století minulého, aniž by se nad tím někdo zvlášť pozastavoval [Wallerstein 1991].

Dokonce i v pozdních letech 20. století, poté co vznikl podobor historická sociologie, jemuž se podařilo rozmetat některé hodnotově i kontextuálně zatížené aspekty onoho klasického dědictví, zvláště prostřednictvím kritiky politicky tendenčních teorií modernizace z let šedesátých, navzdory tomu nadále přetrvává zjednodušené uplatňování klasického přístupu k tomu, co je tradice a co je modernita, především s ohledem na rozvojové procesy ve třetím světě. Zmíněná kritika se totiž pevně zakonzervovala v řadách specialistů, a to byla příčina, že se historická sociologie stala ještě izolovanější a přehlíženější hlavními sociologickými proudy, jak ve Spojených státech, tak ve Spojeném království (viz níže) [Calhoun 1996]. Dokonce i dnes se většina historicko-sociologické kritiky klasických teorií v hlavním proudu oboru potýká se vzájemnou hluchotou, protože historicky podmíněné názory klasických autorů nejenom dávno stačily proniknout do intelektuálního podvědomí sociologů na začátku jejich studia, ale i proto, že historicko-sociologické znalosti tohoto druhu bývají považovány za vysoce specializované, ne-li dokonce ezoterické, že se nepropůjčují k obecnému šíření mimo vymezenou akademickou půdu (oblast pouze pro povolání, na rozdíl od konzumace pro široké masy, vyjádřeno slovy Bourdieuvými) [srov. Steinmetz 2007].

Natolik vážnou situaci zhoršuje i fakt, že sociálně-teoretičtí intelektuální podnikatelé stále udržují ve svém koncepčním oběhu neúčinné, tedy špatně rozpoznatelné elementy klasického myšlení, přestože navenek prohlašují, že klasická sociologie je pro účely dnešní doby v podstatě nepoužitelná [viz Beck 2000]. Dichotomické tendence vesele pokračují, avšak tentokrát má být mezníkem situace, ve které prý žijeme dnes (zhruba od let sedmdesátých), oproti minulé fázi či fázím dotyčné modernity. Tady se ovšem dostáváme k trojkombinaci, reprodukuje se tu dichotomická supermetoda klasické sociologie. V klasickém přístupu se předpokládalo, že existuje něco, čemu se říká modernita, a mělo to být něco docela jiného, něco, co dříve neexistovalo. Jenže modernita, uznávaná i klasiky, se tu staví do protikladu k současným podmínkám (riziková společnost, kosmopolitní společnost, tekutá modernita, reflexivní modernita, propojená společnost atp.). Často jsou pranýřována zřejmá omezení klasické sociologie – dnes totiž žijeme s takovým druhem modernity, který se velmi liší od toho, s čím se setkávali klasikové. Nicméně zároveň se používají dichotomizující podněty a úvahy o této moderní jedinečnosti, které jako by pocházely z pera klasiků. Vyvolává se tu trojice předmoderní (vysoká) modernita / pozdní (nebo post-) modernita a jedním dechem jsou kritizovány, ba přímo zatracovány předchozí klasické formy, od nichž je právě tato trojice odvozena. Copak to není ironie?

Giddensovy [1982, 1990] úvahy na téma radikální diskontinuity mezi předmodernitou a modernitou, a specifických rysů pozdní modernity (hyperreflexivnost, hyperindividuálnost atd.), patří k zajímavějším příkladům tohoto druhu myšlení. Zajímavé je i sledovat, jak do jeho intelektuálního vývoje postupně vstupuje historická spletitost, a jak se v jeho publikacích mísí historiografické podrobnosti. Měl pověst, že je teoreticky orientovaným historickým sociologem. V pozdějším období své kariéry souhlasil s teoretiky, jako je Marx (citováno výše) a Philip Abrams [1982], kteří považují sociologii a historiografii za blízké příbuzné: „jednoduše řečeno, ani logické, ani metodologické rozdíly mezi společenskými vědami a historií nebyly nikdy uspokojivě formulovány“,

takže teorie strukturace měla za úkol sjednotit různé směry společenských věd, včetně sociologie a historie [Giddens 1979: 230].

Avšak relativně pozorná historická vysvětlení v Giddensově pracích publikovaných v pozdějším období historické sociologie [Giddens 1981, 1985] byla postupně odkládána spolu s tím, jak se rozšiřovalo jeho vědecké i méně vědecké posluchačstvo, tudíž díla hlavním sociologickým proudem nejcitovanější [např. 1900, 1991, 1992] jsou ta nejabstraktnější. Někteří kritici je nazývají vyprázdněnými, protože je považují za schematizující a periodizující, zabalené do snadno přístupného obalu. Jeho dřívějším textům, které bývaly čtením mnohem náročnějším, oplývajícími podstatnými historickými detaily, jsou velmi vzdálené. Giddens tady obětoval spoustu historické nuance a empirické důkladnosti, obsažené v jeho předcházejících pracích, kde platil za určitý typ *longue durée* historického sociologa (úzký tržní profil, jak tomu říká Bourdieu), aby se z něho vyklubal akademický miláček davů a hojně citovaný sociálně-teoretický podnikatel (masová výroba). Sociologie tímto bohužel o hodně přišla. Výtka nemíří přímo proti Giddensovi a dalším s podobnou kariérou trajektorií, spíše chci poukázat na všelijaká lákadla a třpytivé ceny, jimiž se některé akademické obory podbízejí ctižádostivým badatelům. To se týká i britské sociologie, přinejmenším od konce osmdesátých let. Snaží se odměnit ty, kdo jsou ochotni přetvořit se v intelektuální podnikatele. Ti, kteří tuto roli dokážou zvládnout úspěšně, získají značný prospěch a v neposlední řadě i následovatele, jež považují jejich historicky zjednodušující analýzy za neproblematické, většinou věrohodné, ba dokonce za vysoce přesvědčivé. Kritici se mohou přít o podrobnosti jeho analýz, dokonce i o jejich podstatu, ale co se nikdy nekritizuje, jsou Giddensovy historické teze, sdílené a přijímané napříč celým oborem, na něž navazují a které rozpracovávají Bauman, Beck a další [Clegg 1992].

Když rekonstruuje kritické přijetí *Důsledků modernity* [2010 (1999)], zjišťujeme, že se vyskytla řada připomínek k dílčím podrobnostem analýzy, stěsnání času a prostoru, rozpínání společenských vztahů, povaze důvěry v abstraktních systémech apod., ale jen málokdo [např. Alexander 1996] vytkl Giddensovi naprosto neopodstatněný princip, z něhož při své analýze vychází. On totiž předpokládá, že existuje hluboká propast mezi sociálními systémy předmoderními a moderními. Tak široce zobecňující tvrzení by se mohlo prominout někomu, jako byl Tönnies, který psal více než před sto lety, avšak historicky orientovaným vědcům, jako je Goody [2004, 2007] a Arnason [2003] spolu s řadou dalších antropologů to připadá jako nejkřiklavější dogma, produkované společenskými vědci 19. století. Jenomže vysoce kontroverzní názor, že existuje široký předěl mezi tím, co je předmoderní, a tím, co je moderní, je víceméně přehlížený nejen proto, že přetrvává jako součást oborové *doxy*, zděděné po klasikách, ale i proto, že vyhovuje současným sociologům; dává jim totiž pocit, že jejich specifické téma – modernita – je opravdu neobyčejně významné a historicky jedinečné. Opačný názor, že to, co bylo konceptuálně vymyšleno jako modernita, není vlastně nic mimořádného, pokud se to bere jako součást dlouhodobých historických procesů, by určitě bylo přijato velmi vřelě, anebo by bylo úplně ignorováno, protože kdyby to bylo uznáno. Stalo by se to nositelem potenciálně kognitivního nesouladu, a snížilo by to tak hodnotu modernity jako objekt zkoumání, tedy činnosti, která sociologii přísluší [Inglis 2010b].

Kdyby se britské sociologické bádání orientovalo a organizovalo jiným než současným směrem, potom by Giddensovy spisy, jako jsou *Contemporary Critique of Historical Materialism* [1981] a *The Nation-State and Violence* [1985], byly hojně citovány, protože je lze považovat za seriózní pokusy, jak promýšlet důležitá témata týkající se dlouhodobé

historické dynamiky. Namísto toho, často povrchní tvrzení v *Důsledcích modernity, Modernity and Self-Identity* [1991] a *Proměně intimity: sexualitě, lásce a erotice v moderních společnostech* [2012 (1992)] se těší v britské sociologii největšímu ohlasu. Snížená sofistikovanost výroby velmi úzce navazuje na měnící se normy vědecké konzumace. Současná organizace britského oboru sociologie a řada tezí, s nimiž vystupuje, vytvořily podmínky, za nichž si ti, kteří jsou považováni za významné intelektuály dnešní doby, v dlouhodobé reputaci nesporně uškodí. Vytvářejí totiž – a očekává se od nich, že budou vytvářet – díla pochybné intelektuální kvality, něco, nač se budou příští generace nejspíš dívat s despektem, avšak dnes tyto výtvořiny nesporně mají krátkodobou prezentistickou hodnotu.

Co se asi mohlo přihodit historické sociologii?

Jak mohlo dojít k takové situaci, se dá lépe objasnit, pokud se podíváme na podobor historická sociologie v Británii za posledních třicet let. Určité Giddensovy práce z raného období jeho kariéry byly zčásti směřovány přímo pro tento podobor, který se projevoval nejvýrazněji v letech sedmdesátých a v raných osmdesátých. Jenže v současnosti prakticky přestal existovat.

S použitím Bourdieuových teoreticko-analytických konceptů Steinmetz [2007] identifikuje vnější i vnitřní faktory, které se obecně vztahují k akademickým disciplínám z hlediska toho, zda podporují, nebo naopak zpomalují historicky zaměřená sociologická studia a určují, zda tato studia na sebe přijmou či nepřijmou institucionální podobu a stanou se či nestanou samostatným podoborem zvaným historická sociologie.

Prvním vnitřním faktorem, kterému tu věnuji pozornost, je existence či neexistence idejí v širším sociologickém oboru, podporující historický přístup ke společenským tématům. Steinmetz jako příklad užívá německou a americkou sociologii v průběhu dvacátého století. Zatímco sociologie ve Výmarské republice se těmito tématy silně zabývala, americká nikoliv. V období 1900–1960 převažovali v americké sociologii ekonomové, historici nebyli bráni v potaz, a tudíž abstraktní ekonomický prezentismus převládal nad metodami analýzy, uvádějícími jevy do historických souvislostí.

Dalším vnitřním faktorem je marxismus, zvláště jeho klasický typ, jenž sloužil jako korpus idejí, z něhož mohli historicky zaměřeni sociologové buď čerpat, anebo jej naopak zavrhnout. Steinmetz poukazuje na to, že existence marxismu a práce s ním spojené mají dvě strany mince. V určitém kontextu může historický přístup v sociologii podporovat, jindy zase tlumit podle toho, jestli historická sociologie začne být nazírána jako příliš marxistická v celkově antimarxisticky zaměřeném kontextu. Přitažlivost, anebo naopak odpor k marxismu záleží i na mimoakademických faktorech, hlavně na tom, co se právě děje v oblasti politiky té které země.

Například přijetí marxistických metod analýzy rebelující mladou generací v dobách války ve Vietnamu položilo v sedmdesátých letech základy historické sociologie ve Spojených státech amerických. Ventilovala se tu politická nespokojenost s americkým státním a ekonomickým aparátem, mladí intelektuálové odmítli to, co se považovalo za ideologickou obhajobu *statu quo* na akademické půdě, tedy teorii strukturálního funkcionalismu a teorii modernizace [Calhoun 1996]. Debata pro a proti historicky orientovanému marxismu byla typická pro zlatý věk americké historické sociologie v sedmdesátých a na počátku osmdesátých let a vedla až k takovým milníkům, jako jsou texty Skocpolové [1979] a Tillyho [1978].

Třetím vnitřním faktorem zdůrazňovaným Steinmetzem je to, jak se relativně otevřeně, či naopak uzavřeně chová hlavní proud vědního oboru k historicky orientované sociologii v tom kterém období. Například po druhé světové válce v Německu americky podporovaný empiricismus a pozitivismus téměř dokonale vytěsnil historicky orientované studie. Přitom ve Spojených státech i ve Spojeném království v sedmdesátých letech naopak vládla mnohem uvolněnější atmosféra. V té době byl vliv marxismu v Británii už hodně silný, a to obor svým způsobem uvolnilo a otevřelo cestu větším inovacím než v letech šedesátých. V přehledu o britských příspěvcích v oboru historické sociologie od konce 1980 si Hall [1989] dovoluje tvrdit, že tato oblast se už patnáct let těší dobrému zdraví, přispívají k tomu i mezinárodně citované články od přesvědčených marxistů, jako byl Perry Anderson [1974], až po badatele jako Runciman [1989] a Mann [1986], jenž si liboval v příliš deterministických marxistických výkladech dlouhodobých historických procesů. Hallův popis z 1989 budí dojem, že historicky orientovaná sociologie britského typu bude velkým přínosem nejenom tam, kde už byla institučně pevně zakotvena, zejména v USA, vystupující jako zvláštní podobor historická sociologie, ale že ovlivní obor i jako celek. K tomu však už bohužel nedošlo.

Čtvrtým faktorem, na nějž Steinmetz poukazuje, je obecná strukturace oboru v určitých časových úsecích, které se navzájem přesahují. Síla vlivu historicky orientované sociologie na širší sociologický obor záleží zvláště na tom, jakou pozici zaujímá vzhledem k typu dosaženého kapitálu a jak vysokou má hodnotu. To má co do činění s výhodami i nebezpečím institucionálního zapojení. Navzdory jejich kolektivním chybám většina klasických autorů „dobře chápala úzké vztahy mezi tím, co je ‚historické‘ a ‚sociální‘. Teprve po prudkém vzestupu pozitivistické vědy (v polovině 20. století) provázanost sociální a historické vědy začíná být problematická“ [Mandalios 2000: 389]. „Pozitivizace“ sociologie se zvláště výrazně projevila v USA a její dědictví má nadále silný vliv na současný hlavní proud sociologického bádání, jak dokazují tvrdě kvantitativní *American Sociological Review* a *The American Journal of Sociology* [Gartrell – Gartrell 2002]. Má-li historicky orientovaná sociologie v tomto kontextu přežít, musí se stát součástí běžného institucionálního akademického prostředí. V tomto směru jí pomohou postgraduální programy, cílené sborníky a monografie, konference specialistů, vyhrazené programové bloky na hlavních konferencích atd.

Takto historicky orientovaná sociologie si může dovolit informovat a přetvářet jiná odvětví sociologie hlavně revizí existujících teoretických postulátů, čímž se snáže proměnit v historickou sociologii, tvrdí Calhoun [1996, 1998], tedy v uznávaný a legitimní podobor s vlastním kodifikovaným korpusem referenčních bodů, textů a možností reprodukce, jako mohou být doktorská studia či udělování profesur v daném oboru. Jestliže proměnit se v instituci má patřit k nezbytné taktice přežití pro nově se objevivší intelektuální sestavu, jako byla ve Spojených státech amerických v letech sedmdesátých historicky orientovaná sociologie, je zároveň nutno počítat i s jejím pohlčením. Jakmile se tento nově vytvořený obor přemění v uznávaný podobor, hrozí mu riziko, že ztratí své intelektuální i politické ostří a stane jedním z mnoha odvětví „normální vědy“. Její potenciál potýkat se s obvyklým chronickým ahistoricismem v širším rozpětí společenských věd je nenávratně ztracen [Bryant 2000].

Calhoun [1996, 1998] tvrdí, že přední američtí historičtí sociologové odložili v polovině osmdesátých let debaty o marxismu a začali vyvíjet snahu vypadat před svými kolegy co nejsolidněji, zdůrazňující pozitivistické metody, podobně jako ostatní v hlavním sociologickém proudu. Koneckonců, jak komentuje Steinmetz [2007], zařazení se do onoho hlavního

proudu zajisté poskytuje několika dobře situovaným vědcům v nejbohatších a v nejnámějších akademických institucích relativní výhody intelektuální svobody. Tyto vědecké instituce si ekonomicky i symbolicky mohou dovolit vydržovat ve svých řadách badatele s vysokým intelektuálním kapitálem. Ti nejlepší se věnují historicky orientované sociologii buď v nějakém specifickém kontextu, nebo studiu změny na makroúrovni. Hrozí však nebezpečí, že v takovém prostředí historicky orientovaní sociologové začnou připomínat „luxusní zboží (...) sociologický ekvivalent kabelek Prada“ [Adams 2005: 30]. Privilegované podmínky určitě povedou k dobrým vědeckým výsledkům, jak dokazuje Mannovo působení na elitní University of California v Los Angeles nebo Runcimanových čtyřicet let v Cambridge. Jenže výzkum prováděný několika privilegovanými jedinci se nakonec dočká ocenění jen omezenou elitní skupinkou, která je nositelem patřičného kulturního kapitálu, jenž jí dovolí dekódovat význam výzkumu. Zároveň z toho vyplývá, že historicky orientovaná sociologie, zvláště druh *longue durée*, bude nazírána jako druh hry provozované pouze sociologickou aristokracií a na ni napojenou skupinou vybraných studentů. Taková hra může být zbývající částí oboru snadno ignorována, neboť právě zde se vyskytují ti, jimž se tohoto kapitálu nedostalo; příliš oně hře nevěří, ale ani o ni nemají zájem.

Kritici institucionalizace americké historické sociologie tedy mají něco, co mohou libovolně kritizovat, avšak ve Spojeném království nic takového není. Oblast historicky orientované sociologie, která v letech osmdesátých slibovala velký přínos pro disciplínu jako celek, jak píše Hall [1989], je dnes nenávratně pryč. Historicky orientovaná sociologie nebyla zahrnuta do historické sociologie. Zatímco American Sociological Association už má několik let zavedené sekce obsazované erudovanými badateli zabývajícími se historickými podněty, podobná britská organizace British Sociological Association až do roku 2012 neměla sekce žádné, a ta současná je mnohem menší než její americký protějšek. Zčásti za to může odliv mozků z Británie koncem osmdesátých let, jak dokazuje sám Hall, který našel daleko příznivější podmínky v Kanadě. Několik elitních univerzit tam prokázalo ochotu velmi slušně investovat do historicko-sociologického bádání. Americký příklad dobře ilustruje nebezpečí, které hrozí historicky orientované sociologii, jakmile se začlení do zavedeného prostředí v rámci historické sociologie. Avšak Británii se sklízet výhody takové institucionalizace nepovedlo, dokonce si ani nedokázala zachovat příznivý vliv historicky orientované sociologie na hlavní sociologický proud. Ukázalo se, že v průběhu devadesátých let si historické myšlení vůbec nenašlo cestu do britské sociologické praxe. Zčásti za to mohl vliv pozdní modernity a její důraz na tady a teď, typický pro postmoderní fantasmagorickou kulturu a její odvrhnutí historické, marxistické i liberální metanarrativnosti [Turner – Rojek 2000]. Mladší generace sociologů vyrostla v prostředí, kde docházelo k drastické proměně témat a odkazů, už dávno se vytratil zájem o řecké *hoplity* nebo o daňové systémy Otomanské říše, něco, co přirozeně patřilo do generace Weberovy i Eisenstadtovy, Runcimanovy, Mannovy a Goodyho. Mladší generace upřednostňovala témata já–sebe, identita a další koncepty prosazované postmodernisty a pozdními modernisty.

Snaha dělit do období

Během osmdesátých let minulého století vliv historicky orientované sociologie na obor jako celek poklesl a pokračovalo to i v letech devadesátých. Objevily se jiné nástroje

analýzy. Savage [2009] ve své poslední práci vyjmenovává dlouhodobě přetrvávající příčiny, proč jsou v britském sociologickém oboru dnes tak oblíbené okázalé a zároveň ploché periodizační dichotomie mezi ranější a pozdější modernitou. Savage shledává, že grandiózní periodizace převažuje především v dílech britských či v Británii usazených sociálních teoretiků a těch, jež jsou ovlivněni britskou sociologií. Američtí, francouzští a němečtí badatelé naopak prokazují zdůrazňování historických souvislostí spíše než jejich předěly. Tyto rozdílné přístupy odrážejí jak rozdílná akademická uspořádání v těchto zemích, tak i rozdílné intelektuální tradice. Jako příklad můžeme uvést dílo Karla Marxe, kde by se teoreticky shoda najít měla, ale ve skutečnosti jeho pojednání jsou naopak předmětem velmi rozdílných interpretací a metod. Když hledáme odpověď na otázku, proč je britská sociologická kultura tak odlišná, musíme si uvědomit, že vznikla o dost později než ve výše jmenovaných zemích a musela si dobýt uznání a postavení v akademickém světě za zcela jiných podmínek, než jakými prošly vznikající obory v jiných zemích [Halsey 2004; Platt 2000]. V padesátých a šedesátých letech se britská sociologie odlišovala od jiných, už pevněji etablovaných oborů, jako věda, jež se věnuje zejména studiu sociální změny a sebevědomě tvrdila, že se stará o to, co je nové, zatímco jiné obory (například antropologie), se podle ní věnovaly tomu, co je tradiční [Savage 2009: 223]. Takto sociologie využila svého dědictví a přivlastnila si z dřívějších dob pochybnou hegemonii v tom, čemu se říká modernita, bez ohledu na to, že to byl subjekt, jemuž se klasičtí autoři věnovali odedávna. Jejím soupeřem byl obor historického bádání, který se také mohl hlásit k tomu, že rozumí současným společenským podmínkám v Británii a v moderním světě obecně.

K Savageho výkladu bych chtěl dodat, že tenkrát sociální změna uvnitř modernity vystupovala jako středobod sociologie, zatímco jako hlavní teoretický bod zájmu zůstával popis přechodu od předmodernity k modernitě již z období klasické sociologie. Inovace z osmdesátých a devadesátých let spočívala v tom, že nově se vynořivší skupina sociálně teoretických intelektuálních podnikatelů se rozhodla aplikovat téma dělení do období těch druhých na empirické pole působnosti té první. Takový tah byl ostatně už dříve posvěcený autoritou amerického sociologa Daniela Bella [1973], který zavedl koncept periodizace, když psal o postindustriální společnosti.

Koncem osmdesátých let přicházely postmoderní prvky z Francie i z USA (zde je třeba poznamenat, že bývaly prosazovány spíše filozofy a literáty, jako je Lyotard než zprofesionalizovanými sociology), a od té doby jsou periodizační tendence v sociální teorii v plném proudu. Významné práce Lashe a Urryho [1987] o přechodu od organizovaného k dezorganizovanému kapitalismu jsou takovým příkladem širšího trendu (je nutné uznat, že Lashovo i Urryho dílo je historicky mnohem citlivější než produkty těch, o nichž ještě bude řeč později).

V devadesátých letech i později se u výše zmíněných autorů se čím dál tím častěji projevovale periodizace v empirických studiích všeho druhu, anebo se aspoň ritualisticky uváděla kvůli konvenčnímu požadavku připojit k datům i teorii. V Británii dnes takto pracuje většina odvětví. Také ta neempiričtější činnost musí být tak či onak pevně připoutána k nabubřelému, epochálně stavěnému manýrizmu intelektuálních podnikatelů.

Takový systém se vzájemně doplňuje. Empiricky orientovaní badatelé na jedné straně vypracovávají studie zaměřené na to, aby potvrdzovali nebo kvalifikovali teze teoretiků, dychtivě radících data do období, teoretici zase „zpracovávají koláže faktů na základě

všelijakých empirických studií, aby jimi podepřeli své výpovědi“ o tom, k jakým ohromným posunům došlo právě v nedávné době [Savage 2009: 226].⁹

Takže obor jde dál. Může a umí vytvářet dobrý výzkum plný zajímavých nápadů, ale jsou tu jisté hranice. Ty však nejsou a nemohou být rozpoznány, protože britské sociologii chybí historická citlivost a v jejím důsledku je tu i nedostatek historicky podmíněného způsobu uvažování. Přínos takových prací je trvale ohrožen nebezpečím, že bude znehodnocen historickým a historiografickým zjednodušením a zkreslením, karikaturami, kterým se při takovémto typu teoretizujícího uvažování nedá vyhnout. Calhoun [1996] směřuje svou kritiku k těm badatelům, kteří mají nedostatečné znalosti historické dynamičnosti, což má dalekosáhlé důsledky. Ti se totiž v národním kontextu, ale ještě více ve světové historii, omezují jen na to, co jim kdysi říkali klasičtí sociologové anebo co se naučili na střední škole. Při nedostatku systematické tvorby historického uvědomění na vysokoškolské úrovni i při postgraduálním studiu, zůstává sociologův smysl pro historii v nejlepším případě útržkovitý, v nejhorším případě plný omylů, neboť bude naivně opakovat dávno zavedené poučky o čase a prostoru, v němž žije, spolu s těmi, které převládají v tom kterém akademickém prostředí, v němž čistě náhodou působí [Somers 1995, 1996]. Jsou to hrozby, před kterými už více než před sto lety varoval Max Weber, jeden z nejkritičtějších historiografických klasiků. Taková varování jdou však stranou tam, kde jsou dichotomizující tendence klasických autorů přebírány dnešními teoretiky, a kde existují posluchači dychtící po jednoduchém uspořádání do časových úseků a po charakterizaci současnosti, do nichž by mohli vtěsnat i vlastní empirický výzkum.

Tím jsme se dostali do velmi ironické situace. To nejhorší z klasiků (jejich zjednodušující dichotomie) jsme si ponechali, přestali kritizovat časově a prostorově omezenou povahu jejich konceptualizace (taková kritika stále existuje, ale jen jako um historické sociologie) a odhodili jsme jejich nejdůležitější intelektuální přínos, tedy rozsáhlou znalost historie Západu už od nejranejšího období, spolu s historií dalších částí světa. Souhlasím, že dnes by bylo těžké najít někoho s tak širokým vzděláním a schopnostmi, jako byl Max Weber, už jen proto, že časem se velmi kvantitativně co do zpracovanosti zlepšila data z jistých historických období. Po Weberovi se objevilo množství materiálu, který jen čeká na zpracování [Liebersohn 1988]. Jenže v této době, kdy lidstvo má na dosah ruky takové množství zdrojů informací o minulosti, o jakých se klasickým autorům ani nesnilo, historická představitost většiny sociologů kromě několika výjimek, jako jsou Eisenstadt, Mann, Goody a Runciman, se stejně dramaticky odvrátila od rozsáhlých historických vizí svých předchůdců.

Jestliže Weber kdysi řekl, že divoch ví o svých pracovních nástrojích daleko víc než moderní člověk o tom, jak funguje tramvaj, kterou jezdí do práce, podobně se dá říct, že Weber a ostatní klasičtí autoři měli neskutečně mnohem širší znalosti o paletě rozličných forem života lidí v dlouhodobém časovém prostoru, než vykazují současní britští sociologové. Těm v tom překáží celá řada faktorů: výcvik v oboru, přizpůsobování se v průběhu studia podmínkám profesního prostředí, pak zvláštní britská sociologická posedlost myšlenkou, že dnešní společnost je naprosto unikátní, přílišné spoléhání se a naivní důvěra v soudobé teoretické řazení do období a tak dále. To všechno jim stojí v cestě, aby dosáhli tak vysoké myšlenkové úrovně, jakou se vyznačovali klasičtí autoři. Ti bývají na

⁹ Výjimkou je kvantitativní sociologie pěstovaná v Nuffield College v Oxfordu. Ta se silně kriticky vyjadřuje o širším proudu britské sociologie [srov. Halsey 2004; Goldthorpe 2000].

jedné straně uctívání jako stařešinové rodu, na druhé straně se s nimi zachází s nemalým pohrdáním. Na to jsou mistři hlavně sociálně-teoretičtí intelektuální podnikatelé, jejichž postavení je nutí tvrdit, že všechno, na co se dnes zaměřují oni, je naprosto unikátní, takže starší sociologické vize by rozhodně nebyly schopny obstát před žhavou originalitou dnešní společnosti. To je tvorba a myšlenkový proud oboru sociologie, jak jej známe dnes. Problémy, které tu vypočítávám, mají spíše systémovou povahu, nejde tu ani tolik o selhání určitých jednotlivců působících v oboru.

Závěr

*Kdo kontroluje minulost, kontroluje budoucnost;
kdo kontroluje přítomnost, kontroluje minulost.*
George Orwell, 1984

Orwell dobře chápal, že to, jak uvažujeme o sobě a o své budoucnosti, závisí na tom, jak si představujeme minulost. Jestliže minulost posuzujeme v rámci hegemonních idejí, odráží se to i na přítomnosti a na našich úsudcích. V tomto eseji jsem přednesl kritiku prezentismu silně zakotveného v současné britské sociologii, prezentismu vyjadřovaného a opakovaného „elitními teoretiky“, na něž spoléhá většina kolegů sociologů a očekává od nich historické myšlení. Jde o mnohem závažnější problém, než o běžné přestřelky probíhající mezi různými odvětvími oboru, míněno například myšlení kvantitativní a kvalitativní. Řada epistemologických problémů vyvstala, jak tvrdí Calhoun [1996], když se většině sociologů nedostávalo vzdělání v metodologii, anebo co je ještě horší, když neumějí ovládat konceptuální prostředky dlouhodobé, velkorozměrné a celý svět zahrnující historiografie. Takto jejich historický i sociální vědomostní rejstřík přetrvává jako nedostatečný, v horším případě až nebezpečně naivní. Ti, co se spoléhají na paušální a hrubě zjednodušené historické výklady, přicházející od elitní skupiny sociálních teoretiků, uznávaných a o uznání se snažících intelektuálních podnikatelů, shledají, že jim bude chybět dostatečně podrobný náhled do minulosti i do současnosti entity, či entit, jež rádi nazýváme modernitou. Nebudou vědět ani to, co bylo před ní, ani to, co by mohla přinést budoucnost. Výsledek je radikalizace v podobě ústupu sociologů do přítomnosti, před čímž už před pětadvaceti lety varoval Norbert Elias [1987]. Tenkrát situace nebyla tak vážná, jako je dnes.

Optimističtější zprávou je, že sociologie je dnes pouze částečně, ne zcela nezbytně orientovaná směrem k prezentismu. Má veškeré intelektuální předpoklady, aby si uvědomila, a v některých obdobích si skutečně uvědomovala, jak mocná je dlouhodobá historická dynamika a jak je nutné snažit se reflexivně porozumět jejímu spornému charakteru. Taková sociologie už není pouhým akademickým cvičením. Skrývá v sobě potenciálně vysokou sociální užitečnost, protože může vysvětlit širokému okruhu lidí, badatelům, studentům, občanům, politickým uskupením, protestním hnutím jako *Occupy* a *Indignados* a vůbec všem možným posluchačům „veřejných sociologií“, že svět, v němž žijí, byl vytvořený obrovským množstvím nejrůznějších sil a fenoménů, a to, že jsou takoví, jací jsou, způsobily rozsáhlé komplexní historické pochody probíhající po předlouhou dobu. V takové sociologii je příslib, že lidem pomůže pochopit, co mají za sebou a co je formovalo. Z toho potom vyplývá, že to, co bylo vytvořeno, může být zase rozebráno a znovu sestaveno lepším a humánnějším způsobem.

Ale na co takovou sociologii vůbec neužije, je podbízet se samolibosti období, ve kterém zrovna existuje, protože nenabízí vrstevníkům příjemnou iluzi, že jsou jedineční, a že jejich myšlenky i jednání jsou historicky naprosto bezpříkladné. Taková sociologie totiž nedokáže promítnout současné problémy i do minulých období, umí je podávat zkrlesně, aby přítomnost vypadala mnohem unikátnější, než ve skutečnosti je.

Zaměřil jsem svou pozornost na nutnost, aby se sociologie (nejen už ta zavedená historická sociologie), co nejcitlivěji chovala ke složitostem lidské historie, a ukázal jsem, jak mnohoznačným způsobem je třeba ji vnímat. Na typ sociologie, pro kterou má dnes cenu, aby byla prosazována a chráněna před znevažováním neoliberální politikou a ekonomikou, protože jen taková sociologická činnost je opravdu společensky užitečná. Sociologie historicky nedovzdělaná umí jenom podlézat a vlichocovat se současné společnosti, podporuje její představy sama o sobě takovým způsobem, že číst to, řekněme za sto let, bude nanejvýš trapné (jestli to vůbec bude někdo číst). Jestliže se dnešní sociologové chtějí vyhnout shovívavému odsouzení příštích generací, měli by začít hájit vizi sociologie historicky hluboce citlivé, nikoli té, jež je úplně ztročená přítomností. Má-li sociologie opravdu smysluplně sloužit lidské společnosti a pomáhat jí dobře rozumět sama sobě, musí se naučit ovládat daleko lépe a sofistikovaněji termíny, které používá, zvláště ten nejotravnější z nich, jímž je modernita, a zjistit, co má být její existenciální, ontologický a epistemologický obsah. Taková sociologie zabrání tomu, aby se z nás stali, jak to řekl Flaubert, „pomlouvači vlastních časů“. Není třeba hádat, jak by se k této myšlence postavily britské neoliberální vlády, odpověď je nabíledni.

Z angličtiny přeložila Jarka Stuchlíková

Literatura

- Abell, Peter – Reyniers, Diane J. [2000]. On the failure of social theory. *British Journal of Sociology* 51 (4): 739–750.
- Abrams, Philip [1982]. *Historical Sociology*. Ithaca: Cornell University Press.
- Adams, Julia – Clemens, Elizabeth S. – Orloff, Ann S. [2005]. Introduction: Social theory, modernity and the three waves of historical sociology. In: *Remaking Modernity*. Durham: Duke University Press, s. 1–73.
- Albrow, Martin [1990]. Introduction. In: Albrow, Martin – King, Elizabeth (eds.). *Globalization, Knowledge and Society*. London: Sage, s. 3–16.
- Alexander, Jeffrey C. [1996]. Critical reflections on reflexive modernization. *Theory, Culture & Society* 13 (2): 133–138.
- Anderson, Perry [1974]. *Lineages of the Absolutist State*. London: New Left Books.
- Arnason, Johann P. [2003]. *Civilizations in Dispute: Historical Questions and Theoretical Traditions*. Leiden: Brill.
- Beck, Ulrich [2000]. *What Is Globalization?* Cambridge: Polity.
- Bell, Daniel [1973]. *The Coming of Post-Industrial Society*. London: Heinemann.
- Bendix, Reinhard [1967]. Tradition and modernity reconsidered. *Comparative Studies in Society and History* 9 (3): 292–346.
- Bourdieu, Pierre [1992]. *Homo Academicus*. Cambridge: Polity.
- Bourdieu, Pierre [1998]. *On Television and Journalism*. London: Pluto.
- Bruce, Steve [1997]. The pervasive world-view: Religion in pre-modern Britain. *British Journal of Sociology* 48 (4): 667–680.

- Bryant, Joseph [2000]. On sources and narratives in historical social science: A realist critique of positivist and postmodernist epistemologies. *British Journal of Sociology* 51 (3): 489–523.
- Calhoun, Craig [1996]. The rise and domestication of historical sociology. In: McDonald, TJ (ed.). *The Historic Turn in the Human Sciences*. Ann Arbor: Michigan State University Press, s. 305–337.
- Calhoun, Craig [1998]. Explanation in historical sociology: Narrative, general theory, and historically specific theory. *American Journal of Sociology* 104 (3): 846–871.
- Castells, Manuel [1996]. *The Rise of the Network Society, Vol. I: The Information Age: Economy, Society and Culture*. Oxford: Blackwell.
- Clegg, Stewart [1992]. Review article: How to become an internationally famous British social theorist. *The Sociological Review* 40 (3): 576–598.
- Dunne, Stephen [2009]. The politics of figurational sociology. *The Sociological Review* 57 (1): 28–57.
- Eisenstadt, Samuel N. [2003]. *Comparative Civilizations and Multiple Modernities*. Leiden: Brill.
- Elias, Norbert [1987]. The retreat of sociologists into the present. *Theory, Culture & Society* 4 (2): 223–247.
- Erikson, Robert [2005]. A view from Sweden. In: Halsey, Albert Henry – Runciman Walter Garrison (eds.). *British Sociology Seen from Without and Within*. Oxford: Oxford University Press.
- Gartrell, David C. – Gartrell, John W. [2002]. Positivism in sociological research: USA and UK (1966–1990). *British Journal of Sociology* 53 (4): 639–658.
- Giddens, Anthony [1979]. *Central Problems in Social Theory*. London: Macmillan.
- Giddens, Anthony [1981]. *A Contemporary Critique of Historical Materialism*. London: Macmillan.
- Giddens, Anthony [1982]. A reply to my critics. *Theory, Culture & Society* 1 (2): 107–113.
- Giddens, Anthony [1985]. *A Contemporary Critique of Historical Materialism, Vol. 2: The Nation-State and Violence*. Cambridge: Polity.
- Giddens, Anthony [1990]. *The Consequences of Modernity*. Stanford: Stanford Univ. Press.
- Giddens, Anthony [1991]. *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity.
- Giddens, Anthony [1992]. *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love & Eroticism in Modern Society*. Cambridge: Polity.
- Goldthorpe, John H. [2000]. *On Sociology: Numbers, Narratives, and the Integration of Research and Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Goody, Jack [1996]. *The East in the West*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Goody, Jack [2004]. *Capitalism and Modernity*. Cambridge: Polity.
- Goody, Jack [2007]. *The Theft of History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Goody, Jack [2009]. *Renaissances: The One or the Many?* Cambridge: Cambridge University Press.
- Gouldner, Alwin W. [1970]. *The Coming Crisis of Western Sociology*. New York: Basic Books.
- Hall, John A. [1989]. They do things differently there: Or, the contribution of British historical sociology. *British Journal of Sociology* 40 (4): 544–564.
- Halsey, Albert H. [2004]. *A History of Sociology in Britain: Science, Literature, and Society*. Oxford: Oxford University Press.
- Holmwood, John [2010]. Sociology's misfortune: Disciplines, interdisciplinarity and the impact of audit culture. *British Journal of Sociology* 61 (4): 639–658.
- Ingham, Geoffrey [1999]. Capitalism, money and banking: A critique of recent historical sociology. *British Journal of Sociology* 50 (1): 76–96.
- Inglis, David [2010a]. Civilizations or globalization(s)? Intellectual rapprochements and historical world-visions. *European Journal of Social Theory* 13 (1): 135–152.
- Inglis, David [2010b]. The death of history in British sociology: Presentism, intellectual entrepreneurship and the conundra of historical consciousness. In: Burnett, Judith – Jeffers, Syd – Thomas, Graham (eds.). *New Social Connections: Sociology's Subjects and Objects*. Basingstoke: Palgrave, s. 105–124.
- Jacoby, Tim [2004]. Method, narrative and historiography in Michael Mann's sociology of state development. *The Sociological Review* 52 (3): 404–421.
- Johnson, Paul [2004]. Making social science useful. *British Journal of Sociology* 55 (1): 23–30.
- Lash, Scott – Urry, John [1987]. *The End of Organized Capitalism*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Liebersohn, Harry [1988]. *Fate and Utopia in German Sociology, 1870–1923*. Cambridge: MIT Press.
- Liotard, Jean-Francois [1984]. *The Postmodern Condition: A Report on the Condition of Knowledge*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

- Mandalios, John [2000]. Historical sociology. In: Turner, Bryan (ed.). *Blackwell Companion to Social Theory*. Oxford: Blackwell, s. 391–413.
- Mann, Michael [1986]. *The Sources of Social Power, Vol. I: A History of Power from the Beginning to AD 1760*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mann, Michael [1993]. *The Sources of Social Power, Vol. 2: The Rise of Classes and Nation States 1760–1914*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mouzelis, Nicos [1999]. Modernity: A non-European conceptualization. *British Journal of Sociology* 50 (1): 141–159.
- Osborne, Thomas – Rose, Nicolas – Savage, Mike [2008]. Editor's introduction: Reinscribing British sociology: Some critical reflections. *The Sociological Review* 56 (4): 519–534.
- Outhwaite, William [2006]. *The Future of Society*. Oxford: Blackwell.
- Outhwaite, William [2009]. Canon formation in late 20th-century British sociology. *Sociology* 43 (6): 1029–1045.
- Payne, Geoff – Williams, Malcolm – Chamberlain, Susan [2004]. Methodological pluralism in British sociology. *Sociology* 38 (1): 153–163.
- Platt, Jennifer [2003]. *The British Sociological Association: A Sociological History*. Durham: Sociology Press.
- Roth, Guenther – Schluchter, Wolfgang [1984]. *Max Weber's Vision of History: Ethics and Methods*. Los Angeles: University of California Press.
- Runciman, Walter Garrison [1989]. *A Treatise on Social Theory, Vol. II: Substantive Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Runciman, Walter Garrison [1995]. The 'triumph' of capitalism as a topic in the theory of social selection. *New Left Review* 210 (March/April).
- Runciman, Walter Garrison [2004]. The diffusion of Christianity in the third century AD as a case-study in the theory of cultural selection. *European Journal of Sociology* 45 (1): 3–21.
- Runciman, Walter Garrison [2009]. *The Theory of Cultural and Social Selection*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Santoro, Marco [2011]. From Bourdieu to cultural sociology. *Cultural Sociology* 5 (1).
- Savage, Mike [2009]. Against epochalism: An analysis of conceptions of change in British sociology. *Cultural Sociology* 3 (2): 217–238.
- Savage, Mike [2010]. Unpicking sociology's misfortune. *British Journal of Sociology* 61 (4): 659–665.
- Schatzki, Theodore R. [1997]. Practices and actions: A Wittgensteinian critique of Bourdieu and Giddens. *Philosophy of the Social Sciences* 27 (3): 283–308.
- Scott, Alan [1997]. Modernity's machine metaphor. *British Journal of Sociology* 48 (4): 561–575.
- Skocpol, Theda [1979]. *States and Social Revolutions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Somers, Margaret [1995]. What's political or cultural about political culture and the public sphere? Toward an historical sociology of concept formation. *Sociological Theory* 13 (2): 113–144.
- Somers, Margaret [1996]. Where is sociology after the historic turn? In: McDonald, T. J. (ed.). *The Historic Turn in the Human Sciences*. Ann Arbor: Michigan State University Press, s. 53–90.
- Steinmetz, George [2007]. The historical sociology of historical sociology: Germany and the United States in the twentieth century [online]. *Sociologica* 3. Dostupné z: <http://www.sociologica.mulino.it/main/index>.
- Sztompka, Piotr [1993]. *The Sociology of Social Change*. Oxford: Blackwell.
- Therborn, Goran [2000]. At the birth of second century sociology: Times of reflexivity, spaces of identity, and nodes of knowledge. *British Journal of Sociology* 51 (1): 37–57.
- Tilly, Charles [1978]. *From Mobilization to Revolution*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Turner, Bryan S. [2006]. British sociology and public intellectuals: Consumer society and imperial decline. *British Journal of Sociology* 57 (2): 169–188.
- Turner, Bryan S. – Rojek, Chris [2000]. Decorative sociology: Towards a critique of the cultural turn. *The Sociological Review* 48 (4): 629–648.
- Vanderstreaten, Raf [2006]. The historical triangulation of education, politics and economy. *Sociology* 40 (1): 125–142.
- Van Krieken, Robert [1999]. The barbarism of civilization: Cultural genocide and the 'stolen generations'. *British Journal of Sociology* 50 (2): 295–313.

- Walby, Sylvia [2003]. The myth of the nation-state: Theorizing society and politics in a global era. *Sociology* 37 (3): 529–546.
- Wallerstein, Immanuel [1991]. *Unthinking Social Science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wood, Ellen Meiksins [1999]. *The Origin of Capitalism*. New York: Monthly Review Press.

David Inglis je profesorem sociologie na univerzitě v anglickém Exeteru. Zabývá se zejména kulturní sociologií, sociologií globalizace a sociální teorií, moderní i klasickou. Napsal řadu odborných statí na téma sociologie kultury, kulturní sociologie, sociologie umění, sociologie jídla, historie sociologie, klasické sociologie, moderní sociální teorie či sociologie antického světa a kosmopolitismu. Ve své práci se snaží propojit teoretické i empirické aspekty sociologie. Zvláštní pozornost pak věnuje dlouhodobým sociálním procesům a s tím související kulturní změně. Ve výčtu jeho zájmu nechybí ani proměna (historického) vědomí. Založil a je šéfredaktorem časopisu Cultural Sociology. Napsal několik monografií, z nichž jmenujme například A Sociological History and Excretory Experience: Defecatory Manners and Toiletry Technologies (2001), Culture and Everyday Life (2005) či The Globalization of Food (2009). S Gerardem Delantym spolueditoval Cosmopolitanism (2010), s Johnem Hughsonem pak Confronting Culture: Sociological Vistas (2003) a The Uses of Sport (2004).

Autorův dovětek pro české čtenáře

Předchozí text byl původně určen především britskému publiku, takže se detailně zabývá způsobem sociologického myšlení, převládajícím ve Spojeném království a v zemích, kam silně doléhá vliv britské sociologie, jako je tomu například v Austrálii. Ačkoliv kritická reflexe stávající metodologie obsažená v tomto článku se výslovně týká situace ve Velké Británii, širší problematika, kterou se text snaží zmapovat, má všeobecnou platnost. Obávám se totiž, že řečené platí pro mnoho dalších, prakticky pro všechny národní kontexty, v nichž se dnes sociologie praktikuje. Hlavní příčinu daného stavu vidím v tom, že se historická sociologie ve všech národních sociologických směrech, nebo alespoň v těch, které jsem měl možnost poznat, změnila v podobor vyhrazený pouze specializovaným odborníkům a přestala být součástí hlavního proudu oboru. Kdyby tomu tak nebylo, mohla by se historická sociologie tak, jak se to dělo v letech sedmdesátých a raných osmdesátých v některých vědeckých centrech ve Spojených státech amerických a ve Velké Británii, kompetentně podílet na širokých teoretických a konceptuálních debatách, které dnes probíhají jak na obecné, tak na specializované úrovni. Podle mého názoru by se jednalo o velmi žádoucí a zdravý přístup.

Jakmile však dojde k tomu, že se historická sociologie dostane do izolace, tedy když se jako studijní obor stane doménou jen úzce zaměřených specialistů, a ocitne se mimo dosah ostatních sociologů, vede to přinejmenším ke dvěma nežádoucím důsledkům: 1) Při přehnané specializaci se badatelský zájem může koncentrovat na podrobnosti v určitém místě a čase, ale pak už se nedostane sil na mnohem delší časové úseky a v nich obsažené procesy a sociální změny. 2) Historická sociologie přestává fungovat jako účinná brzda nebo alternativa ke zkresleným a zjednodušeným koncepcím výkladu historie a pojetí tzv. modernity, jež zcela ovládly hlavní proud sociologie. Domnívám se přitom, že tyto problémy lze zaznamenat ve většině zemí, pokud ne ve všech, kde je sociologie praktikována na odborné úrovni nebo na akademické půdě.

Třebaže tento článek odhaluje podstatu těchto problémů, včetně některých z jejich příčin, převážně v britském kontextu, doufám, že čtenáři budou moci použít zde nastíněnou argumentaci jako odrazový můstek k podobnému průzkumu ve vlastní zemi, aby zjistili, zda se u nich na tomto poli neodehrávají podobné nešvary (přinejmenším v té podobě, jak je zde charakterizují). Možná naleznou i jiné neduhy, které v současnosti, třeba i z některých jiných důvodů, prostupují působení sociologie v jejich národním rámci.

Jestliže tedy shrneme obsah článku, dostaneme se k následujícím skutečnostem. Od pozdních osmdesátých let se hlavní sociologický proud nejen ve Velké Británii, ale i jinde, přestal vážně zabývat daty a debatami historického typu, z čehož vyplývá, že: 1) propojení sociologů a historiků se povážlivě oslabilo; 2) z historické sociologie se stal vysoce specializovaný podobor, čímž ztratil možnost ovlivňovat konceptuální a empirické diskuse vedené v rámci hlavního sociologického proudu, jak tomu bývalo ještě v letech sedmdesátých; 3) rozmohly se nemístně zjednodušené, stereotypní a často přímo pomýlené historizující konceptualizace a periodizace, vytvářené převážně skupinami elitních sociálních teoretiků. Součástí takové metodiky se stala snaha vtěsnat veškerou historii lidstva do Prokrustova lože jejich vlastního výkladu společenských podmínek, jak se jim jeví pod nadvládou výkladů zaměřených na okolnosti života v dnešní době. Tímto způsobem pak veškeré dějinné složitosti a jemné nuance vývoje padají za oběť přímočarým dogmatickým tvrzením, podle nichž západní společnost od sedmdesátých let vstoupila do situací (údajně) historicky naprosto ojedinělých, které lze libovolně onálepkovat pojmy jako postmodernita, pozdní modernita, tekutá modernita, druhá modernita, riziková společnost, kosmopolitní společnost, síťová společnost, globální propojenost atd.

Všechny tyto pojmy, deriváty základní předlohy zvané globalizace, hluboce ovlivnily veškeré teoretické debaty i samotný empirický výzkum, jenž tvořival nezpochybnitelný zdravý základ sociologie a s ní spřízněných oborů. Zmíněné koncepty jsou založeny na zjednodušených dichotomiích (premodernita/modernita; modernita/postmodernita) a navíc jsou vysoce eurocentrické. Už předem se předpokládá, aniž by došlo na příslušné důkazy, že soudobé společenské podmínky představují něco naprosto výjimečného, zdůrazňuje se hlavně diskontinuita mezi minulostí a současností v dnešních společenských zřízeních, a pokud se náhodou vyskytnou nějaké podobnosti, ať už v evropském nebo globálním rámci, jsou bez zájmu přecházeny.

Vzhledem k tomu, že systematické přemýšlení o historii lidstva tisíce let zpět do minulosti bylo odloženo stranou, a protože zavládla výrazná neochota zapojit do debaty odborníky na historická témata, sociologie a s ní propojené obory jsou dnes budovány na chatrných, nespolehlivých konceptuálních základech. Dlouhodobé důvody objasňující proč se dnešní společnosti vyvíjely právě tak, jak se vyvíjely, jsou vytěšňovány z badatelského pohledu. Důležitá poučení získaná při řešení problémů, jimž musela čelit dřívější společenská zřízení na celém světě, potenciálně velmi užitečná pro dnešek, zůstávají nepovšimnuta. Výrazně převažující prezentismus podřívá jakoukoliv snahu hlouběji přemýšlet o globálních problémech, jež v současné době lidstvo sužují.

Doufám, že čtenáři přijmou uvedený text jako inspiraci, ale zaujmou k němu i kritický postoj, a to všude tam, kde se jim to bude zdát třeba. Snad je povzbudí k vyjádření vlastního názoru na to, co sami vidí jako problémy a výzvy ve svém vlastním národním kontextu. Hned od počátku svého psaní jsem se hluboce zamýšlel nad tím, co by se mělo udělat, aby

byly napraveny nedostatky v současném sociologickém myšlení a praxi. Rád bych tu zmínil dva návrhy, které by vyžadovaly spolupráci sociologů mnoha zemí:

1) Návrat historické sociologie do hlavního sociologického proudu. Uvnitř stávajícího podoboru historické sociologie, jež se sama ocitla v izolaci, nadále existují teoretické i praktické vědomosti, jež nazírají rozvoj určitých společností a světa jako celek, a to v rámci dlouhých tisíciletí. Jako příklad lze uvést koncept civilizací iniciovaný Shmuellem N. Eisenstadtem a dále rozvíjený těmi, kdo byli inspirováni jeho vpravdě dlouhodobou historicko-sociologickou vizí. Tento druh debat by měl mnohem systematictější ovlivňovat diskuse o současném společenském životě, jak se odehrávají v rámci hlavního sociologického proudu. Musíme se proto snažit, abychom objevili způsob, jak toho dosáhnout nejen v tomto případě, ale i napříč národními sociologickými obory.

2) Rozšíření propojení mezi sociology a historiky, zvláště tam, kde se jedná o základní problematiku již zmíněné globalizace. Je jasné, že sociologie a s ní spojené obory se musí hodně učit od odborníků zabývajících se určitými konkrétními historickými etapami. Na druhé straně některé z těchto specialistů zase přitahuje sociologické myšlení. V tuto chvíli zaznamenáváme změnu v některých odvětvích historie, klasické filologie a archeologie ve směru úvah o globalizaci a některých konceptů pocházející ze sociologické globalizační teorie. Aplikování sociologické teorie globalizace na různá období a místa v minulosti tak slibuje přesnější pochopení dřívějších společností. Naneštěstí je tento přístup podrýváán všemi možnými typy prezentismu, jak se je snažím odhalit v tomto textu, což jej připravuje o historickou specifičnost v sociologickém myšlení obecně, a zvláště na poli globalizace. Archeologové, klasičtí filologové a historikové nyní požadují od sociálních vědců mnohem důsažněji historicky fundovanou analýzu všech druhů globalizací (řečeno úmyslně v plurálu), a to nejenom v moderním světě. Proto badatelé zabývající se historií dnes projevují velkou snahu o zapojení sociologického myšlení do své práce, stejně jako sociologie potřebuje vykročit směrem k historikům, klasickým učencům a archeologům. Musíme vypracovat způsob, jak tyto badatele dát dohromady se sociology a vyvolat produktivní debatu, z níž by vyplynula možnost tvorby nového druhu vědění.

Oba tyto návrhy lze považovat za intelektuální cvičení, v jejichž rámci se jedná o překročení tradičních oborových limitů. Jde ovšem o cvičení veskrze praktická. Bude nezbytné přesvědčit grantové instituce, že snaha o obnovení historické sociologie by měla vést k ozdravení sociologie jako celku. Potřebujeme tedy získávat významnou grantovou podporu pro to, abychom se mohli věnovat organizování mezinárodních symposií a konferencí, na nichž by se objevovaly výše uvedené záležitosti, a to jak uvnitř samotné sociologie, tak v příbuzných vědních oborech. Potřebujeme založit společné doktorandské a postdoktorandské programy, kde by spolupracovali sociologové s dalšími odborníky pocházejícími z různých zemí a univerzit. Takto by se vzdělávala nová generace sociologů a sociologicky erudovaných historiků, jež by se dokázala prezentovat mnohem výraznějším způsobem myšlení a výzkumu, než jaký zaznamenáváme v současné době.

V neposlední řadě potřebujeme ustavit novou nadnárodní „republiku učenců“, kteří by byli připraveni sociologii omladit, vyprostit ji z tenat prezentismu a spojit své síly s historiky, aby se jim společně snadněji pronikalo do vývojových tendencí minulosti, a aby tím pádem lépe porozuměli současnosti. Jedině tímto způsobem se budeme moci zbavit pláňných klíšé, jimiž dnes tak často sociologie manipuluje. Na jejich místa pak dosadíme lepší,

propracovanější a promyšlenější koncepty, ideje a vize. Není tak pochyb, že stojíme před nelehkou výzvou. Pokud tento můj text podkryl alespoň některé z podstatných problémů, kterým musíme na této cestě čelit, a jestliže nadto ještě nabídl některé ze způsobů, jak se s nimi vypořádat, mohu s ním být ve vší skromnosti spokojen.

Z angličtiny přeložila Jarka Stuchlíková

***Decatur*: Výskum Paula F. Lazarsfelda a Elihu Katza o názorovom vodcovstve v oblastiach marketingu, módy, vecí verejných a návštevnosti kina**

ROMAN KOLLÁR*

Decatur: The Research of Paul F. Lazarsfeld and Elihu Katz on Opinion Leadership in Areas of Marketing, Fashion, Public Affairs and Movie Going

Abstract: The aim of this paper is to introduce one of the classical sociological research conducted by Paul F. Lazarsfeld and Elihu Katz in the city of Decatur (Illinois) in the Midwest of United States in 1955. The subject of the research was nonformal everyday interpersonal influence in areas of marketing, fashion, public affairs and movie going and the object was the population of women older 16 years (n = 718). By means of indicators of life cycle, social status and gregariousness the research report describes the profiles of opinion leaders in given areas and provides an answer to question if the two step flow of communication hypotheses is applicable in mentioned spheres of social life.

Keywords: personal influence; opinion leadership; marketing; fashion; public affairs; movie going; two step flow of communication

DOI: 10.14712/23363525.2015.4

Úvod

Cieľom predkladanej state je zoznámiť čitateľa s dnes už klasickým sociologickým výskumom Paula F. Lazarsfelda a Elihu Katza. Štúdia *Decatur* vznikla ako aplikovaný výskum na zákazku pre spoločnosť McFadden Publications. Táto organizácia vlastnila časopis *True Story*, ktorý bol venovaný osobným „pravdivým príbehom“ žien z pracujúcej triedy. Odberateľkami tohto časopisu boli prevažne ženy s nízkym vzdelaním a nízkymi príjmami a z tohto dôvodu bol pre inzerentov reklám pomerne neatraktívny. Spoločnosť McFadden Publications preto uzatvorila kontrakt s Ústavom pre aplikovaný sociálny výskum (Bureau of Applied Social Research – BASR) Kolumbijskej univerzity, ktorého riaditeľom bol Paul F. Lazarsfeld – autor zistení, že v každej sociálnej vrstve sa vyskytujú tzv. *názoroví vodcovia* (opinion leaders), ktorí často čítajú časopisy. Odtiaľto bol už iba malý krok k myšlienke, že ženy, ktoré čítajú *True Story*, môžu znásobiť efekt reklamy tohto časopisu [Morrison 2006: 52–72].

BASR získal na výskum od spoločnosti McFadden Publications finančný obnos v hodnote 20 000 USD. Vzhľadom na to, že väčšina predplatiteľov časopisu *True Story* boli ženy, jediná požiadavka sponzora znela, aby bola výskumná akcia zameraná výlučne na ne. Lazarsfeld tak mohol získané peniaze použiť na analýzu každodenného neformálneho osobného vplyvu

* PhDr. et Mgr. Roman Kollár, PhD., Katedra sociológie Vysoké školy zdravotníctva a sociálnej práce sv. Alžbety v Bratislave, Pod Brehmi 4/A, Polianky, 841 03 Bratislava (Slovenská republika). E-mail: kollar@vssvalzbety.sk.

v oblastiach marketingu, módy, vecí verejných a návštevnosti kina, ktorý určil za predmet výskumu. Objektom výskumu sa stala populácia žien (nad 16 rokov) v mestečku Decatur v štáte Illinois na Stredozápade USA (n = 718). Lazarsfeld vypracoval metodológiu výskumu a na jeseň v roku 1944 začal BASR s prípravnými prácami. Chýbalo už len najst supervízora terénneho zberu primárnych empirických dát [Summers 2006: 25–28].

Následný príbeh výskumu *Decatur* podnetne opisuje John H. Summers. Lazarsfeld sa s ponukou na zber dát rozhodol osloviť Charlesa W. Millsa, ktorý v tom období pôsobil na univerzite v Marylande a bol považovaný za jedného z najslubnejších mladých sociológov v USA. Ich vzájomné stretnutie v januári 1945 telefonicky sprostredkoval Robert K. Merton. Mills pricestoval z Washingtonu do New Yorku, kde sa na Manhattane stretol s Lazarsfeldom a Mertonom v drahej reštaurácii. Počas ich sedemhodinového stretnutia sa Lazarsfeldovi (aj za pomoci niekoľkých prizvaných mladých žien) podarilo Millsa presvedčiť, aby sa pripojil k tímu pracujúcemu na výskumnej štúdií *Decatur*. Mills mal za túto spoluprácu získať titul vedeckého pracovníka v BASR, nástupný plat 5000 USD a v prípade, že všetko pôjde dobre, aj miesto na Fakulte sociológie Kolumbijskej univerzity na trvalý pracovný pomer. 26. januára 1945 Mills napísal Lazarsfeldovi, že jeho ponuku prijíma [tamtiež: 28–29].

Mills cestoval do BASR v New Yorku pravidelne každý týždeň, aby spoznal svojich nových kolegov a pracoval na výskume. Koncom roka 1945 dokončil poslednú (tretiu) vlnu zberu dát. Výskum bol dobre rozbehnutý, a tak Mills čoskoro získal sľúbenú pracovnú pozíciu na Fakulte sociológie Kolumbijskej univerzity a na jar 1946 i ponuku stať sa riaditeľom Oddelenia výskumu práce (Division of Labor Research) v BASR. Čas odovzdania výskumnej správy sa však blížil. Lazarsfeld pravidelne navštevoval Millsa v jeho apartmáne v Greenwich Village. Obaja na výskume usilovne pracovali a každý z nich napísal aj po jednej štúdií založenej na dátach z výskumu. Zlom v ich vzájomnej spolupráci nastal v decembri 1946 v Bostone, kde Mills pred Americkou asociáciou pre pokrok vedy (American Association for the Advancement of Science) rozprával o problémoch s technickým zaistením výskumu. Podobne sa o štúdií vyjadroval i neskôr v New Yorku na seminári Kolumbijskej univerzity. V lete 1947 tak meškalo odovzdanie výskumnej správy už 16 mesiacov. V tom čase žil Mills na chalupe v horách v Sierra Nevade a v liste zaslanom Lazarsfeldovi napísal, že mu všetky tie tabuľky, výpočty a čísla nedávajú žiadny zmysel. Napriek tomu sľúbil, že za dva mesiace pricestuje do New Yorku aj s hotovým rukopisom [tamtiež: 29–31].

Počas nasledovného relatívne krátkeho obdobia Mills veľa prednášal a vo svojej vlastnej vedecko-výskumnej činnosti bol mimoriadne produktívny – okrem toho, že publikoval v časopisoch a periodikách, rozšíril i pôsobenie Oddelenia výskumu práce v BASR, získal zákazku na výskum pre vládu USA a spolu s Hansom Gerthom napísal v roku 1946 knihu o Maxovi Webberovi. Medzičasom v roku 1948 vyšlo druhé vydanie monografie *Volba ľudu* (The People's Choice), v ktorom Lazarsfeld čitateľom prisľúbil, že štúdiá *Decatur* sa objavia už čoskoro. Mills však už v tom čase na výskumnej správe nepracoval (posledným dátumom, v ktorom Mills vo svojej korešpondencii spomína výskum *Decatur*, je december 1950). Naopak, v nastávajúcom období odišiel z BASR a napísal svoje ťažiskové práce – v roku 1951 *Biely golier* (White Collar), v roku 1956 *Mocenskú elitu* (The Power Elite) a v roku 1959 *Sociologickú imagináciu* (The Sociological Imagination), v ktorej v tretej kapitole (*Abstraktný empiricizmus*) na Lazarsfelda otvorene i ostro zaútočil, a to nepochybne práve z dôvodov svojich zlých skúseností zo spolupráce s Lazarsfeldom na štúdií *Decatur* [tamtiež: 32–35].

Príčin rozkolu medzi Millsom a Lazarsfeldom bolo hneď niekoľko. Išlo predovšetkým o nezhody ohľadom celkovej koncepcie výskumu, komerčného sponzorstva štúdie, štatistickej analýzy a interpretácie dát, ako i terénneho zberu dát [Katz 2006: 305]. Okrem toho, „nezanedbateľnú úlohu pri spolupráci Millsa s Lazarsfeldom mohli zohrať Millsove osobnostné črty, jeho výbušnosť a nekompromisnosť. Millsov žiak Irving Horowitz ho nazval texaským kovbojom, pripraveným kedykoľvek skočiť do sedla a strieľať. Určitú úlohu mohlo zohrať aj rozdielne kultúrne zázemie. Závažnú úlohu zaiste zohrala aj paradigmatická odlišnosť“ [Capíková 2003: 161]. Tá sa týkala najmä kontradiktórického ponímania sociálnej stratifikácie: kým Lazarsfeld predpokladal, že názory ľudí sú formované prevažne rovesníckymi skupinami (tok informácií v spoločnosti prebieha horizontálne), tak Mills – verný konfliktualistickým myšlienkam – zastával stanovisko, podľa ktorého interpersonálny vplyv prúdi zhora nadol (vertikálne) [Sterne 2005: 71–72].

Lazarsfeld potom dlho hľadal spoluautora, s ktorým by prácu dokončil. Po Millsovi na výskume participovali Peter H. Rossi, David B. Gleicher a Leo Srole, a hoci každý z nich k analýze a interpretácii dát významným spôsobom prispel, bol Lazarsfeld i zo spolupráce s nimi podobne zúfalý [Morrison 2006: 61]. A tak sa v roku 1954 rozhodol osloviť svojho čerstvého doktoranda na Kolumbijskej univerzite, Elihu Katza, ktorý sa zaoberal štúdiom malých sociálnych skupín, sociometriou a výskumom sietí [Katz 2005: xvii]. Katzova úloha sa začala upravovaním textu, vykonaním doplnkových analýz a dopísaním dvoch chýbajúcich kapitol, no napokon prerástla do napísania celej teoretickej časti štúdie. Tá sa neskôr stala jeho dizertačnou prácou a Katz v nej prepája výskum dynamiky malých sociálnych skupín s objavom sprostredkujúcej úlohy osobného vplyvu do výskumu masových médií, čo Lazarsfeld považoval za skvelý nápad [Katz 2006: 305]. David E. Morrison v tejto súvislosti podotýka, že nebyť úsilia Elihu Katza, je otázne, či by vôbec niekedy výskumná štúdia uzrela svetlo sveta a poznamenáva, že za jeden z najvýznamnejších textov v histórii výskumu masovej komunikácie vlastne vďačíme vysokoškolskému študentovi [Morrison 2006: 52–56].

Kniha, ktorá napokon z tejto výskumnej akcie vzišla s desaťročným oneskorením, bola publikovaná v spoluautorstve Paula F. Lazarsfelda a Elihu Katza v roku 1955 pod názvom *Osobný vplyv: úloha, ktorú ľudia zohrávajú v toku masovej komunikácie* (Personal Influence: The Part Played by People in the Flow of Mass Communication) [Katz – Lazarsfeld 2005]. Treba podotknúť, že na realizácii výskumu sa okrem už zmienych Charlesa W. Millsa (organizoval terénny zber primárnych empirických dát), Petra H. Rossiho (opísal účinky osobného vplyvu), Davida B. Gleichera a Lea Sroleho (opísali charakteristiku názorových vodcov), podieľali i viacerí ďalší známi sociológovia: napríklad Bernard R. Berelson (mal na starosti výber mesta a výberového súboru), Jeanette Greenová (školila anketárov), Leila A. Sussmannová a Patricia L. Kendallová (pomáhali pri analýze dát v kapitolách o marketingových a filmových lídroch), Alberta Curtis Ratrayová a Frederick Mosteller (skonštruovali indexy) či Seymour Howard (zostrojil grafy) [tamtiež: xiii–xiv].

Koncepčne štúdia *Decatur* nadväzovala na Lazarsfeldove výskumy *Erie County* [Lazarsfeld – Berelson – Gaudet 1965] a *Elmira* [Berelson – Lazarsfeld – McPhee 1986], ktoré sú vo všeobecnosti považované za mílniky v rozvoji sociológie politiky a techniky panelovej analýzy [Sills 1980: 274–275]. Práve v prvom menovanom výskume Lazarsfeld zistil, že priama osobná interpersonálna komunikácia *tvárou v tvár* je pri formovaní volebných preferencií podstatne účinnejšia ako neosobné masové médiá, čím spochybnil

v tej dobe v odbornej verejnosti etablovanú *teóriu zázračnej strely* (silver bullet theory), predpokladajúcu priame, univerzálne a nediferencované pôsobenie médií na publikum a vyslovil *hypotézu o dvojstupňovom toku komunikácie* (two step flow of communication) [Jeřábek 1997: 22–23; Jeřábek 2003: 81–82]. Tá znie, že „(...) myšlienky často prúdia z rozhlasu a tlače k názorovým vodcom a od nich potom k menej aktívnym častiam populácie“ [Lazarsfeld – Berelson – Gaudet 1965: 151]. Inými slovami, informácie z masových médií sa šíria v dvoch fázach: najskôr od médií k *názorovým vodcom* (opinion leaders) a od nich potom prostredníctvom *osobnej medziludskej komunikácie* (interpersonal communication) k názorovo závislým ľuďom – ich *nasledovníkom* (opinion followers) [Jeřábek 2003: 81–82]. To znamená, že *tok informácií* v spoločnosti nie je vertikálny, ale *horizontálny* proces (horizontal flow of information).

Názoroví vodcovia pritom nie sú žiadni „prominentní mienkotvorní muži“ [Berelson – Lazarsfeld – McPhee 1986: 110]. V porovnaní s inými osobami sa vo vyššej miere zaujímajú o veci verejné a majú i viac informácií z novin, časopisov a rozhlasu, no vyskytujú sa vo všetkých vrstvách spoločnosti [Sopóci 2003: 136]. Názoroví vodcovia teda predstavujú akýsi most medzi médiami a človekom, ktorý sa o informácie príliš nezaujíma [Jeřábek 2003: 110]. Sú to osoby, ktoré sú svojim bezprostredným sociálnym okolím žiadané o názor, alebo ktoré v interpersonálnej komunikácii svojmu okoliu samy poskytujú radu v danej oblasti názorových preferencií [tamtiež: 81]. Ako povedal James Bryce: „V spoločnosti nie je len pasívna, ale aj aktívna trieda ľudí, ktorá sa prioritne zaujíma o aktuálne dianie vo svete, vytvára a zároveň riadi názory verejnej mienky“ [Berelson – Lazarsfeld – McPhee 1986: 109].

Elihu Katz vo svojej slávnej práci *Dvojstupňový tok komunikácie: najnovšia správa o hypotéze* (The Two-Step Flow of Communication: An Up-To-Date Report on an Hypotheses) uvádza, že od prvého vydania publikácie *Volba ľudu* (The People's Choice) (výskum Erie County) [1944] vykonal BASR počas najbližších 17 rokov na tému dvojstupňového toku komunikácie a názorového vodcovstva hneď niekoľko výskumov.¹ Okrem už spomínanej štúdie *Elmira* [1954] boli v tomto smere významné predovšetkým výskumy Roberta K. Mertona [1949], Herberta Menzela a Elihu Katza [1955] a v neposlednom rade práve štúdia *Decatur* od Elihu Katza a Paula F. Lazarsfelda [1955] [Katz 1957: 62].

Metodológia

Pri výbere mestečka Decatur bola použitá procedúra postupného vylučovania miest. Na začiatku sa stanovilo, že mesto bude lokalizované na Stredozápade USA, pričom vzhľadom na finančný rozpočet výskumu sa ďalej rozhodlo, že pôjde o mesto s populáciou okolo 60 000 obyvateľov, čo znamenalo, že dotazovaná bude približne každá 20. domácnosť a výberový súbor bude tvoriť zhruba 800 respondentov. V prvom kroku bol vytvorený zoznam všetkých 28 miest v siedmych štátoch (Ohio, Michigan, Indiana, Illinois, Wisconsin, Iowa a Kansas) oblasti Stredozápadu USA s populáciou 50 000–80 000 obyvateľov. Z tejto skupiny sa následne odstránili všetky suburbanizované mestá a mestá v ich blízkom okolí, čím vznikol zoznam 18 miest. Pre každé z týchto miest boli potom zozbierané údaje

¹ Pripomeňme, že Paul F. Lazarsfeld sa témou osobného vplyvu čiastočne zaoberal už vo svojom psychologickom experimente o hlase a osobnosti vykonanom vo Viedni v roku 1931 [Lazarsfeld 1931a; 1931b].

o 36 vybraných sociálnych ukazovateľoch, ktoré zahŕňali dáta o zložení populácie, ekonomickej štruktúre, ekonomickom statuse, komunikačnom správaní a ďalších indikátoroch a obsahovali údaje o pohlaví, veku, národnosti, stupni dosiahnutého vzdelania, povolání, príjme, životnej úrovni, zložení priemyslu a služieb, čítavosti časopisov, vlastníctve rádia, politickej participácii a iné. Na základe týchto kritérií bolo napokon zvolené najreprezentatívnejšie mesto – Decatur v štáte Illinois [Katz – Lazarsfeld 2005: 335–339].

Vo výskume *Decatur* bola použitá technika panelovej analýzy, ktorá spočíva v niekoľkonásobnom opakovanom dotazovaní toho istého súboru respondentov na ich názory a postoje [Lazarsfeld 1940: 122–128; Lazarsfeld 1948: 405–410; Lazarsfeld – Fiske 1938: 596–612]. Prvá vlna zberu dát prebehla v júni, druhá v auguste a tretia v decembri 1945 [Summers 2006: 26]. Pri výbere žien zo základného do výberového súboru bol použitý náhodný (pravdepodobnostný) výber a následne – na získanie údajov od respondentkami označených vplyvných (influentials) a ovplyvňovaných (influencees) osôb – technika snehovej gule (snowball sampling). Primárne empirické dáta boli získavané prostredníctvom metódy štandardizovaných rozhovorov [Katz – Lazarsfeld 2005: 339–368].

Ako *názoroví vodcovia* boli identifikované: (a) tie ženy, ktoré v oboch interview uviedli, že boli v poslednom období požiadané o radu týkajúcu sa marketingu, módy, politiky alebo návštevnosti kina a (b) tie respondentky, ktoré povedali iba v jednom z rozhovorov, že boli požiadané o takúto radu, no ktoré tiež považovali samé seba za vyhľadávanejšie ohľadom rady v týchto oblastiach ako iné ženy [tamtiež: 234, 247, 271, 296].

Vo výskume sa rozlišovali dva druhy názorových vodcov: špecifickí vplyvní (specific influentials), t.j. osoby, ktoré ovplyvnili respondentky v oblastiach marketingu, módy, vecí verejných a návštevnosti kina a všeobecní vplyvní – tzv. experti (general influentials), t.j. osoby, ktorým možno dôverovať, a ktorých názory sú vysoko odborné [tamtiež: 140–143].

Výskyt interpersonálneho vplyvu v uvedených sférach sociálneho života Lazarsfeld a Katz analyzovali prostredníctvom troch hlavných faktorov – fázy životného cyklu (life cycle), stupňa sociálneho statusu (social status) a miery spoločenskosti (gregariousness). Životný cyklus vyjadroval lokalizáciu ženy v sociálnej štruktúre z hľadiska rodiny, sociálny status odrážal pozíciu respondentky na rebríčku sociálneho a ekonomického statusu a spoločenskosť znamenala rozsah jej sociálnych kontaktov s inými ľuďmi [tamtiež: 219–223].

Fáza životného cyklu pozostávala z ukazovateľov veku a statusov manželstva a materstva ženy. Z hľadiska tohto indikátora autori vo výskume rozlíšili dievčatá (girls) – slobodné ženy mladšie ako 35 rokov (12 % výberového súboru), ženy s malými rodinami (small family wives) – vydaté ženy mladšie ako 45 rokov s jedným alebo žiadnym dieťaťom (26 %), ženy s veľkými rodinami (large family wives) – vydaté ženy mladšie ako 45 rokov s dvomi alebo viacerými deťmi (25 %) a matróny (matrons) – vydaté ženy staršie ako 45 rokov, väčšina ktorých má deti staršie ako 15 rokov (37 %) [tamtiež: 223–225].

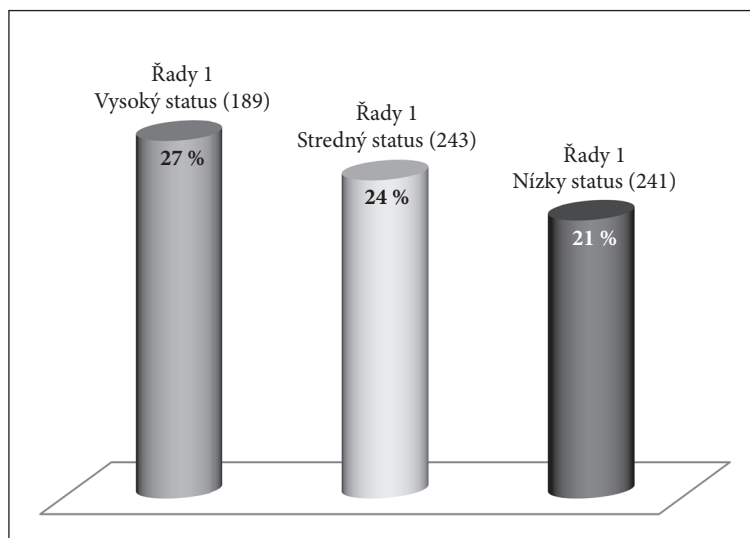
Stupeň sociálneho statusu bol tvorený najvyšším dosiahnutým vzdelaním a výškou nájomného. Podľa toho, či ženy dosiahli aspoň stredoškolské vzdelanie a platili nájomné vo výške viac alebo menej ako 40 USD za mesiac, rozdelili výskumníci výberový súbor na ženy s nízkym statusom – s nízkym vzdelaním a nízkym nájomným (35 % výberového súboru), ženy so stredným statusom – s nízkym vzdelaním a vysokým nájomným alebo s vysokým vzdelaním a nízkym nájomným (37 %) a napokon ženy s vysokým statusom – s vysokým vzdelaním a vysokým nájomným (28 %) [tamtiež: 225–226].

Miera spoločenskosti pozostávala z ukazovateľov aktívneho priateľstva (zistovaného množstvom priateľov) a sociálnej participácie (meranej počtom členstiev v rozličných dobrovoľných organizáciách). Z hľadiska toho, či ženy mali viac alebo menej ako 7 priateľov a boli členmi prinajmenšom 1 dobrovoľnej organizácie, autori vo výskume rozlíšili nízko spoločenské ženy – s nízkym počtom priateľov i členstiev v dobrovoľných organizáciách (28 % výberového súboru), stredne spoločenské ženy – s vysokým počtom priateľov a nízkym počtom členstiev v dobrovoľných organizáciách alebo nízkym počtom priateľov a vysokým počtom členstiev v dobrovoľných organizáciách (45 %) a vysoko spoločenské ženy – s vysokým počtom priateľov i členstiev v dobrovoľných organizáciách (27 %) [tamtiež: 226–228].

Marketingoví lídri

Autori vychádzali z predpokladu, že pre väčšinu žien je marketing týkajúci sa vedenia domácnosti každodennou rutinnou záležitosťou. Približne 1/2 opýtaných respondentiek uviedla, že za posledné obdobie zmenila pri nákupe tovar alebo značku (pri kúpe jedla alebo najrozličnejších domácich produktov), na ktoré boli zvyknuté, za niečo nové. Skutočnosť, že až na 1/3 týchto zmien v nákupnom správaní žien sa podieľal osobný vplyv, svedčí o silnom marketingovom poradenstve. Ženy medzi sebou totiž spolu konzultujú názory na nové produkty, kvalitu rozličných značiek, nákupné stratégie a podobne [tamtiež: 234].

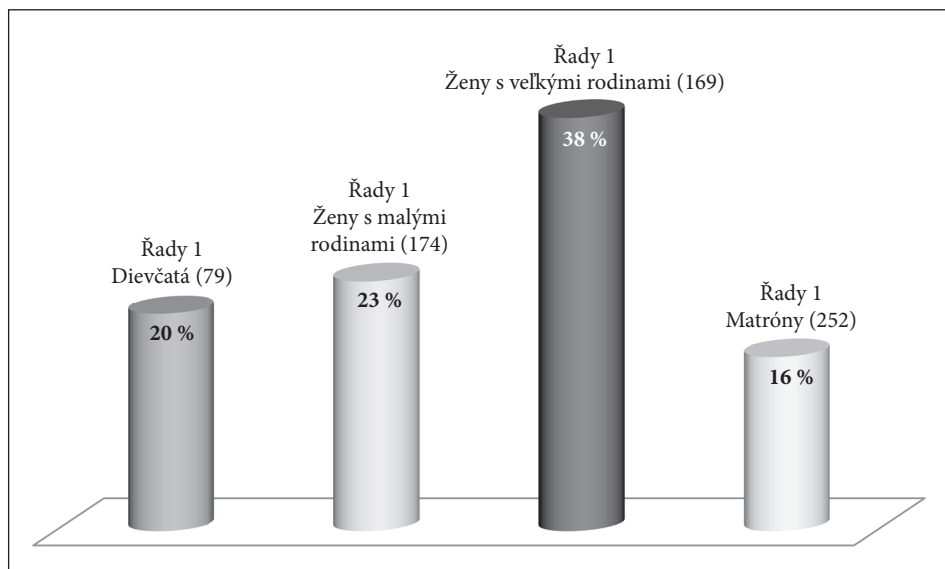
Vzhľadom na sociálny status Lazarsfeld a Katz zistili, že vyšší statusový stupeň zvyšuje šance respondentiek na marketingové vodcovstvo len v minimálnej miere: ženy s najvyšším sociálnym statusom majú totiž len o niečo väčšiu pravdepodobnosť stať sa marketingovými lídrami ako ženy s najnižším sociálnym statusom (graf 1).

Graf 1: Koncentrácia marketingových lídrov podľa stupňa sociálneho statusu
Zdroj: [Katz – Lazarsfeld 2005: 235]

Ďalej sa ukázalo, že každý statusový stupeň má svoj vlastný okruh názorových vodcov, čo znamená, že poradenstvo v oblasti marketingu je statusovo ohraničená aktivita. Tento poznatok autori dokladujú tabuľkou, z ktorej vyplýva, že až 2/3 zo 66 názorových vodcov v oblasti marketingu zdieľajú rovnaký sociálny status ako ich nasledovníci. Výskumníci tento záver vysvetľujú tým, že hľadať ženu s úmyslom požiadania o radu znamená hľadať niekoho s podobnými rozpočtovými problémami a limitmi. Okrem toho, po analýze smeru toku marketingového vplyvu (t.j. po preskúmaní tých prípadov, v ktorých osobný vplyv prekročil statusovú hranicu smerom nahor alebo nadol), Lazarsfeld a Katz vysledovali, že v oblasti marketingu neexistuje jeho zrejmy smer: keď už marketingový vplyv totižto prekročil hranice určitého sociálneho statusu, tak v rovnakej miere z vyššieho statusového stupňa k nižšiemu ako z nižšieho statusového stupňa k vyššiemu. Navyše, ak už v toku marketingového vplyvu došlo k prekročeniu statusovej hranice, tak rozdiel medzi sociálnymi statusmi názorových vodcov a ich nasledovníkov predstavoval vo veľkej väčšine prípadov len jeden statusový stupeň [*tamtiež*: 237–239].

S ohľadom na fázu životného cyklu autori zaznamenali najvyšší výskyt marketingových lídrov v kategórii žien s veľkými rodinami: tieto respondentky sú medzi názorovými vodcami v oblasti marketingu zastúpené v dvojnásobne vyššej miere ako ženy s akoukoľvek inou fázou životného cyklu (graf 2). Táto skutočnosť je podľa výskumníkov zjavným dôkazom toho, že zdrojom marketingového vodcovstva je každodenná intenzívna skúsenosť s riadením domácnosti [*tamtiež*: 240].

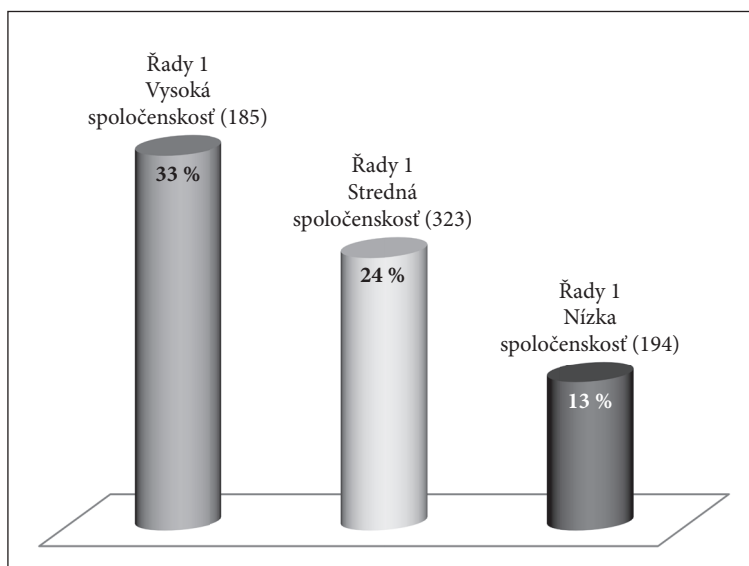

Graf 2: Koncentrácia marketingových lídrov podľa fázy životného cyklu
Zdroj: [Katz – Lazarsfeld 2005: 240]

Z analýzy dát o veku vyplynulo, že približne 1/2 respondentiek vyhľadáva radu o informáciách z oblasti marketingu u vekových rovesníkov a 1/2 u žien, ktoré sú v porovnaní s nimi staršie alebo mladšie, pričom najčastejšie kontaktované boli ženy vo

veku 25–44 rokov. To znamená, že ženy s veľkými rodinami sa ovplyvňujú medzi sebou navzájom a ovplyvňujú aj iné kategórie žien [tamtiež: 241–242].

Podľa miery spoločenskosti Lazarsfeld a Katz identifikovali najvyšší podiel marketingových lídrov u vysoko spoločenských žien: respondentky, ktoré majú rozsiahlu sieť priateľov a sú členkami početných dobrovoľných organizácií, majú až 2,5-krát väčšiu tendenciu byť názorovými vodcami v oblasti marketingu ako ženy, ktoré sú menej družné (graf 3). Inými slovami, čím viac sociálnych kontaktov ženy majú, tým vyššie sú ich šance na marketingové vodcovstvo. Tento vzťah pritom dokonca platí u žien v každej fáze životného cyklu: či je to dievča, žena s malou rodinou, žena s veľkou rodinou alebo matróna, konštantne platí, že príležitosti na názorové vodcovstvo v oblasti marketingu rastú spolu so spoločnosťou respondentiek [tamtiež: 242–244].

Graf 3: Koncentrácia marketingových lídrov podľa miery spoločenskosti
Zdroj: [Katz – Lazarsfeld 2005: 243]

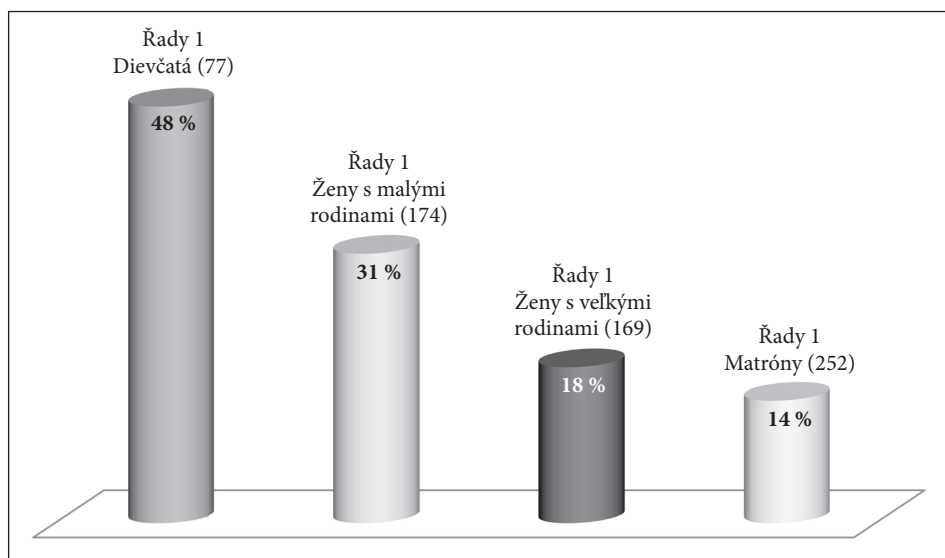
Napokon sa autori ešte zamerali na preskúmanie toku osobného vplyvu v rodine a zistili, že rozhodovanie v domácnosti je spravidla takmer výlučne v rukách žien. Taktiež sa ukázalo, že dôležitú úlohu v procese ovplyvňovania v oblasti marketingu zohrávajú rodinní príbuzní, a to predovšetkým preto, že ženy na rodinných stretnutiach pravidelne diskutujú o každodenných problémoch a chode domácnosti. Znamená to, že rodinné kruhy predstavujú podstatnú súčasť marketingového vodcovstva [tamtiež: 244–245].

Marketingoví lídri sú teda približne rovnako proporčne zastúpení na všetkých úrovniach sociálneho statusu a najprominentnejšou kategóriou osôb s vplyvom v tejto oblasti sú ženy s veľkými rodinami a rozsiahlou sieťou sociálnych kontaktov.

Módni lídri

Móda je oblasťou neustálych zmien. Byť „in“ preto znamená spraviť správnu zmenu v správnom čase. Približne 2/3 opýtaných žien uviedli, že v poslednom období urobili v móde (v obliekaní, účese, kozmetike, make-upe a pod.) nejakú zmenu, pričom do rozhodnutí väčšiny z nich nejakým spôsobom vstúpil osobný vplyv [*tamtiež*: 247].

Vzhľadom na fázu životného cyklu Lazarsfeld a Katz zistili, že najviac módnych lídrov sa vyskytuje medzi dievčatami, pričom v každej nasledujúcej fáze podiel názorových vodcov kontinuálne klesá: tak medzi dievčatami je takmer 5 módnych lídrov z 10 oslovených respondentiek, no medzi matrónami iba 1 z 10 (graf 4). Tento silný vzťah medzi fázou životného cyklu a módnym vodcovstvom akcentuje kumulatívny efekt veku, manželstva a materstva na šance žien v módnom vodcovstve [*tamtiež*: 247–249].

Graf 4: Koncentrácia módnych lídrov podľa fázy životného cyklu

Zdroj: [Katz – Lazarsfeld 2005: 248]

V ďalšom kroku autori skonštruovali index záujmu o módu. Respondentky dostali tri otázky: (1) do akej miery je pre ne dôležité „byť in“; (2) či prednedávnom zmenili svoje oblečenie, účes, kozmetiku, make-up alebo niečo iné, aby boli viac štýlové a (3) koľko nových šiat si kúpili alebo ušili od začiatku minulého leta (t.j. za posledný rok). Ukázalo sa, že pre 37 % dotázaných žien bolo „byť in“ veľmi dôležité, pre 55 % čiastočne dôležité a pre 8 % vôbec nie dôležité; zmenu v móde prednedávnom urobilo 56 % respondentiek a neurobilo ju ich 44 %; 29 % opýtaných uviedlo, že si od začiatku minulého leta kúpili alebo ušili 7 alebo viac nových šiat, 27 % 5–6, 25 % 3–4, 13 % 1–2 a 6 % žiadne. Následne bolo jednotlivým variantom odpovedí priradené vysoké alebo nízke skóre takýmto spôsobom: vysoké skóre získali ženy, ktoré pri interview povedali, že považujú „byť in“

za veľmi dôležité, v poslednom období urobili v móde nejakú zmenu a za posledný rok si kúpili alebo ušili minimálne 5 nových šiat; respondentky, ktoré na uvedené otázky odpovedali inými možnosťami, obdržali nízke skóre. Výsledkom z tohto postupu bolo vytvorenie 4-stupňovej škály so stupnicou 0–3, pričom stupne 0 (19 % výberového súboru) a 1 (30 %) vyjadrovali nízky záujem a stupne 2 (33 %) a 3 (18 %) vysoký záujem žien o módu. To znamená, že vysokým záujmom o módu disponovalo 51 % žien [tamtiež: 249–250].

Výskumníkov zaujímalo, či existuje súvislosť medzi fázou životného cyklu respondentiek a mierou ich záujmu o módu. Ukázalo sa, že medzi týmito dvomi skutočnosťami existuje silný vzťah: najvyšší podiel žien s vysokým záujmom o módu Lazarsfeld a Katz identifikovali u dievčat, signifikantne nižší u žien s malými a veľkými rodinami a celkom najnižší u matrónov (tab. 1).

Tabuľka 1: Podiel žien s vysokým záujmom o módu podľa fázy životného cyklu

Fáza životného cyklu	Podiel žien s vysokým záujmom o módu	Spolu (n = 100 %)
Dievčatá	80 %	77
Ženy s malými rodinami	59 %	173
Ženy s veľkými rodinami	56 %	169
Matróny	34 %	252

Zdroj: [Katz – Lazarsfeld 2005: 250]

Preto bolo na mieste položiť si otázku, do akej miery je výskyt módných lídrov v spoločnosti podmienený samotným záujmom o módu. Autori zistili, že aj v tomto smere existuje medzi týmito dvomi sociálnymi javmi silný pozitívny vzťah: spomedzi kategórie žien s najvyššou mierou záujmu o módu (n = 129) je ich takmer až 1/2 módnymi lídrami, avšak medzi respondentkami, ktoré sa o módu prakticky nezaujímajú (n = 135), sú to len 4 % (tab. 2).

Tabuľka 2: Podiel módných lídrov podľa skóre záujmu o módu

Skóre záujmu o módu	Podiel tých, ktorí sú módnymi lídrami	Spolu (n = 100 %)
3 (vysoké)	49 %	129
2 (vysoké)	28 %	235
1 (nízke)	13 %	212
0 (nízke)	4 %	135

Zdroj: [Katz – Lazarsfeld 2005: 251]

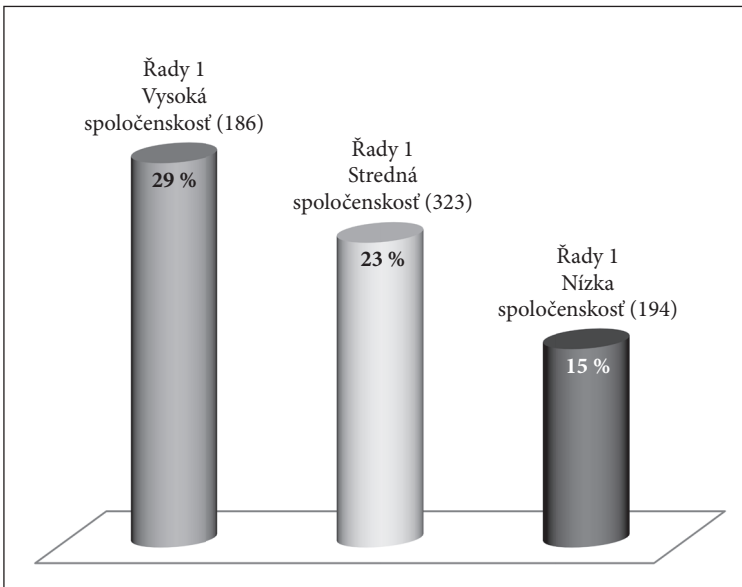
Ďalšia analýza priviedla výskumníkov k cennému poznatku, že psychologický faktor vysokého osobného záujmu o módu sám o sebe k názorovému vodcovstvu nevedie. Pozná sa to podľa toho, že kým u dievčat s vysokým záujmom o módu bola pravdepodobnosť, že budú módnymi lídrami vysoká, tak u matrón s rovnako vysokým záujmom bola táto pravdepodobnosť nízka [tamtiež: 251–252].

Pokiaľ ide o tok vplyvu, tak odovzdávanie a prijímanie rád v oblasti módy má tendenciu prebiehať medzi ženami s podobnými fázami životného cyklu. Dôkazom tohto záveru sú dáta svedčiacie o prevažne vekovej homogenite vplyvných a ovplyvňovaných osôb. Keď však vplyv prekročí vekové hranice, existuje rozdiel medzi tokom módného vplyvu v rodine a mimo rodiny, pričom platí, že kým v rodine módný vplyv prúdi skôr od mladších osôb k starším (má vzostupný charakter), tak mimo rodiny je to od starších osôb k mladším (má zostupný charakter) [*tamtiež*: 257–258].

Čo sa týka pohlavia, je nepochybne zaujímavé pozorovať, akú zanedbateľnú úlohu zohrávajú v procese každodenného odovzdávania rád v oblasti módy muži. Z niekoľkých stoviek žien, ktoré urobili v poslednom čase v tejto sfére sociálneho života nejakú zmenu, ich ju urobil len nepatrný zlomok kvôli mužom [*tamtiež*: 258–259].

S ohľadom na mieru spoločenskosti Lazarsfeld a Katz zistili, že rozsiahla sieť sociálnych kontaktov významne zvyšuje šance žien na módne vodcovstvo: svedčí o tom takmer dvojnásobný rozdiel vo výskyte módných lídrov medzi vysokým a nízkym stupňom rebríčka spoločenskosti (graf 5).

Graf 5: Koncentrácia módných lídrov podľa miery spoločenskosti
Zdroj: [Katz – Lazarsfeld 2005: 259]

Podobne ako pri predchádzajúcej analýze, i teraz autorov zaujímalo, či existuje vzťah medzi mierou spoločenskosti respondentiek a stupňom ich záujmu o módu. Opäť sa potvrdilo, že najvyšší výskyt žien s vysokým záujmom o módu sa nachádza u vysoko spoločenských respondentiek, pričom sa zase ukázalo, že samotný psychologický faktor vysokého osobného záujmu k módnemu vodcovstvu nevedie. Znamená to, že názorové vodcovstvo teda zahŕňa aj sociálny kontext, v ktorom sa ženy s vysokým záujmom o módu pohybujú [*tamtiež*: 260–261].

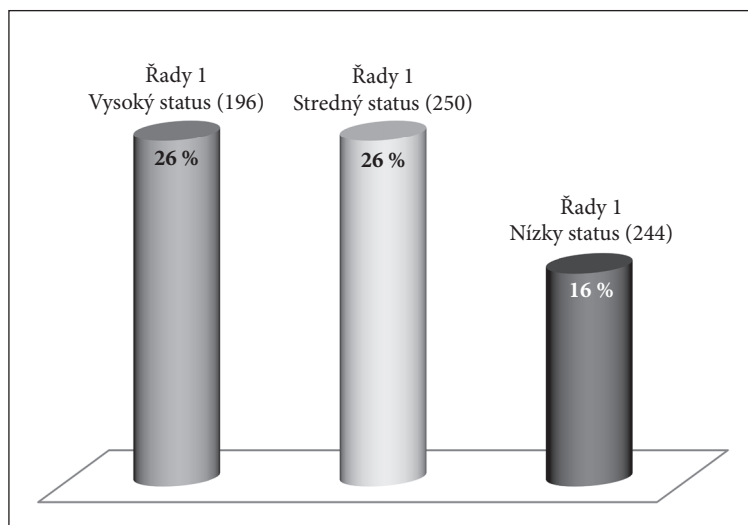
V ďalšom slede analýz výskumníci prebádali kombinovaný efekt fázy životného cyklu a miery spoločenskosti na príležitosti žien v módnom vodcovstve. Za týmto účelom vytvorili tabuľku, v ktorej sú tie kategórie žien, čo majú najvyššiu pravdepodobnosť stať sa módnymi lídrami, označené krížikom. Ako vidno, u dievčat, ktorých inklinácia k móde je najsilnejšia, závisí výskyt módného vodcovstva od vysokej spoločenskosti najmenej, zatiaľ čo s postupom životného cyklu sa vysoký stupeň spoločenskosti stáva pre názorové vodcovstvo žien v oblasti módy čoraz dôležitejšou podmienkou (tab. 3).

Tabuľka 3: Šance na názorové vodcovstvo v oblasti módy podľa fázy životného cyklu a miery spoločenskosti

Miera spoločenskosti	Fáza životného cyklu			
	Dievčatá	Ženy s malými rodinami	Ženy s veľkými rodinami	Matróny
Vysoká	×	×	×	×
Stredná	×	×		
Nízka	×			

Zdroj: [Katz – Lazarsfeld 2005: 263]

Podľa stupňa sociálneho statusu Lazarsfeld a Katz vysledovali, že rozdiely vo výskyte módných lídrov medzi statusovými stupňami nie sú priveľké: na vysokom statusovom stupni je identický podiel názorových vodcov ako na strednom, pričom na nízkom ich je o 10 % menej (graf 6).

Graf 6: Koncentrácia módných lídrov podľa stupňa sociálneho statusu

Zdroj: [Katz – Lazarsfeld 2005: 265]

Následne autori preskúmali, či existujú súvislosti medzi stupňom sociálneho statusu respondentiek a mierou ich záujmu o módu. Ukázalo sa, že na každom vyššom statusovom

stupni je koncentrácia žien s vysokým záujmom o módu o niečo vyššia ako na nižšom [tamtiež: 265–266].

Ďalej výskumníci zistili, že poradenstvo v oblasti módy má tendenciu prebiehať poväčšine medzi respondentkami s rovnakým sociálnym statusom: až 57 % zo všetkých transakcií módného vplyvu (mimo rodiny) sa uskutočnilo u žien s rovnakým statusovým stupňom. Navyše, keď osobný vplyv prekročil statusové hranice, tak rozdiel medzi sociálnymi statusmi názorových vodcov a ich nasledovníkov činil vo veľkej väčšine prípadov iba jeden statusový stupeň, pričom vplyv prúdil prevažne od osôb s vyšším statusom k osobám s nižším statusom (mal zostupný charakter) [tamtiež: 267–268].

Napokon Lazarsfeld a Katz skúmali, akú úlohu zohráva kombinovaný efekt miery spoločenskosti a stupňa sociálneho statusu pri výskyte módných lídrov v spoločnosti. Zistili, že relatívne nízka koncentrácia názorových vodcov sa nachádza na vysokom statusovom stupni s vysokou mierou spoločenskosti. Autori túto skutočnosť zdôvodnili tým, že túto kategóriu tvoria vysoko postavené pôvabné ženy, ktoré majú širokú štruktúru osobných záujmov a móda je iba jedným z nich. S výnimkou tejto skupiny respondentiek sa ukázalo, že vyšší podiel módných lídrov je podmienený vyššou mierou spoločenskosti žien ako i vyšším stupňom ich sociálneho statusu [tamtiež: 268–269].

Módnymi lídrami sú teda prevažne dievčatá disponujúce rozsiahlou sieťou sociálnych kontaktov a sú sústredené na vysokom a strednom stupni sociálneho statusu.

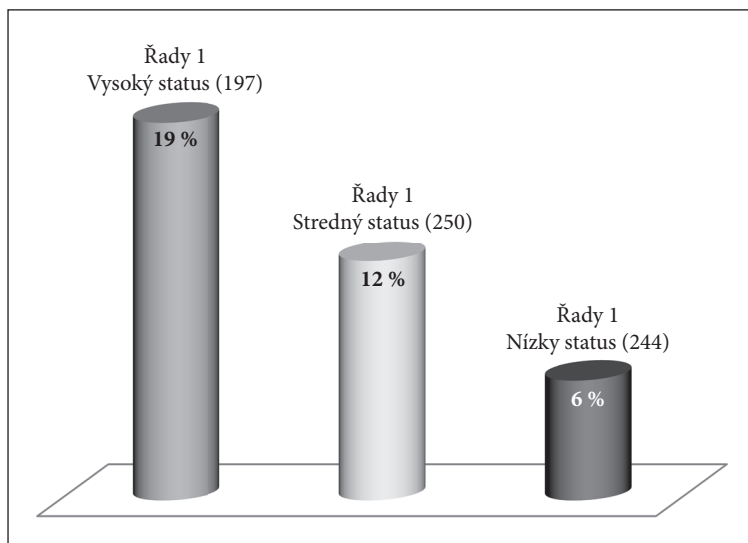
Politickí lídri

Keďže ženy disponujú podstatne nižším záujmom o veci verejné ako muži, Lazarsfeld a Katz sa rozhodli analyzovať názorové vodcovstvo v oblasti politiky radšej v kontexte informovanosti ako priamej občianskej participácie. Respondentky boli dotazované ohľadom ich názorov týkajúcich sa rozličných domácich a medzinárodných udalostí – napr. o Trumanovej zahraničnej politike, demobilizácii armády a pod. Autori zistili, že tento typ názorového vodcu sa v spoločnosti vyskytuje pomerne zriedkavo, ba dokonca zo všetkých štyroch skúmaných sfér sociálneho života sa najmenej názorových vodcov vyskytuje práve v tejto oblasti [tamtiež: 271–272].

Vzhľadom na sociálny status sa potvrdil očakávaný predpoklad, že najlepšie predpoklady na názorové vodcovstvo vo veciach verejných majú ženy s vysokým statusovým stupňom: tieto respondentky majú až trojnásobne väčšiu pravdepodobnosť, že sa stanú politickými lídrami ako tie s nízkym statusom (graf 7).

V ďalšom kroku výskumníci vytvorili index informovanosti o politike. Ženy dostali dve vedomostné otázky týkajúce sa vtedajších volieb vo Veľkej Británii a navrhovaného plánu centrálnej diaľnice. Správne odpovede na obe otázky predstavovali vysokú informovanosť, jedna správna odpoveď stredne vysokú informovanosť a žiadna správna odpoveď nízku informovanosť o politike [tamtiež: 274].

Lazarsfeld a Katz si položili otázku, či existuje vzťah medzi stupňom sociálneho statusu respondentiek a mierou ich informovanosti o politike. Zistili, že medzi týmito dvomi sociálnymi javmi existuje úzka súvislosť: najvyššie percento žien s vysokou informovanosťou o politike autori identifikovali u respondentiek s vysokým statusom (približne 3/4), podstatne nižšie u žien so stredným statusom (zhruba 1/2) a najnižší u respondentiek s nízkym statusom (o niečo menej ako 1/3) (tab. 4).

Graf 7: Koncentrácia politických lídrov podľa stupňa sociálneho statusu
Zdroj: [Katz – Lazarsfeld 2005: 273]

Tabuľka 4: Podiel žien s vysokou informovanosťou o politike podľa stupňa sociálneho statusu

Stupeň sociálneho statusu	Podiel žien s vysokou informovanosťou o politike	Spolu (n = 10 %)
Vysoký	72 %	197
Stredný	52 %	253
Nízky	28 %	246

Zdroj: [Katz – Lazarsfeld 2005: 274]

Autorov preto zaujímalo, ako je výskyt politických lídrov v spoločnosti determinovaný samotnou informovanosťou o politike. Ukázalo sa, že vysoko informované ženy s vysokým statusovým stupňom majú dvojnásobne vyššiu pravdepodobnosť stať sa politickými lídrami ako rovnako informované respondentky s nízkym statusovým stupňom, pričom tento záver sa vzťahuje i na ostatné úrovne informovanosti. Z toho vyplýva, že vysoká informovanosť sama o sebe názorové vodcovstvo vygenerovať nedokáže. Na to, aby sa žena stala politickým lídrom, musí totiž existovať nejaký kontextuálny faktor, ktorý pomôže rozvinúť jej subjektívne predispozície na patričnú úroveň aktívnej politickej participácie a názorového vodcovstva. V oblasti vecí verejných je týmto činiteľom sociálny status [*tamtiež*: 274–275].

Výskumníci ďalej zistili, že pri ovplyvňovaní názorov a postojov žien v politike zohrávajú mimoriadne dôležitú úlohu muži: takmer 2/3 osôb menovaných respondentkami, ktoré ovplyvnili ich názory a postoje, boli muži. Pozoruhodné pritom je, že až 2/3 týchto mužov boli členovia respondentkiných rodín, zatiaľ čo až 80 % takto menovaných žien členkami respondentkiných rodín neboli. Pokiaľ ide o mužov, pre vydaté ženy sú

vplyvnými prevažne ich manželiami, kým pre slobodné ženy ich otcovia. Čo sa týka žien, politickými lídrami respondentiek sú hlavne ich priateľky a susedky (tab. 5).

Tabuľka 5: Podiel politických lídrov podľa pohlavia a druhu sociálneho vzťahu u vydatých a slobodných žien

Druh sociálneho vzťahu	Politický líder vydatých respondentiek		Politický líder slobodných respondentiek	
	Muž	Žena	Muž	Žena
Priateľ, sused, kolega, atď.	16 %	75 %	25 %	87 %
Rodič	5 %	8 %	59 %	12 %
Manžel	66 %	0 %	0 %	0 %
Iný príbuzný	15 %	27 %	16 %	0 %
Spolu (n = 100 %)	116	62	24	16

Zdroj: [Katz – Lazarsfeld 2005: 277]

Lazarsfeld a Katz taktiež vysledovali, že približne 1/2 (46 %) zo všetkých transakcií vplyvu v oblasti vecí verejných sa uskutočnila medzi osobami zdieľajúcimi rovnaký statusový stupeň – zatiaľ čo v rodine však platilo, že značná väčšina výmen vplyvu prebehla (pochopiteľne) medzi ľuďmi s rovnakým statusom (až takmer v 8 z 10 prípadov si vplyv vymenili osoby s identickým statusovým stupňom), tak mimo rodiny mal tok vplyvu tendenciu smerovať prevažne od ľudí s vyšším statusom k osobám s nižším statusom (mal zostupný charakter) [*tamtiež*: 277–279].

V ďalšej časti sa autori podrobnejšie zamerali na opis charakteristiky všeobecne vplyvných osôb – expertov. Úlohou výberového súboru respondentiek bolo uviesť meno nejakej osoby, ktorá má prehľad o verejnom dianí, a ktorej môžu – v prípade, že chcú niečo o politike vedieť – spoľahlivo dôverovať. Pôvodný súbor oslovených žien menoval 368 takýchto osôb, z ktorých anketári kontaktovali a následne vykonali rozhovory s 322 z nich (skupina expertov I.). Títo ľudia ďalej uviedli mená 216 osôb, ktoré boli pre nich všeobecnými vplyvnými. Z týchto sa podarilo úspešne kontaktovať a dotazovať 214 ľudí (skupina expertov II.), ktorí zase menovali 164 osôb. Z tejto poslednej skupiny sa podarilo vykonať rozhovory so 107 ľuďmi (skupina expertov III.) [*tamtiež*: 279–280].

Následná analýza odhalila, že tie ženy z výberového súboru, ktoré boli schopné uviesť meno nejakej všeobecne vplyvnej osoby, majú v porovnaní s tými, ktoré toho schopné neboli, väčšiu pravdepodobnosť byť sami politickými vplyvnými pre iných ľudí (tab. 6). Okrem toho, každá následne menovaná skupina expertov bola o verejnom dianí lepšie informovaná a tým silnejšie potvrdila svoju vlastnú vplyvnosť ako predchádzajúca skupina (tab. 7).

Zaujímavosťou je, že kým približne 2/3 respondentiek menovali ako svojich špeciálnych politických vplyvných mužov, tak každá následne menovaná skupina expertov uvádzala ako svojich všeobecných vplyvných menej mužov a viac žien. I keď tok politického vplyvu teda zjavne prúdi od mužov k ženám, na vyšších stupňoch hierarchie vplyvu majú predsa len respondentky tendenciu častejšie uvádzať ako dôveryhodných odborníkov skôr ženy ako mužov [*tamtiež*: 282–283].

Tabuľka 6: Politická vplyvnosť podľa menovania/nemenovania expertov

Ukazovateľ	Menovali expertov	Nemenovali expertov
Považuje sa za častejšie žiadajú o radu týkajúcu sa vecí verejných ako jej rovesníci	27 %	17 %
Bola prednedávnom požiadaná o radu týkajúcu sa vecí verejných	22 %	10 %
Spolu (n = 100 %)	368	347

Zdroj: [Katz – Lazarsfeld 2005: 281]

Tabuľka 7: Politická vplyvnosť u jednotlivých vzoriek dotazovaných osôb

Ukazovateľ	Pôvodná vzorka	Skupina expertov I.	Skupina expertov II.	Skupina expertov III.
Považuje sa za častejšie žiadajú o radu týkajúcu sa vecí verejných ako jej rovesníci	22 %	62 %	67 %	69 %
Bola prednedávnom požiadaná o radu týkajúcu sa vecí verejných	16 %	46 %	57 %	57 %
Spolu (n = 100 %)	718	322	214	107

Zdroj: [Katz – Lazarsfeld 2005: 282]

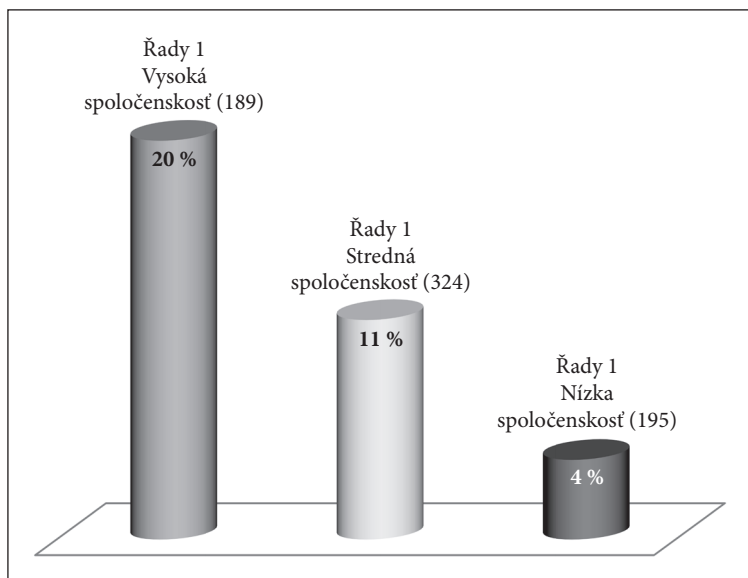
Z hľadiska sociálnej stratifikácie sa ukázalo, že osoby označené ako všeobecne vplyvné sú na rebríčku rozvrstvenia spoločnosti postavené vyššie ako tie, ktoré ich menovali, pričom každá nasledovná skupina expertov na ňom stojí vyššie ako predchádzajúca. Tento záver sa vzťahuje na výšku príjmu, stupeň socio-ekonomického statusu a druh povolania [tamtiež: 283–284].

Za pozornosť nepochybne stojí i skutočnosť, že názoroví vodcovia v oblasti politiky zvyčajne (s výnimkou I. a II. skupiny expertov u manuálnych pracovníkov) zdieľajú so svojimi nasledovníkmi rovnaké pracovné zaradenie. Inými slovami, ľudia majú tendenciu vyberať si svojich expertov predovšetkým z okruhu povolania, ktoré oni sami vykonávajú. Zároveň však platí, že ako sa posúvame hore rebríčkom prestíže ku každej nasledovnej skupine expertov, existuje tu zjavná tendencia smerom k vertikálnemu (zostupnému) prúdeniu osobného vplyvu [tamtiež: 284–286].

S ohľadom na mieru spoločenskosti Lazarsfeld a Katz zistili, že spomedzi všetkých štyroch skúmaných sociálnych sfér je družnosť najsignifikantnejším ukazovateľom názorového vodcovstva práve v oblasti vecí verejných: sú to predovšetkým vysoko spoločenské ženy, ktoré sú politickými lídrami (graf 8).

Taktiež sa ukázalo, že spoločenskejšie respondentky sú o domácom a zahraničnom verejnom dianí podstatne lepšie informované, pričom vysoká informovanosť o politike vedie k názorovému vodcovstvu opäť len v spojitosti s rozsiahlejším množstvom priateľstiev a členstiev v rozličných dobrovoľných organizáciách [tamtiež: 288–289].

Následne autori prebádali, aký je kombinovaný efekt sociálneho statusu a miery spoločenskosti na šance žien v politickom vodcovstve. Zistili, že tieto dve sociálne sily sú

Graf 8: Koncentrácia politických lídrov podľa miery spoločnosti
Zdroj: [Katz – Lazarsfeld 2005: 288]

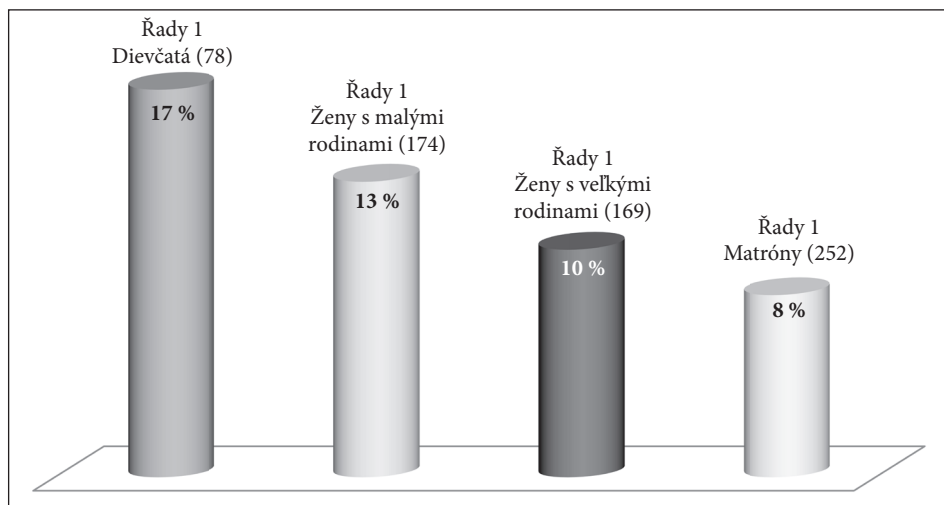
v oblasti vecí verejných od seba nezávislé, avšak spoločnosť je ako prediktor výskytu politických lídrov v spoločnosti dominantnejšia. Pozná sa to podľa toho, že respondentky s nízkym statusovým stupňom, ktoré sú vysoko spoločenské, majú omnoho väčšiu pravdepodobnosť, že sa stanú názorovými vodcami ako nízko spoločenské ženy s vysokým statusom (tab. 8).

Tabuľka 8: Podiel politických lídrov podľa stupňa sociálneho statusu a miery spoločnosti

Miera spoločnosti	Podiel politických lídrov		
	Vysoký status	Stredný status	Nízky status
Vysoká	25 %	17 %	13 %
Stredná	17 %	12 %	5 %
Nízka	3 %	6 %	3 %

Zdroj: [Katz – Lazarsfeld 2005: 289]

Podľa fázy životného cyklu výskumníci vysledovali, že rozličné vývojové fázy životného cyklu s názorovým vodcovstvom vo veciach verejných síce súvisia, no vzťah medzi týmito dvomi veličinami je len veľmi slabý: najvyšší podiel politických lídrov je preto medzi dievčatami, o niečo nižší medzi ženami s malými rodinami, ešte nižší medzi ženami s veľkými rodinami a najnižší medzi matrókami. Znamená to, že názorové vodcovstvo vo veciach verejných kontinuálne klesá s rastúcim vekom (graf 9).

Graf 9: Koncentrácia politických lídrov podľa fázy životného cyklu
Zdroj: [Katz – Lazarsfeld 2005: 291]

Filmoví lídri

Vzhľadom na to, že takmer až 60 % opýtaných žien uviedlo, že chodí do kina raz za mesiac alebo častejšie a len 40 % menej často ako raz za mesiac alebo vôbec, rozhodli sa Lazarsfeld a Katz obmedziť analýzu názorového vodcovstva v oblasti filmu len na aktívne návštevníčky kina (t.j. respondentky, ktoré chodia do kina aspoň raz za mesiac).

Z predchádzajúcich výskumov a analýz bolo dostatočne známe, že existuje silný negatívny vzťah medzi vekom a frekvenciou návštevnosti kina [Lazarsfeld 1947: 162–163; Lazarsfeld – Kendall 1948: 11]. Dáta z kontingenčnej tabuľky autorom túto súvislosť potvrdili (tab. 9).

Tabuľka 9: Frekvencia návštevnosti kina podľa veku

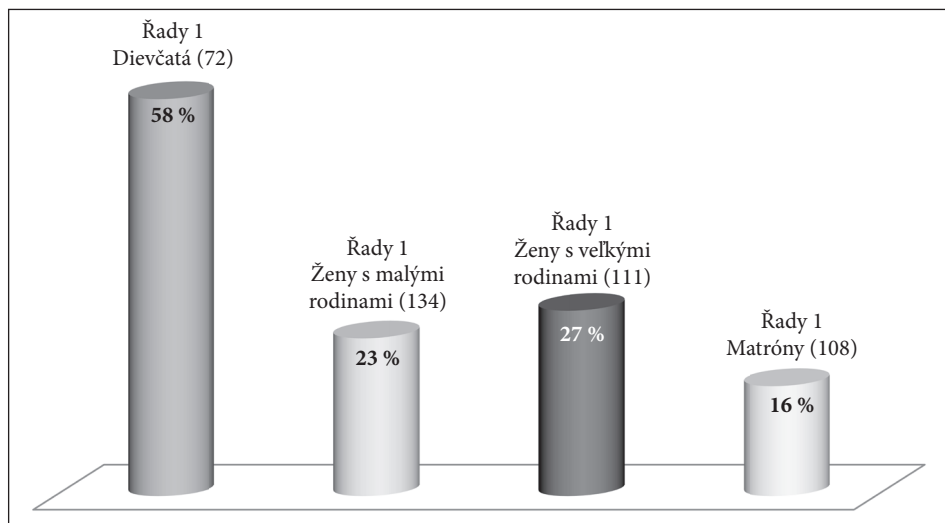
Frekvencia návštevnosti kina	Menej ako 25 r.	25–34 r.	35–44 r.	45 r. a viac
Raz za týždeň alebo častejšie	68 %	49 %	34 %	19 %
Jeden až tri razy za mesiac	20 %	31 %	35 %	27 %
Menej ako raz za mesiac	7 %	14 %	26 %	37 %
Vôbec	5 %	6 %	5 %	17 %
Spolu (n = 100 %)	141	157	148	271

Zdroj: [Katz – Lazarsfeld 2005: 296]

Preto nebolo zaiste žiadnym prevrpením zistiť, že s ohľadom na fázu životného cyklu je bezprecedentne najvyšší výskyt filmových lídrov u dievčat: dokonca viac ako 1/2 z nich pri interview povedala, že boli v poslednom období požiadané o radu týkajúcu sa súčasného filmového diania (graf 10). Rozdiely v koncentracii filmových lídrov sú vskutku markantné

(58 % slobodných dievčat v porovnaní s 23 %, 27 % a 16 % vydatých matiek) a výskumníci tento poznatok objasňujú s odkazom na odlišnosti v rodinných povinnostiach, ktoré sa týkajú v podstate vyššej miere vydatých matiek ako slobodných dievčat [Katz – Lazarsfeld 2005: 296–298].

Graf 10: Koncentrácia filmových lídrov podľa fázy životného cyklu

Zdroj: [Katz – Lazarsfeld 2005: 297]

Podobne signifikantné rozdiely vo výskyte filmových lídrov Lazarsfeld a Katz identifikovali i podľa samotného veku: sú to predovšetkým mladé dievčatá často navštevujúce kino, ktoré sú filmovými lídrami (tab. 10).

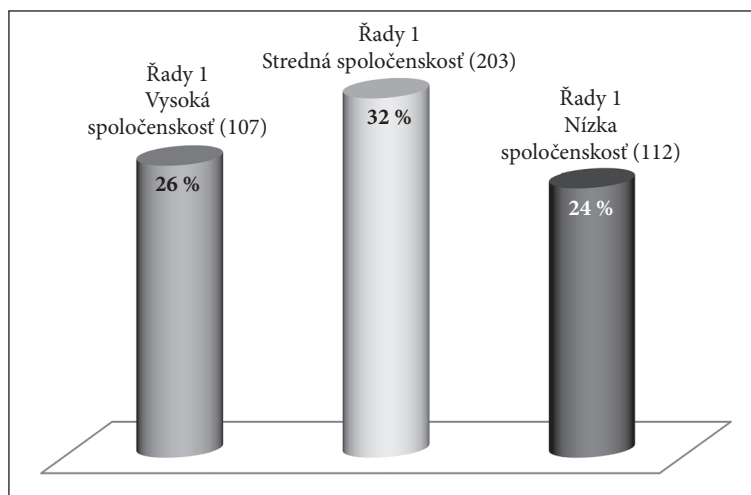
Tabuľka 10: Podiel filmových lídrov a nelídrov podľa veku a frekvencie návštevnosti kina

Lídri/Nelídri	Menej ako 25 r.		25 r. a viac	
	Častí návštevníci	Príležitostní návštevníci	Častí návštevníci	Príležitostní návštevníci
Lídri	55 %	32 %	28 %	13 %
Nelídri	45 %	68 %	72 %	87 %
Spolu (n = 100 %)	87	28	165	157

Zdroj: [Katz – Lazarsfeld 2005: 298]

Podstatne udivujúcejší bol spočiatku poznatok, že neexistuje súvislosť medzi výskytom filmových lídrov a mierou spoločnosti (graf 11). Lazarsfeld a Katz však na jeho vysvetlenie ponúkli tri podnetné interpretácie: spoločnosť nemôže byť priamym atribútom filmového vodcovstva, pretože (1) dievčatá sú koncentrované najmä na strednej úrovni spoločnosti; (2) ženy s vysokou spoločnosťou sa menej zaujímajú o filmy

a (3) samotná návštevnosť kina je spoločenská aktivita. V súvislosti s posledným bodom autori vysvetľujú, že takmer 9 z 10 respondentiek pri rozhovoroch uviedlo, že naposledy si boli v kine pozrieť film v spoločnosti niekoho iného. Návštevnosť kina je teda aktivita, ktorá je zdieľaná v priamom spojení s inými ľuďmi, a preto je správnejšie ju analyzovať skôr ako produkt skupinového než individuálneho rozhodovania [tamtiež: 299–302].

Graf 11: Koncentrácia filmových lídrov podľa miery spoločnosti
Zdroj: [Katz – Lazarsfeld 2005: 300]

V ďalšej analýze vyplynulo, že tok vplyvu v oblasti filmu sa koncentruje práve v sociálnych skupinách (predovšetkým mladých ľudí), ktorých členovia pravidelne navštevujú kino. Pritom tu však existuje jeden významný rozdiel z hľadiska rodinného stavu: slobodné dievčatá menovali v súvislosti s návštevnosťou kina ako svojich spoločníkov i lídrov prevažne priateľov, kým vydaté ženy skôr členov rodiny (tab. 11). Výskumníci tento poznatok interpretujú tak, že ženy, ktoré majú vlastnú rodinu, sú pri výbere filmov menej vyberavé, čo znamená, že na rozdiel od slobodných dievčat majú vydaté ženy tendenciu ísť si vo všedný deň do kina pozrieť v spoločnosti svojho manžela alebo dieťaťa akýkoľvek film, ktorý práve premietajú v miestnom kine. Inými slovami, kým pre slobodné dievčatá je normou hľadať spoločnosť i vodcovstvo medzi svojimi priateľmi, vydaté ženy zdieľajú tieto skutočnosti v kruhu svojej rodiny [tamtiež: 302–304].

Tabuľka 11: Rozdiely v spoločnosti pri návšteve kina podľa rodinného stavu

Spoločnosť pri návšteve kina	Slobodné dievčatá		Vydaté ženy	
	Ich spoločníci	Ich lídri	Ich spoločníci	Ich lídri
Priatelia	67 %	76 %	15 %	40 %
Členovia rodiny	33 %	23 %	85 %	60 %
Spolu (n = 100 %)	66	35	316	132

Zdroj: [Katz – Lazarsfeld 2005: 302]

Tento záver Lazarsfeldovi a Katzovi presvedčivo potvrdili i ďalšie dáta. Napríklad sa ukázalo, že na otázku, kedy najradšej chodia respondentky do kina, odpovedali variantom „keď vysielajú zaujímavý film“ vo vyššej miere filmoví lídri (t.j. prevažne dievčatá) ako nelídri. Naopak, iba 19 % lídrov v porovnaní s 27 % nelídrov uviedlo, že chodia do kina „keď majú voľný večer“. Podobne, i na otázku, či boli respondentky naposledy „jednoduché v kine“ alebo „pozrieť si konkrétny film“, odpovedali druhou možnosťou vo vyššej miere filmoví lídri (t.j. prevažne dievčatá) ako nelídri [*tamtiež*: 304].

Následná analýza toku filmového vplyvu medzi vekovými skupinami potvrdila autorom očakávaný predpoklad, že v oblasti filmov si rady medzi sebou odovzdávajú predovšetkým ľudia s približne rovnakým vekom. Tak 70 % (30 z 43) žien vo vekovej kategórii 15–24 rokov bolo ovplyvnených vekovými rovesníkmi a to isté platí i pre 68 % (36 z 53) respondentiek vo vekovej skupine 25–44 rokov, ako aj pre 52 % (11 z 21) žien vo veku 45 a viac rokov. Znamená to, že mladé slobodné dievčatá majú tendenciu byť pri návšteve kina ovplyvnené inými dievčatami (konkrétne svojimi priateľmi) a staršie vydaté ženy zase inými dospelými (konkrétne členmi svojej rodiny) [*tamtiež*: 305–306].

Napokon sa ešte výskumníci zamerali na opis charakteristiky filmových expertov. Za týmto účelom dostali respondentky otázku, či poznajú niekoho vo svojom okolí, kto zvyčajne vie niečo o filmoch a môže aj nejaký odporučiť. Približne 40% z nich odpovedalo kladne. Ukázalo sa, že menované osoby boli predovšetkým ženy navštevujúce kino častejšie, so zámerom pozrieť si konkrétny film. Oproti špecifickým vplyvným nastal v prípade všeobecných vplyvných (expertov) z hľadiska veku zaujímavý posun: zatiaľ čo filmovými expertmi najmladšej vekovej kategórie sú i naďalej mladí ľudia, v prípade starších vekových skupín to už nie sú (ako u špecifických vplyvných) staršie ženy, ale mladšie osoby. Inými slovami, aj mladšie aj staršie ženy hľadajú filmových expertov medzi mladými [*tamtiež*: 306–308].

Podľa sociálneho statusu Lazarsfeld a Katz rozdiely vo výskyte filmových lídrov neexistovali. Autori v tejto súvislosti len konštatujú, že na každom statusovom stupni sa nachádzal približne jeden filmový líder zo štyroch oslovených osôb. Sociálny status je preto pre názorové vodcovstvo v oblasti filmu najmenej relevantným indikátorom [*tamtiež*: 308].

Navštevovanie kina teda nie je individuálna, ale skupinová aktivita a spája sa predovšetkým s kultúrou mládeže: sú to mladé slobodné dievčatá, ktoré predstavujú hlavný komponent filmového vodcovstva.

Dvojstupňový tok komunikácie

Hlavným cieľom výskumu *Decatur* bolo otestovať hypotézu o dvojstupňovom toku komunikácie v oblastiach marketingu, módy, vecí verejných a návštevnosti kina. Zopakujeme, že táto hypotéza bola po prvý raz sformulovaná vo výskume *Erie County* a predpokladá nasledovné: „(...) myšlienky často prúdia z rozhlasu a tlače k názorovým vodcom a od nich potom k menej aktívnym častiam populácie“ [*Lazarsfeld – Berelson – Gaudet 1965: 151*]. Výskum *Erie County* bol však zameraný na utváranie politických preferencií počas prezidentskej kampane Franklina D. Roosevelta a Wendella Willkieho, a tak vo výskume *Decatur* išlo o to zistiť, či je táto hypotéza aplikovateľná aj na iné sféry sociálneho života ako na politiku.

Lazarsfeld a Katz porovnali komunikačné správanie marketingových, módných, politických a filmových lídrov s nelídrmi. Zistili, že všetky kategórie názorových vodcov

čítajú viac časopisov (tab. 12) i kníh (tab. 13) a dlhšie počúvajú rádio ako ich nasledovníci. Tento záver pritom platí bez ohľadu na stupeň dosiahnutého vzdelania. Inými slovami, názoroví vodcovia prichádzajú do kontaktu s médiami častejšie ako ich nasledovníci [Lazarsfeld – Katz 2005: 310–312].

Tabuľka 12: Porovnanie frekvencie čítania časopisov u lídrov a nelídrov

Počet časopisov prečítaných za mesiac	Nízke vzdelanie				
	Marketingoví lídri	Módni lídri	Politickí lídri	Filmoví lídri	Nelídri
5 alebo viac	41 %	58 %	60 %	58 %	30 %
Menej ako 5	59 %	42 %	40 %	42 %	70 %
Spolu (100 %)	(n = 91)	(n = 79)	(n = 30)	(n = 64)	(n = 270)
Počet časopisov prečítaných za mesiac	Vysoké vzdelanie				
	Marketingoví lídri	Módni lídri	Politickí lídri	Filmoví lídri	Nelídri
5 alebo viac	65 %	69 %	63 %	71 %	53 %
Menej ako 5	35 %	31 %	37 %	29 %	47 %
Spolu (100 %)	(n = 75)	(n = 80)	(n = 50)	(n = 58)	(n = 146)

Zdroj: [Katz – Lazarsfeld 2005: 311]

Tabuľka 13: Porovnanie frekvencie čítania kníh u lídrov a nelídrov

Počet kníh prečítaných za mesiac	Nízke vzdelanie				
	Marketingoví lídri	Módni lídri	Politickí lídri	Filmoví lídri	Nelídri
1 alebo viac	25 %	47 %	38 %	38 %	20 %
Menej ako 1	75 %	53 %	62 %	62 %	80 %
Spolu (100 %)	(n = 81)	(n = 76)	(n = 29)	(n = 61)	(n = 270)
Počet kníh prečítaných za mesiac	Vysoké vzdelanie				
	Marketingoví lídri	Módni lídri	Politickí lídri	Filmoví lídri	Nelídri
1 alebo viac	39 %	42 %	57 %	51 %	34 %
Menej ako 1	61 %	58 %	43 %	49 %	66 %
Spolu (100 %)	(n = 74)	(n = 79)	(n = 49)	(n = 55)	(n = 146)

Zdroj: [Katz – Lazarsfeld 2005: 311]

Ďalej sa autori zamerali na konkrétnejšie preskúmanie obsahu médií, pôsobeniu ktorému sú názoroví vodcovia vystavení. Ukázalo sa, že každý typ názorového vodcu prichádza častejšie do kontaktu s mediálnymi obsahmi príznačnými pre svoju kategóriu vodcovstva: tak marketingoví lídri si kupujú a čítavajú predovšetkým časopisy venované

marketingu vedenia domácnosti, módni lídri obliekaniu a účesom, politickí lídri spravodajstvu o veciach verejných a filmoví lídri filmom [*tamtiež*: 312–316].

Výskumníci následne analyzovali, či k zmenám, ktoré prednedávnom v oblastiach marketingu, módy, vecí verejných a návštevnosti kina ženy urobili, viedol osobný vplyv alebo médiá. Zistili, že v oblastiach marketingu, politiky a návštevnosti kina boli tieto zmeny u názorových vodcov aj ich nasledovníkov spôsobené predovšetkým osobným vplyvom, kým v oblasti módy u názorových vodcov médiami a u ich nasledovníkov osobným vplyvom. Hoci sú teda všetky druhy názorových vodcov viac vystavené pôsobeniu médií ako ich nasledovníci – a pravdepodobne preto majú väčšiu tendenciu zahrňať špecifické mediálne obsahy do svojho vplyvu – predsa len, keď príde na pripísanie vplyvu médií na osobné rozhodnutia, iba módni lídri v ňom prevyšujú nelídrov [*tamtiež*: 316–320].

Následne sa Lazarsfeld a Katz zaoberali otázkou, akú úlohu zohráva fáza životného cyklu, stupeň sociálneho statusu a miera spoločenskosti pri determinovaní výskytu názorových vodcov v oblastiach marketingu, módy, politiky a návštevnosti kina. Za účelom tohto zistenia autori vytvorili tabuľku, v ktorej prostredníctvom hodnôt indexov dôležitosti² prezentujú mieru relevantnosti všetkých troch faktorov v každej zo štyroch skúmaných sfér sociálneho života (tab. 14). Hodnota indexu 0 pritom znamená, že daný činiteľ je pre názorové vodcovstvo príslušnej oblasti úplne irelevantný a hodnota indexu 1 znamená, že je preň nanajvyš dôležitý [*tamtiež*: 322–324].

Tabuľka 14: Indexy dôležitosti fázy životného cyklu, stupňa sociálneho statusu a miery spoločenskosti v oblastiach marketingu, módy, politiky a návštevnosti kina

Ukazovateľ	Marketing	Móda	Politika	Návštevnosť kina
Životný cyklus	0,203	0,267	0,089	0,326
Spoločnosť	0,176	0,126	0,184	0,080
Sociálny status	0,055	0,113	0,161	0,040

Zdroj: [Katz – Lazarsfeld 2005: 324]

Z autormi realizovaných analýz vyplýva, že životný cyklus je hlavným kľúčom k názorovému vodcovstvu v oblastiach marketingu, módy a návštevnosti kina. V prípade návštevnosti kina je to dokonca jediný relevantný faktor. Len v politike je tento činiteľ v porovnaní s ostatnými najmenej dôležitý, hoci ani tu nie je úplne irelevantný.

O niečo menej dôležitým ukazovateľom ako životný cyklus je spoločnosť. Je to najvýznamnejší faktor pre názorové vodcovstvo v politike, no pomerne dôležitý je taktiež i v marketingu a móde. Iba v oblasti filmu (pretože návšteva kina je sama o sebe spoločenskou aktivitou) je tento indikátor v zásade neaplikovateľný.

Sociálny status je pre výskyt názorových vodcov v spoločnosti zo všetkých činiteľov najmenej dôležitý. V marketingu a návštevnosti kina nezohráva prakticky žiadnu úlohu, v móde je síce o niečo podstatnejší, avšak v porovnaní s ostatnými ukazovateľmi je

² Indexy boli skonštruované Frederickom Mostellerom z Katedry sociálnych vzťahov Harvardskej univerzity a hodnoty ich koeficientov je potrebné analyzovať skôr komparatívne ako absolútne.

jeho efekt veľmi slabý. Len v politike je vysoký sociálny status ústrednou charakteristikou osôb s vplyvom.

Tieto závery dodávajú váhu hypotéze o dvojstupňovom toku komunikácie. V 40. rokoch v odbornej verejnosti všeobecne rozšírená predstava spájala názorové vodcovstvo s vysokým sociálnym statusom, predpokladajúc, že interpersonálne ovplyvňovanie je výlučne vertikálny (zostupný) proces, prúdiaci od osôb s vyšším sociálnym statusom a vyššou prestížou smerom k nižším vrstvám spoločnosti. Základný predpoklad výskumníkov však (naopak) znel, že interpersonálne ovplyvňovanie je horizontálny proces, pri ktorom spoločnosť v každej sfére sociálneho života produkuje vlastný okruh názorových vodcov a tí uplatňujú svoj neformálny vplyv nad inými osobami v každodennom živote. Nadobudnuté poznatky – že názoroví vodcovia v oblastiach marketingu, módy, politiky a návštevnosti kina sa vyskytujú v každej z rozličných fáz životného cyklu, na každom statusovom stupni a vo všeobecnosti u spoločenskejších ľudí – teda odporujú predpokladu, že neformálne interpersonálne ovplyvňovanie tvárou v tvár prúdi „zhora nadol“ a potvrdzujú, že prechádza naprieč celou spoločnosťou. Inými slovami, názoroví vodcovia neodvodzujú svoju moc z bohatstva alebo vyššej pozície v spoločnosti, ale z každodenných neformálnych kontaktov so svojimi rovesníkmi [tamtiež: 324–325].

Hypotéza o dvojstupňovom toku komunikácie naberá na sile, keď pripomenieme, že názorové vodcovstvo úzko súvisí i so subjektívnym záujmom ľudí o príslušnú oblasť sociálneho života, i keď nie v tom zmysle, že bez ohľadu na životný cyklus, sociálny status či spoločnosť priamo predurčuje, či daná osoba bude vplyvnou. Skutočnosť zodpovedá skôr predstave, že tok vplyvu prúdi od ľudí s vyšším záujmom k ľuďom s rovnakým alebo pravdepodobne o niečo menším záujmom [tamtiež: 325–327].

Tabuľka 15: Distribúcia názorových vodcov vo viacerých oblastiach, jednej oblasti a nelídrov

Vodcovstvo v:	Podiel Spolu (v %)
3 oblastiach	3,1 %
2 oblastiach	5,1 %
Móda a marketing	2,4 %
Móda a veci verejné	2,8 %
Marketing a veci verejné	10,3 %
1 oblasti	12,0 %
Móda	12,4 %
Marketing	3,0 %
Veci verejné	27,4 %
Nelídri	59,2 %
Spolu (100 %)	(n=704)

Zdroj: [Katz – Lazarsfeld 2005: 333]

V závere výskumnej správy ešte Lazarsfeld a Katz diskutujú otázku, či existujú všeobecní názoroví vodcovia. Inými slovami, keď hovoríme o lídroch v rozličných sférach

sociálneho života, ide o tých istých ľudí? Z vykonanej analýzy³ vyplynulo, že zo 41 % názorových vodcov ich takmer 2/3 boli lídrami v jednej oblasti, 1/4 v 2 oblastiach a menej ako 1/10 vo všetkých troch oblastiach (tab. 15). To znamená, že všeobecní názoroví vodcovia neexistujú. Každá sociálna oblasť má svoj vlastný okruh názorových vodcov.

Záver

Ihneď po vydaní pútala štúdia *Decatur* pozornosť, pričom priťahovala záujem nielen sociológov, ale i vedcov z iných spoločenskovedných disciplín; okrem toho treba zdôrazniť, že bola často recenzovaná a rozsiahlo citovaná. Už v roku 1956 (čiže rok po uverejnení) mala Lazarsfeldova a Katzova kniha *Osobný vplyv* v citačnom indexe spoločenských vied (Social Science Citation Index) 17 citácií, v roku 1960 ich bolo 84 a roku 2005 mala monografia 941 citácií – najvyšší počet citácií dosiahla v roku 1966 [Lang – Lang 2006: 159]. Počas obdobia rokov 1969–2005 mala Lazarsfeldova a Katzova publikácia v rubrike masová komunikácia 652 citácií; častejšie boli citované už iba práce Paula F. Lazarsfelda, Bernarda R. Berelsona a Hazel Gaudetovej *Volba ľudu* (856 citácií) a Charlesa W. Millsa *Mocenská elita* (1144 citácií) [tamtiež: 160–161].

Z odbornej diskusie ďalej vyplýva, že výskum Paula F. Lazarsfelda a Elihu Katza o názorovom vodcovstve v oblastiach marketingu, módy, vecí verejných a návštevnosti kina predstavuje ústredný míľnik v meraní osobného vplyvu a rozvoji komunikačného výskumu [Lang – Lang 2006: 158; Lowery – DeFleur 1995: 210; Morrison 2006: 74; Pooley 2006: 2]. Jefferson D. Pooley dokonca označuje prvú kapitolu úvodnej sekcie teoretickej časti knihy (o obrazoch procesu masovej komunikácie) ako *pätnásť strán, ktoré otriasli svetom* a dodáva, že žiadna iná práca v dejinách sociológie nemala pre porozumenie procesu masovej komunikácie väčší vplyv [Pooley 2006: 2]. Sharon A. Lowery a Melvin L. DeFleur v tejto súvislosti vysvetľujú, že Lazarsfeldova a Katzova monografia „(...) predstavovala prvé jasné a intenzívne zameranie sa na sociálne vzťahy a ich úlohu v procese masovej komunikácie“ [Lowery – DeFleur 1995: 210].

Záver z výskumu *Decatur* o platnosti hypotézy o dvojstupňovom toku komunikácie viedli k revízii modernej demokratickej spoločnosti a mali ďalekosiahle dôsledky pre komunikačný výskum. Lazarsfeld a Katz totiž presvedčivo preukázali, že tok masovej komunikácie je menej priamy ako sa v tom období predpokladalo, a tak *vplyv* (rozhlasu, novín, časopisov a filmov na spoločnosť nie je absolútny, ale len *obmedzený* (limited effects) [Pooley 2006: 2]. Táto skutočnosť bola v príkrom rozpore s v tom období vplyvnou koncepciou masovej spoločnosti, ktorá predpokladala, že „(...) publikum masovokomunikačných prostriedkov je masou atomizovaných, izolovaných a vzájomne odcudzených jednotlivcov, ktorí sú napojení iba na médiá a neutržiavajú medzi sebou žiadne vzájomné vzťahy a väzby“ [Sopóci 2003: 137]. Avšak vzhľadom na to, že myšlienka dvojstupňového toku komunikácie implikovala predstavu o sieti vzájomne prepojených ľudí, v ktorej prúdia toky komunikácie, prispela i k iniciovaniu úvah o (ne)adekvátnosti koncepcie masovej spoločnosti a k jej neskoršiemu prehodnoteniu a prekonaniu [tamtiež: 137–138].

Novým centrom pozornosti sa tak v ďalších výskumoch masovej komunikácie stal človek ako sociálna bytosť, ktorá svojmu sociálnemu okoliu filtruje, nanovo interpretuje a/alebo

³ Do tohto zisťovania však neboli zahrnutí filmoví lídri.

posilňuje mediálne obsahy. Do popredia sa tak dostal pohľad, že názory a postoje majú sociálny charakter (sú sociálnej povahy), a že ľudia rozvíjajú svoje myšlienky a preferencie v komunikácii so svojimi rovesníkmi. Výskumy masmédií boli preto odteraz zamerané na osoby ako na členov sociálnych skupín [Lang – Lang 2006: 161–162]. Lazarsfeld sa tak spolu s Katzom ale i Berelsonom, Mertonom a ďalšími sociológmi podieľal na znovuoobjavení významu priamej interpersonálnej medzilidskej komunikácie pri rozhodovaní sa v mnohých životných situáciách [Jeřábek 1997: 23]. Vyjadrené slovami Elihu Katza: „Lazarsfeld umiestnil (situoval) médiá do sociálneho kontextu“ [Katz 2005: xxii]. Štúdia *Decatur* tak už naplno otvorila tému interpersonálnej komunikácie ako sociologicky relevantného problému [Jeřábek 2003: 104]. Napokon ešte dodajme, že problematiku každodenného neformálneho osobného vplyvu neskôr sociologicky rozpracovali predovšetkým Elisabeth Noelle-Neumannová (na meranie názorového vodcovstva vytvorila tzv. PS-škálu) a Gabriel Weimann.

Literatúra

- Berelson, Bernard – Lazarsfeld, Paul F. – McPhee, William N. [1986]. *Voting. A Study of Opinion Formation in a Presidential Campaign*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Capiková, Silvia [2003]. Kritika Millsovej kritiky Paula F. Lazarsfelda. In. Schenk, Juraj, et al. *Paul Felix Lazarsfeld. Návraty k myšlienkovému dedičstvu*. Bratislava: Sofa, s. 147–163.
- Jeřábek, Hynek [1997]. *Paul Lazarsfeld a počátky komunikačního výzkumu*. Praha: Karolinum.
- Jeřábek, Hynek [2003]. Lazarsfeldovy klíčové sociologické výzkumy 30. a 40. let. In. Schenk, Juraj, et al. *Paul Felix Lazarsfeld. Návraty k myšlienkovému dedičstvu*. Bratislava: Sofa, s. 53–114.
- Katz, Elihu – Lazarsfeld, Paul F. [2005]. *Personal Influence. The Part Played by People in the Flow of Mass Communications*. New Brunswick, London: Transaction Publishers.
- Katz, Elihu [1957]. The Two-Step Flow of Communication: An Up-To-Date Report on an Hypotheses. *The Public Opinion Quarterly* 21 (1): 61–78.
- Katz, Elihu [2005]. Introduction to Transaction Edition. Lazarsfeld's Legacy: The Power of Limited Effects. In. Katz, Elihu – Lazarsfeld, Paul F. *Personal Influence. The Part Played by People in the Flow of Mass Communications*. New Brunswick, London: Transaction Publishers, s. xv–xxvii.
- Katz, Elihu [2006]. True Stories. *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 608 (1): 301–314.
- Lang, Kurt – Lang, Gladys E. [2006]. Personal Influence and the New Paradigm: Some Inadvertent Consequences. *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 608 (1): 157–178.
- Lazarsfeld, Paul F. – Berelson Bernard – Gaudet, Hazel [1965]. *The People's Choice. How the Voter Makes Up His Mind in a Presidential Campaign*. New York: Columbia University Press.
- Lazarsfeld, Paul F. – Fiske, Marjorie [1938]. The “Panel” as a New Tool for Measuring Public Opinion. *The Public Opinion Quarterly* 2 (4): 596–612.
- Lazarsfeld, Paul F. – Kendall, Patricia L. [1948]. *Radio Listening in America. The People Look at Radio – Again*. New York: Prentice-Hall.
- Lazarsfeld, Paul F. [1931a]. Was erraten wir aus der menschlichen Stimme? Ein erster Bericht über die psychologische Versuchsreihe vom 19., 21. und 23. Mai. *Radio Wien* 7 (36): 9–11.
- Lazarsfeld, Paul F. [1931b]. Was erraten wir aus der menschlichen Stimme? Neuer Bericht über die Experimente des Psychologischen Instituts, Wien. *Radio Wien* 7 (45): 4–5.
- Lazarsfeld, Paul F. [1940]. “Panel” Studies. *The Public Opinion Quarterly* 4 (1): 122–128.
- Lazarsfeld, Paul F. [1947]. Audience Research in the Movie Field. *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 254: 160–168.
- Lazarsfeld, Paul F. [1948]. The Use of Panels in Social Research. *Proceedings of the American Philosophical Society* 92 (5): 405–410.

- Lowery, Shearon A. – DeFleur, Melvin L. [1995]. *Milestones in Mass Communication Research. Media Effects*. New York: Longman.
- Morrison, David E. [2006]. The Influences Influencing Personal Influence: Scholarship and Entrepreneurship. *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 608 (1): 51–75.
- Pooley, Jefferson D. [2006]. Fifteen Pages That Shook the Field: Personal Influence, Edward Shils and the Remembered History of Mass Communications Research. *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 608 (1): 130–156.
- Sills, David L. [1980]. In Memoriam: Bernard Berelson, 1912–1979. *The Public Opinion Quarterly* 44 (2): 274–275.
- Sopóci, Ján [2003]. Dvojstupňový tok komunikácie a názoroví vodcovia. Hypotéza po šesťdesiatich rokoch. In: Schenk, Juraj, et al. *Paul Felix Lazarsfeld. Návraty k myšlienkovému dedičstvu*. Bratislava: Sofa, s. 135–146.
- Sterne, Jonathan [2005]. C. Wright Mills, the Bureau for Applied Social Research, and Meaning of Critical Scholarship. *Cultural Studies – Critical Methodologies* 5 (1): 65–94.
- Summers, John H. [2006]. Perpetual Revelations: C. Wright Mills and Paul Lazarsfeld. *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 608 (1): 25–40.

Roman Kollár pôsobí na Katedre sociológie Vysokej školy zdravotníctva a sociálnej práce sv. Alžbety v Bratislave. Zaoberá sa sociológiou rodiny a dejinami empirickej sociológie – osobitne Paulom F. Lazarsfeldom.

Kulturní kontakty a kolaps království Benin

BARBORA PŮTOVÁ* – VÁCLAV SOUKUP**

Cultural Contacts and the Fall of the Benin Empire

Abstract: This study deals with historic cultural contacts between Europeans and the Benin Empire, one of the most significant native African cultural centres between the 15th and the 17th century. The study focuses particularly on the development of the Benin Empire on the background of acculturation and diffusion of European cultural elements and complexes. The study describes the first contacts between Europeans and the Benin Empire and the subsequent business activities, including slave trade. Special attention is paid to European colonial expansion that culminated in the 1897 British invasion which led to the conquest of the Benin City. The aim of the study is to draw attention to the role of the exogenous cultural change and acculturation processes, which caused the fall of once a socially, economically, politically and culturally stable African empire.

Keywords: Benin Empire; Benin City; cultural and business contacts; invasion; conquest

DOI: 10.14712/23363525.2015.5

Úvod

Africké království Benin se zrodilo v pásmu tropického deštného pralesa na území dnešní jihozápadní Nigérie. Počátky Beninu sahají do 12. století, ale největší rozkvět tohoto království nastal v 15. až 17. století. V tomto období vnitřní sociální, ekonomická a politická stabilita země umožnila vládcům Beninu dále rozšiřovat hranice svého království a efektivně využívat lidské a přírodní zdroje ovládaného teritoria. Bohatství tohoto království ale již na sklonku 15. století vyvolalo zájem Evropanů usilujících o navázání obchodních a ekonomických kontaktů. Beninské království se tak ocitlo v ohnisku celé řady kulturních změn vyvolaných difuzí evropských kulturních prvků a komplexů a s ní související migrací obchodníků, kteří se zde pokoušeli výhodně nakoupit a poté se ziskem prodat na Západě ceněné africké suroviny a další obchodní komodity. Zájmy Evropanů o Benin „měly široký záběr přes obchod, misionářské úsilí až po imperiální ambice“ [Ryder 1969: x]. Místem, kam směřovali evropské obchodníci, diplomaté, vojáci i misionáři, bylo sídlo beninských vládců, město Benin. Příchod Evropanů do tohoto města byl ale předzvěstí sociokulturní změny, jejímž výsledkem byl kolaps beninské kultury, způsobený koloniální expanzí západní civilizace.

* PhDr. Barbora Půtová, Ph.D. et Ph.D., Ústav etnologie, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, Celetná 20, 116 42 Praha 1. E-mail: barbora.putova@ff.cuni.cz.

** PhDr. Václav Soukup, CSc., Ústav etnologie, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, Celetná 20, 116 42 Praha 1. E-mail: vaclav.soukup@ff.cuni.cz.

Město Benin jako ohnisko kulturních kontaktů

Dějiny království Benin jsou úzce spjaty s jeho stejnojmenným hlavním městem. Mocenský, náboženský, ekonomický i urbanistický význam města Benin začal narůstat v průběhu 13. století. Ve 14. století byl již Benin politickým a kulturním centrem expandujícího království. K největšímu rozkvětu tohoto města ale došlo v 15. až 17. století, kdy se stalo správním střediskem rozsáhlého území ovládaného beninskými vladaři. Město Benin se zrodilo v oblasti tropického deštného pralesa. Jeho okraj protínala řeka Ikpoba, zatímco jižně od města se nacházely hlavní vodní toky umožňující lodní dopravu – řeka Benin (Formosa), Forcados, Warri a Escravos [Kingsley 2010]. Město Benin z tohoto hlediska zaujímal strategickou obchodní polohu, zahrnující tři významné úseky říčního systému, jež spojoval vnitrozemí a mořské pobřeží. Benin byl opevněn hliněnými hradbami, které tvořil vysoký násep, doplněný hlubokým příkopem (*iya*). Fortifikační systém zahrnoval vnitřní a vnější prstence hradeb, jež měly defenzivní obrannou funkci. Původní výše náspu společně s příkopem činila více než 18 metrů. Budování beninského fortifikačního systému údajně zahájil ve 2. polovině 13. století oba Oguola (1274–1287). Ten nejdříve nechal postavit první a druhý příkop a poté rozkázal vybudovat dalších dvacet příkopů nejen kolem města Benin, ale také v jeho okolí. Městské opevnění se tak z Beninu rozrostlo všemi směry a zasahovalo až do venkovských oblastí [Darling 1976]. Výstavbu komplexního systému hradeb a příkopů završil kolem roku 1460 oba Ewuare Veliký (1440–1473). Součástí městského opevnění bylo v té době devět dřevěných bran (*urho*), které se na noc uzavíraly. Brány chránila ozbrojená stráž kontrolující přístup do města a vybírající daně [Ben-Amos 1995]. Beninský fortifikační systém včetně městských bran poprvé popsal na konci 15. století portugalský mořeplavec Duarte Pacheco Pereira (1460–1533). „Město samotné je jakýmsi svazkem pospojovaným branami; nemá žádné zdi, ale je obklopeno velkým příkopem, velice širokým i hlubokým, který je dostačující pro jeho obranu“ [Pereira 1967: 125].

Oba Ewuare město Benin teritoriálně rozdělil na jihozápadní městskou část (*ogbe*) a severovýchodní městskou část (*ore*). Na menším jihozápadním území se nacházel královský palác, jež představoval politické, náboženské a duchovní centrum království. Budova paláce byla obklopena zdí a od severovýchodní části ji oddělovala široká ulice. Palác, který se rozkládal na čtvercové ploše 350 × 620 metrů, zahrnoval kromě soukromých královských budov a královského harému také uvítací dvory a sídla palácových hodnostářů. V severovýchodní městské části se rozkládala čtvrt městských hodnostářů. Sídlily zde také cechy, které měly k dispozici přibližně 40 až 50 řemeslnických hliněných budov.

První královský palác postavil již kolem roku 1255 oba Ewedo (1260–1274). V průběhu následujících staletí byl ale palác dále rozšiřován, upravován a přestavován. Vnější zdi paláce byly téměř sedm metrů vysoké a u své základny více než metr silné. Přístup do paláce byl přísně kontrolován, neboť některé jeho části byly určeny pouze pro vybrané hosty nebo palácové rodinné příslušníky. Dveře a trámy královských místností často zdobily ručně zhotovené bronzové reliéfní ozdoby, nebo byly vykládány zrcadlem. Součástí výzdoby palácových dveří byly také figurativní slonovinové zástrčky a jemně zpracované klíče, které byly duchovním symbolem a současně metaforickým vyjádřením ochrany palácových prostor.

V paláci¹ se nacházel asi 50 metrů dlouhý vnitřní dvůr (atrium), jež byl po stranách zastřešený. V jeho středu byl otvor (impluvium), pod nímž byla zapuštěna nádržka (compluvium) sloužící k zachycení dešťové vody. Vnitřní dvůr po stranách obklopovala otevřená sloupová galerie (peristyl). Toto architektonické řešení vnitřního prostoru umožnilo vpouštět do většiny z palácových interiérů světlo a vzduch bez užití oken. Sloupy, které podpíraly střešku galerií, byly původně dřevěné. Od 19. století ale byla k jejich zhotovení používána také hlína. Vnitřní dvory byly vzájemně propojeny chodbami a průchody [Pitt-Rivers 1900; Dark 1973; Skinner 1973; Aniakor 1978; Dmochowski 1990]. Atria představovala základní elementy palácové architektury. Některé obklopovaly galerie se zahloubenými výklenky, jež sloužily jako místo k odpočinku nebo ke spánku. Součástí atria byly také oltáře, jež zdobily „velké bronzы a ohromné vyřezávané sloní kly. (...) Takové byly svatyně zesnulých králů Beninu“ [Allman 1898: 44].

Město Benin v dobách největšího rozkvětu protínala síť dlouhých a rovných ulic, lemovaných domy, které byly postaveny blízko sebe. Nádheru hlavního města beninského království popisovali již od konce 15. století evropští obchodníci a cestovatelé. Na Beninu je překvapila nejenom jeho výstavnost a rozlehlost, ale také jeho urbanistická koncepce. Portugalci město Benin přirovnávali k Lisabonu, Holanďané k Amsterdamu nebo Antverpám, Italové k Florencii a Španělé k Madridu. Holandský mořeplavec Dierick Ruiters, který navštívil město Benin roku 1602, popsal jeho hlavní „ohromně širokou ulici, nedlážděnou, jež může být sedmkrát nebo devětkrát širší nežli ulice Warmoes v Amsterdamu“ [Ruiters in Thompson 1990: 80]. V téže roce holandský obchodník Samuel Blommaert² (1583–1651) s obdivem prohlásil, že královský palác je stejně rozsáhlý jako město Harlem [Jones 1995]. Podobné pocity při návštěvě Beninu zažil také německý obchodník Joshua Utzheimer, který porovnával v roce 1803 zdejší palácový komplex co do velikosti s německým městem Tübingen [Walker 2006].

První mapu města společně s popisem jeho architektury a urbanistického prostoru vytvořil v roce 1668 holandský geograf Olfert Dapper (1635–1689). Ten sice Benin nikdy osobně nenavštívil, ale měl k dispozici poměrně rozsáhlé, autentické a přesné informace a popisu města od lidí, kteří zde skutečně pobývali. Podle Dappera město Benin tvořilo třicet přímých, širokých a nedlážděných ulic, podél kterých byla vystavěna prostorná hliněná obydlí, jejichž střechu pokrývaly palmové nebo banánové listy. Beninské domy nejsou vyšší nežli dva metry, uvnitř ale zpravidla mají dlouhé široké chodby, zejména pokud se jedná o domy náležející nobilitě. Interiér domů tvoří několik místností, které jsou odděleny bytelně postavenými stěnami z červené hlíny. „Stěny místností dokážou jejich obyvatel udržovat velmi lesklé a hladké jako zrcadla prostřednictvím omývání a drhnutí, podobně jako je to prováděno v Holandsku prostřednictvím křidy. Horní patra jsou zbudována ze stejného druhu hlíny; každý dům je navíc vybaven studnou, aby mohl být zásobován vlastní čerstvou vodou“ [Roth 1968: 160]. Významným zdrojem informací o Beninu byl holandský obchodník David van Nyendael (1667–1702), jež toto město navštívil v letech 1699 a 1702 [Roth 1968; Payne 2011]. Ten ve svém popisu registroval, jak růst městské populace ovlivňuje růst městské zástavby. Podle jeho názoru byl v době jeho návštěvy Benin „velice hustě zastavěný a svým způsobem předlidený“ [Nyendael in Talbot 1926: 167]. Zprávu o osobité a současně

¹ Svoji architektonickou koncepcí vladařův palác připomínal antický římský dům s atriem.

² Blommaert, který žil na území Afriky několik let, byl jedním z hlavních informačních zdrojů Olfera Dappera [Connah 1975].

funkční koncepci ulic města zanechal také francouzský kapitán Jean Francois Landolphe (1747–1825), který obchodoval v povodí řeky Formosa v letech 1769 až 1792 [Omoerha 1975]. „Ulice jsou velice široké; v jejich středu je trávník, na kterém se pasou kůzlata a ovce; zhruba třicet stop od domů je vodorovná silnice pokrytá pískem, aby po ní mohli kráčet místní obyvatelé“ [Landolphe in Roth 1903: 163]. Na sklonku 19. století již ale město Benin ani jeho architektura nebo urbanistické řešení žádný úžas Evropanů nevyvolávaly. Tento postoj je pochopitelný, neboť průmyslová města ve vyspělých zemích Evropy byla s tradičními africkými městy nesrovnatelná. Britský vicekonzul Oil Rivers Protectorate Henry Lionel Gallwey (1859–1949) tak pejorativně a bez jakéhokoli obdivu popisuje město Benin jako „roztroušenou kolekci domů, postavenou tu a tam ve shluku, v menším nebo žádném řádu“ [Gallwey 1893: 130]. Podobně britský důstojník Reginald Bacon, v době kdy vstoupil s invazní armádou do hlavního města beninského království, popisuje tento urbanistický komplex jako „město tvořené nepravidelnou zástavbou, jíž tvoří skupiny domů, které jsou odděleny nepravidelnými pruhy křovisek“ [Bacon 1897: 86].

Historicky původní a architektonicky autentickou podobu města Benin z doby jeho největší slávy si lze dnes jen velice těžko představit. O to důležitější bylo realizovat ve městě Benin systematický archeologický výzkum. Tohoto úkolu se ujal v letech 1961 až 1964 britský archeolog Graham Connah, který se pokusil pomocí systematických výkopových prací nalézt artefakty poskytující nové informace o historii tohoto města. Connah zkoumal historický vývoj Beninu od 13. století. Zvláštní pozornost přitom věnoval zachovaným pozůstatkům opevnění města, jehož počátky na základě radiokarbonového datování kladl do doby kolem roku 1340 ± 150 [Connah 1975]. Je zajímavé, že beninský historik Jacob Egharevba, který ke stanovení stáří hradeb použil orální tradici, dospěl k obdobnému závěru, totiž že opevnění města vzniklo kolem roku 1460 [Egharevba 1968]. Shoda radiokarbonového datování a datování vyvozeném na základě orální tradice naznačuje, že komplexní fortifikační systém skutečně vznikl v polovině 15. století [Connah 1975]. Connah, který zmapoval 145 kilometrů rozsáhlou síť opevnění, nabyl přesvědčení, že se jednalo o „proces pomalého splynutí rozptýlených vesnic, které byly oddané hlavní autoritě, až oba Ewuare v 15. století vybudoval pravý urbánní celek s formální městskou obranou“ [Connah 1972: 33]. Na Connahovy výzkumy navázal v sedmdesátých letech 20. století britský archeolog Patrick Darling. Ten zjistil, že Connahem popsané opevnění tvořilo pouze malou část mnohem rozsáhlejšího obranného systému, který kromě města chránil také přilehlé vesnické osady a kmenová teritoria. Komplexní beninský fortifikační systém z tohoto hlediska pokrýval 6500 km² a dosahoval úctyhodné délky asi 16 000 kilometrů [Darling 1976, 1998]. Nové archeologické výzkumy pozůstatků historického města Benin a teritorií, jež byla pod ochranou jeho opevnění, však znemožňuje rychlý růst moderní městské aglomerace i nedostatek finančních prostředků. Mnoho poznatků o dávném Beninu tak zůstává pohřbeno nejen pod vrstvou hlíny, ale také pod novými stavbami a expandující civilizační infrastrukturou. Stávající archeologické nálezy ale přesto prokázaly, jak významným centrem kulturních kontaktů bylo královské město Benin v dobách své největší slávy.

Království Benin v síti evropských obchodních a mocenských zájmů

Beninské království bylo před příchodem prvních Evropanů do západní Afriky předním ohniskem svébytné a autonomní africké kultury. Mezi první Evropany, kteří se dostali

do kontaktu s beninským královstvím, patřil portugalský mořeplavec Ruy de Sequeira (1430–1482). Ten na území beninského království údajně vstoupil v roce 1472. Neexistují ale žádné důkazy o tom, že navštívil hlavní město království [Asante 2012]. Prokazatelně první Evropané poctili svojí návštěvou beninský královský dvůr v roce 1484. Mužem, který zahájil období kulturních a obchodních kontaktů mezi Západem a beninskou říší, byl portugalský diplomat João Afonso d'Aveiro, známý jako Afonso de Paiva (kolem 1460–1490). Je příznačné, že již v průběhu tohoto setkání Binijsi pochopili, jak užitečné by bylo získat přístup k evropským zbraním a surovinám. Oproti tomu si Afonso de Paiva si uvědomoval, jak užitečné mohou být pro portugalský královský dvůr obchodní kontakty s beninskou říší. Proto v roce 1486, při svém návratu do Portugalska, s sebou přivedl poselstvo z Beninu jako příslib budoucí spolupráce mezi oběma zeměmi [Curley 2012].

Akulturační kontakty mezi Portugalci a Binijsi se originálním způsobem promítly do beninského umění. Portugalci, vnímaní domorodci jako symbol obchodního úspěchu a vojenské moci, inspirovali beninské řemeslníky natolik, že z nich učinili významný motiv svých výtvarných děl. Beninští umělci tímto způsobem na principu analogie artefakty ozvlášťovali sílu a moc vládců Beninu. Obrazy Portugalců na maskách, zvonech, slonovinových klech, bronzových deskách a sochách zdůrazňovaly výjimečný status beninského vladaře. Skutečnost, že se Portugalci stali jedním z důležitých motivů beninského umění, lze interpretovat jako doklad toho, že se Evropané stali součástí beninského světa. Za rozhodující mezníky vzájemných kontaktů Evropanů a Binijsů lze označit rok 1484, kdy na beninskou půdu vstoupil Afonso de Paiva, a poté rok 1515, v němž navštívil beninskou říši portugalský posel Duarte Pires [Newitt 2010].

Binijsi považovali Portugalce za posly přicházející z podmořské říše boha moří, bohatství a plodnosti Olokuna. Moře bylo tradičně v beninské mytologii spojováno s bohatstvím a status pozemského vládce Beninu analogicky odpovídal mocenské pozici, jíž zaujímal v podmořské říši její vládce, moudrý, přísný a trpělivý bůh Olokun. Proto byl beninský oba považován za pozemského Olokuna. Jejich postavy jsou dokonce v beninském umění zaměnitelné. Lidská figura s končetinami profilovanými do ploutví žraloka skvrnitého představuje beninského vladaře v božském vzezření. Ztvárnění vody evokuje bohatství krále, zatímco končetiny vyjadřují prahovou schopnost vstupovat z jednoho království do druhého [Ryder 1969; Ben-Amos 1995; Newitt 2005; Curnow 2007]. Skutečnost, že součástí beninské mytologie je bůh moře, svědčí o tom, že Binijsi měli povědomí o existenci Atlantského oceánu již ve velmi dávných dobách. Přesně stanovit dobu, kdy se Binijsi s mořem reálně setkali, je velmi problematické. Je ale pravděpodobné, že první zprávy o existenci moře zprostředkovali místní domorodí obchodníci. V sedmdesátých letech 15. století ale začali z moře do delty Nigeru vplouvat na svých lodích Portugalci, kteří byli ztotožněni s posly vládce podmořské říše. Zprávy o příchodu Portugalců se rychle šířily. Řada indicií naznačuje, že beninský oba Oluva, který vládl v letech 1473–1480, si byl dobře vědomý, že „lidé přicházející z moře“ pronikají deltu řek do nitra západní Afriky [Ekeh 2007].

První kontakty Evropanů s domorodými obyvateli západní Afriky, k nimž došlo již v polovině 15. století, byly agresivní a krvavé. Počáteční brutální násilné útoky Portugalců na pobřežní západoafrické kmeny ale postupně vystřídal období, v němž převládla snaha Západu po nastolení principů, umožňujících pravidelně, klidně a bezpečně vzájemně obchodovat. Předmětem zájmu Evropanů bylo zejména zlato, koření a slonovina, za které výměnou do Afriky putovalo kovové zboží a textilie. Svůj podíl na růstu objemu

námořního obchodu měly technologické inovace ve stavbě evropských lodí, pokrok v navigaci a rozkvět námořní kartografie. Na základě toho Portugalci a poté v 16. a 17. století také Holanďané, Francouzi a Angličané námořním obchodem úspěšně konkurovali tradičním africkým vnitrozemským obchodním stezkám. Portugalci od počátku prvních kontaktů v západní Africe doufali, že v Beninu naleznou pevného spojence a obchodního partnera, který jim umožní snížit konkurenceschopnost muslimských obchodníků v severní Africe. Proto usilovali ovlivnit osudy beninského království jak svými obchodními a diplomatickými aktivitami, tak šířením křesťanské víry.

Stinnou stránku evropských obchodních aktivit v dějinách Afriky představuje atlantický obchod s černými otroky. Je třeba přiznat, že otroctví existovalo v beninském království stejně jako v mnoha dalších afrických zemích, dlouho před příchodem Evropanů. Vlastnictví velkého množství otroků bylo znakem sociálního statusu a vysoké prestiže svobodného muže nebo hodnostáře. Zotročení lidé byli v beninském království využíváni jako služebníci vladaře a hodnostářů, pracovní síla při obdělávání zemědělské půdy a v řemeslné výrobě. Otroci nacházeli uplatnění také při vedení vojenských operací. Mohli se stát i předmětem obchodních transakcí nebo být využiti jako lidské oběti. Beninský oba používal své otroky k zajištění efektivního fungování cechovního systému a při zakládání nových vesnic, jejichž úkolem bylo zvyšovat zemědělskou produkci. Tradiční patriarchální otrokářství, které má na africkém kontinentě dlouhou tradici, se ale kvalitativně lišilo od obchodu s otroky, který zavedli evropští kolonizátoři. „Vzrůst obchodu s otroky proměnil patriarchální otrokářství v divokou štvanici na lidskou kořist. Silnější prodával slabšího, rodinné svazky přestaly existovat, neboť rodiče prodávali své děti nebo děti své rodiče jako nějaké zbytečné předměty. Portugalci vypalovali otrokům cejch, jako by to byly ovce“ [Davidson 1962: 143].

Důsledky evropského obchodu s otroky byly pro africké země doslova zničující. Vývoz otroků ze západní Afriky po čtyři staletí snižoval demografický přírůstek domorodé populace. Množství otroků, jež odcházelo z oblasti zálivu Benin v letech 1650 až 1850, je odhadováno na 2 miliony lidí [Lovejoy 2004]. Obchod s otroky destruoval původní africké instituce, dezintegroval sociální strukturu a organizaci místních kmenů, vedl k růstu bídy a utrpení domorodců a stimuloval růst zločile, nespravedlnosti a nelidskosti Evropanů. Negativním důsledkem obchodu s otroky, kteří za nelidských podmínek v podpalubí otrokářských lodí putovali do Ameriky, byl také mravní rozklad základních lidských hodnot. „Honička na otroky se proměnila v hromadné štvanice, při kterých padaly mravní zábrany, a hynul cit pro lidskou důstojnost. Těžko odhadneme škody, které otroctví ve velkém napáchalo ve společnostech a státech, které byly touto kletbou postiženy“ [Davidson 1962: 143]. Obchod s otroky se podílel nejenom na zpomalení ekonomického a demografického růstu západoafrických zemí, ale také výrazně přispíval k diverzifikaci a decentralizaci místních společenství a komunit.

V rané fázi obchodu s africkými otroky se Portugalci zaměřili na Benin, který díky svým častým vojenským výbojům disponoval značným množstvím zajatců, z nichž bylo možné učinit předmět prodeje. Po roce 1516 ale beninský oba vydal zákaz vývozu mužských otroků (na ženy se zákaz nevztahoval), ze svého království, neboť se oprávněně obával nedostatku pracovních sil. Portugalští otrokáři proto uzavřeli obchodní spojenectví s královstvím Kongo, jehož král Alfonso I. zvaný Mbemba Nzinga (kolem 1460–1542) ve 20. letech 16. století vyvážel každoročně dva až tři tisíce otroků. Toto drancování lidských

zdrojů ale Kongo brzy vyčerpalo, a tak Portugalci v roce 1576 zřídili nové centrum obchodu s otroky v Luandě [Falola 2002]. V 16. století ještě nebyl obchod s otroky příliš rozsáhlý, ale v souvislosti s narůstající potřebou pracovních sil na karibských a amerických třtinových plantážích se vývoz afrických otroků v 17. století neustále zvyšoval. Během tohoto století bylo ročně v průměru prodáno 20 tisíc otroků. V 17. století se do obchodu s otroky opět zapojil Benin, neboť jeho vládaři do značné míry ztratili královský monopol nad obchodem s Evropou, čehož beninští hodnostáři využili a zákaz vývozu otroků z roku 1516 začali ignorovat. Vývoz afrických otroků do Ameriky dosáhl svého vrcholu v průběhu 18. století. Od konce 18. století ale narůstala ze strany vyspělých průmyslových zemí snaha o zrušení otroctví. Hlavním důvodem byl rozvoj kapitalistického výrobního způsobu a hledání nových cest k průmyslovému ekonomickému růstu. V podmínkách kapitalismu totiž nebyla práce otroků dostatečně efektivní a ekonomicky výnosná, neboť hybnou silou průmyslové výroby se stala sice svobodná, ale levná pracovní síla. Atlantický obchod s otroky přesto přetrvával ještě v 19. století, i když jeho objem zvolna klesal. Philip D. Curtin [Curtin 1969] na základě studia dokumentů o otrocích vyloďených v Americe a demografických údajů v amerických koloniích dospěl k závěru, že v období od roku 1451 do roku 1870 bylo do Ameriky dopraveno 9 391 100 otroků.

Kromě otroků dováželi Portugalci z beninského království kamenné korále (kori), africké červené dřevo, bavlněné textilie a slonovinu. Důležitou obchodní komoditou byl také beninský pepř, který byl až do roku 1506 nejvíce importovaným zbožím. Svoji roli přitom sehrála skutečnost, že v letech 1486 až 1487 Portugalci založili faktorie na pepř v obchodním středisku Ughoton. Svým objemem ale africký obchod s beninským pepřem nebyl schopen na začátku 16. století konkurovat dovozu pepře z Indie. To ve svých důsledcích vedlo k uzavření portugalských obchodních středisek v Ughotonu. K poklesu obchodních aktivit přispělo Evropanům nepříznivé místní klima, které přispívalo k šíření tropických nemocí. Tato skutečnost ale nijak neoslabila zájem Evropanů o beninské suroviny a další místní zdroje. Pepř, bavlněné textilie a slonovina byly důležitými komoditami také po zahájení obchodních kontaktů s Angličany (přibližně od roku 1550) a s Nizozemci (přibližně od roku 1600). Benin jako obchodní partner Portugalců, později i Holanďanů a Angličanů, se stal také zdrojem palmového oleje, jaspisu, leopardí kůže, pryskyřice a sekvojí [Ryder 1969; Euba 1981; Birmingham 2010].

Monopol na zahraniční obchod měl v beninské říši ve svých rukou beninský oba. Ten reguloval import a export zboží otevřením nebo uzavřením trhu podle toho, jak výhodná pro něj byla cenová nabídka komodit, s nimiž bylo obchodováno. Jako měna pro obchod Beninu se Západem sloužily mušličky kauri z Malediv a manila (bronzové, měděné a mosazné nákotníky). Manila byla ve velkém množství do Beninu importována Portugalci a zde směňována především za otroky. V letech 1505 až 1507 bylo v portugalském obchodním středisku v Ughotonu využito pro obchodní transakce přibližně 13 000 kusů manil. Velká část tohoto kovového materiálu byla domorodými řemeslníky roztavena a použita k výrobě uměleckých artefaktů, jež byly exportovány zpět do Evropy nebo se staly součástí interiéru královského paláce v Beninu [Sundström 1974]. Ve srovnání s tradičními beninskými surovinami, jako hlína a dřevo, oceňovali afričtí domorodci vysoce trvanlivost artefaktů zhotovených z mědi a kovových slitin. Tyto materiály byly považovány za nadčasové, neboť v očích Binijců nepodléhaly přirozenému rozkladu a překračovaly svojí trvalostí horizont lidského života. Přístup k manile jako cizímu importovanému materiálu podléhal

ze strany beninské elity kontrole. Na konci 15. století si domorodci ve střední Africe vysoce cenili čistou měď. V beninském království na počátku 16. století ale preference mědi jako výchozího materiálu pro výrobu kovových artefaktů poklesla. Bylo to způsobeno tím, že při výrobě uměleckých artefaktů technikou ztraceného vosku je použití čisté mědi mnohem náročnější nežli takových slitin, jako je bronz nebo mosaz. Kromě kovů Evropané do Beninu přiváželi damašek, hedvábí, mušličky kauri, klobouky nebo korále ze Středomoří. Později se staly předmětem zájmu také zbraně, střelivo, alkohol, tabák nebo olovo. Velké oblibě se v Beninu těšily indické tkaniny, které byly využívány například při výrobě obřadních kostýmů [Feinberg 1989].

V 15. a 16. století byla součástí kulturních kontaktů Binijců s Evropou činnost portugalských misionářů. Portugalští dominikánští kněží zahájili své náboženské aktivity na území Beninu na žádost beninského vládce Esigie v srpnu 1515. Misionáři se v Beninu dále usazovali v migračních vlnách, konkrétně v letech 1651 až 1653, 1664 až 1674, 1695 a 1713 až 1714 [Kilger 1932]. Ačkoliv v Beninu probíhala evangelizace, konverze, křest a výstavba kostelů, z dlouhodobé perspektivy považovali Portugalci výsledky svých křesťanských misí za nepřiliš uspokojivé. Je pravděpodobné, že ochota beninských vládařů tolerovat portugalské misionáře souvisela s papežským dekretem, který zakazoval, aby střelné zbraně vlastnili nekřesťané. Vládci Beninu si byli vědomi toho, že pokud nastane v jejich zemi u části obyvatelstva konverze ke křesťanství, budou jim poskytnuty evropské střelné zbraně, které jim poskytnou převahu v jejich lokálních válkách. Tento utilitární postoj samozřejmě nevedl beninské vládce k dlouhodobé a stálé podpoře šíření křesťanství v jejich zemi. Úspěchy křesťanských misí v Beninu se tak podobaly planoucí a hasnoucí svíci, jejíž plamen ovlivňovala celá řada faktorů včetně osobnosti a mocenských aspirací konkrétního vládce Beninu, vojenské a politické situace v zemi a míry mortality misionářů způsobené tropickými nemocemi. Kulturní kontakty na úrovni šíření evropských idejí se promítly i do beninského vzdělávacího systému. V roce 1529 byla založena škola ve městě Elmina, jejímž cílem bylo nejen uvést domorodce do znalosti Bible, ale také naučit je číst a psát. Je také známo, že řada mladých mužů z beninské elity si osvojila základy portugalštiny, kterou úspěšně využívali při jednání s Evropou [Oriaifo – Gbenedio 1992].

Kulturní kontakty na úrovni difuze materiální kultury souvisely zejména s obchodními aktivitami. Bylo to dáno tím, že království Benin po řadu století představovalo důležitou křižovatku východozápadních a severojižních obchodních cest v západní Africe. Kontakt s Evropou byl ale pouze jedním z elementů širšího komplexu ekonomických, sociálních a politických vztahů, které v této oblasti tradičně existovaly mezi různými královstvími, městskými státy, přístavy a mezinárodními obchodními cestami. Beninské artefakty stejně jako beninský pepř představovaly významnou složku regionálního obchodu a velké lákadlo pro evropské obchodníky [Birmingham 2010].

Na sklonku 16. a v průběhu 17. století získali v západní Africe vedoucí pozici evropské obchodní moci Holanďané. Ti město Benin ve svých zprávách popisují jako vzkvétající a rozsáhlé královské sídlo, jež je v řadě parametrů srovnatelné s evropskými metropolemi. Holanďané si uvědomovali, že Benin představuje strategickou obchodní křižovatku, po níž může z nitra západní Afriky proudit směrem k západnímu pobřeží cenné zboží a suroviny. O rozsahu obchodních transakcí mezi Binijci a Holanďany svědčí dochovaná zpráva, podle níž loď Beninreyse v roce 1663 přepravila do holandského přístavu a správního centra Nassau na pobřeží Guinejského zálivu obchodní zásilku, čítající 6 461 kusů beninských

textilií. Podle dalších historických pramenů Holanďané zakoupili v Ughotonu, v letech 1644 až 1646, více než 16 000 kusů modrých nebo modrobílých beninských textilií. Ty dále směřovaly do Costa da Mina (záliv Benin), kde byly směňovány za zlato, a jižně do Gabonu a Angoly, kde byly směňovány za otroky a slonovinu. Významným artiklem, který na konci 17. století vedl k růstu objemu obchodu s Binijci, se stala slonovina, jejíž prodej zaručoval vysoký zisk jak Evropanům, tak Afričanům [Kriger 2006; Gore 2007].

V roce 1807 vstoupil ve Velké Británii v platnost zákon zakazující obchod s otroky. To způsobilo pokles obchodu jak se slonovinou, tak s beninskými textiliemi [Law 2002; Lovejoy 2004]. Současně od sedmdesátých let 18. století a po celé 19. století neustále vzrůstala poptávka Evropanů po beninském palmovém oleji. Narůstal i význam kaučuku, který představoval významnou surovinu pro britský textilní průmysl a později také pro výrobce pneumatik. Stále silnějším obchodním partnerem na beninském trhu se v tomto období začali stávat Britové, kteří ve čtyřicátých letech 19. století v deltě řeky Niger založili několik obchodních středisek zaměřených na export palmového oleje. V polovině 19. století již měli Britové společně s Francouzi hlavní komodity mezinárodního obchodu s Beninem pod svojí kontrolou. Importovali sem zejména střelné zbraně, zrcadla, klobouky, textilie, tabák, alkohol nebo kauri výměnou za slonovinu, barviva, textilie, dřevo, kaučuk a palmový olej. Ve 2. polovině 19. století začal Benin ztrácet vojenskou sílu i politickou a ekonomickou autoritu. Na severu čelil vojenské hrozbě nájedů kmenů, jako byli Fulbové a Nupeové, na západě narůstal tlak ze strany západních mocností snažících se prosadit na území beninského království volný obchod. Portugalci a Holanďané v rámci svých kontaktů s Beninem i nadále primárně sledovali své obchodní a ekonomické zájmy. Nový postoj k beninskému království ale zaujala Velká Británie, která ve druhé polovině 19. století začala stále více usilovat o plnou vojenskou, politickou a ekonomickou kontrolu tohoto teritoria.

Diplomatické preludium britské koloniální expanze

V 19. století království Benin procházelo složitým obdobím sporů o následnictví, které způsobily vnitřní politickou a sociální nestabilitu království a občanské války. Zejména poslední desetiletí 19. století bylo dobou oslabení mocenské autority Beninu a jeho vojenské a politické kontroly nad ovládaným územím, jehož rozsah se zmenšoval. Osud beninského království stále více ovlivňovaly také externí faktory související s koloniální expanzí Západu ve střední Africe.

Ve druhé polovině 19. století navštívil beninské království britský diplomat a orientalista Richard Francis Burton (1821–1890), který působil jako konzul na ostrově Fernando Pó (dnes Bioko) při západním pobřeží střední Afriky. Jeho návštěva Beninu v roce 1862 přispěla k vytvoření negativního obrazu tohoto království v očích Evropanů. Burton ve svých zápiscích doslova uvedl: „ke cti Beninu nelze přiznat nic; toto místo čpí krví a vznáší se nad ním stín smrti“ [Burton 1863: 286]. Podle Burtona lemovaly cesty směřující k paláci pozůstatky lidských obětí. Možná z tohoto důvodu Burton označil Binijce za ďábly [Lovell 1998]. Cílem jeho mise ale nebylo poznávat exotickou africkou zemi, nýbrž prosazovat britské ekonomické a obchodní zájmy. Burton chtěl především přesvědčit beninského vládcu k zavedení volného obchodu. V tomto období se pokoušeli zefektivnit své obchodní aktivity na území beninské království také další evropští obchodníci. Ti požadovali zejména zrušení poplatku obchodníkům, kteří nemají binijský původ.

Zásadní změnu ve vztahu Západu a Beninu znamenala Berlínská konference, jež proběhla z iniciativy německého kancléře Otto von Bismarcka na přelomu let 1884 a 1885. Mezi nejvýznamnější závěry konference patřilo, kromě podpory svobody obchodu v západoafrickém teritoriu, formulování politiky, podle níž „evropské nároky na africká území musí být nadále podloženy podstatněji než pouhým neformálním vlivem, jaký si doposud osobovala prostřednictvím své námořní a obchodní síly Velká Británie“ [Iliffe 2001: 130]. V průběhu konference bylo také rozhodnuto, že dolní Niger a Benin patří do sféry vlivu Velké Británie, která tak získala legitimní důvody k dalším diplomatickým vyjednáváním s beninským obou. Berlínská konference také umožnila, aby v roce 1885 vznikl britský protektorát nad deltou Nigeru Niger Districts Protectorate. Ten v roce 1891 změnil své označení na Oil Rivers Protectorate a následovně roku 1894 na Niger Coast Protectorate. Pro tuto oblast byly založeny také vojenské jednotky Oil River Irregulars, přejmenované v roce 1891 na Niger Coast Constabulary se sídlem velitelství v Calabaru. V roce 1896 byla ustanovena obchodní společnost Royal Niger Company, jež si zřídila vlastní policejní jednotku Royal Niger Company's Constabulary, k níž patřili Hausové, Jorubové a Nupeové. Cílem protektorátu byla nejenom kontrola nad již ovládanými územím a jeho zdroji, ale také další teritoriální koloniální expanze Velké Británie [Porter 1994; Lynn 1998].

Beninské království bylo již od 16. století vyhledávaným cílem obchodníků, které lákaly místní surovinové zdroje, k nimž patřily zejména palmový olej, kaučuk a slonovina. Nezávislé beninské království ale na svém území velmi přísně kontrolovala pravidla obchodu a chránila ekonomické zájmy beninského vládce. Beninský oba neměl zájem měnit svoji nezávislou obchodní politiku jak ve vztahu k evropským, tak k africkým obchodníkům, jakými byli například sousedé Binijců obývající území delty řeky Niger. Beninští vládcí po několik staletí úspěšně čelili vnějším tlakům ze strany evropských koloniálních mocností i afrických znepřátelených kmenů. Na sklonku 19. století již ale bylo zřejmé, že Velká Británie využije všech dostupných prostředků, aby se Benin stal součástí jejího koloniálního impéria v západní Africe.

Diplomatický tlak Velké Británie na beninské království vyvrcholil v březnu roku 1892, kdy Benin oficiálně navštívil britský vicekonzul Oil Rivers Protectorate Henry Lionel Gallwey (1859–1949). Jeho záměrem bylo připojit Benin k protektorátu a vytvořit z něj legitimní britskou kolonii. Gallwey vytvořil propracovaný plán, jehož součástí byl na jedné straně průzkum oblasti řeky Benue, na straně druhé diplomatické kroky. Ty spočívaly ve vyslání posíl, kteří měli tehdejšího obou Ovonramwena a jeho hodnostáře ujistit o mírových úmyslech Velké Británie, a zajistit, aby byl Gallwey osobně přijat beninským vládařem [Ryder 1969]. Na setkání s beninským obou Ovonramwenem byl Gallwey údajně nucen čekat tři dny. Oba byl skeptický k motivům a cílům Gallweyho mise, ale připouštěl možnost, že bude uzavřena vzájemně výhodná smlouva o přátelství a obchodu [Gallwey 1930; Igbafé 1970]. Bohužel právě tato smlouva vedla k omezení beninského vládce a předznamenala začátek pádu beninského království. Její přijetí totiž ve svých důsledcích znamenalo, že Benin bude nucen akceptovat britskou hegemonii i právo Evropanů obchodovat kdekoli na území království [Falola 2009]. Tím beninský oba ztratil do té doby nikým neomezený monopol nad všemi obchodními artikly. Když však oba Ovonramwen zjistil, že dokument je klamnou lstí umožňující učinit z království Benin kolonii Velké Británie, ustoupil od plnění smlouvy a vydal vyhlášku omezující vstup britských úředníků a obchodníků na území Beninu.

Nad tím, za jakých okolností byla smlouva mezi beninským vládařem a Gallweyem skutečně uzavřena, se dodnes vznáší mnoho otazníků. Předmětem diskuse a polemik je zejména Gallwayho tvrzení, že beninský oba souhlasil se všemi podmínkami smlouvy, a to v plném rozsahu. Legitimitu smlouvy zpochybňují také historické okolnosti a kulturní kontext, za nichž byla údajně smlouva podepsána. Existuje dokonce hypotéza, podle níž osobní setkání Gallweye s vládařem vůbec neproběhlo. V době, kdy Gallwey navštívil Benin, totiž nemohl být obou přijat, neboť se právě konala důležitá tradiční slavnost *igwe*, která jednání beninského vládce s cizinci znemožňovala. Podle jiné interpretace Gallweye přijali nejdříve hodnostáři; ti se ale zdráhali zprostředkovat jeho setkání s obou. Gallwey si ale údajně schůzku s beninským vládcem vynutil pohrůzkou, že pokud odejde s nepořízenou, příště se již nevrátí jako přítel. Toho se hodnostáři zalekli a setkání s obou Ovonramwenem zajistili.

Podle nejrozšířenější verze měla schůzka beninského vládce s britským diplomatem následující průběh. Oba Ovonramwen přivítal Gallweye v doprovodu hodnostářů a dvořanů, s nimiž průběžně body smlouvy konzultoval. Protože byl ujistěn, že se nejedná o válečné jednání, s podepsáním smlouvy zpočátku souhlasil. Svůj postoj ale změnil a nakonec odmítl smlouvu nejen podepsat, ale dotknout se i pera, jímž měla být ujednání stvrzena. Někteří hodnostáři se však pera dotkli, čímž symbolicky vyjádřili svůj souhlas s jejím obsahem a plněním. Gallwey později tvrdil, že oba a jeho hodnostáři souhlasili se smlouvou v jejím v plném rozsahu. Přitom její součástí byly pro beninskou říši značně nevýhodná ustanovení. Smlouva například obsahovala tezi, podle níž „teritorium řeky Benin a země Jekeri jsou vyhrazeny pro její výsost“ [*Salubi 2005: 89*]. Dále také požadavek, aby beninští hodnostáři byli nápomocni britskému konzulátu při výkonu povinností, jako jsou „komerční zájem (...) a obecný pokrok civilizace“ [*tamtéž: 90*]. Paradoxní je, že z perspektivy beninského vládaře a tradic jeho kultury neměla smlouva zákonnou moc. Oba se domníval, že z ní pro něj neplynou žádné legislativní závazky nebo vojenské dopady [*Falola 2009*]. V této souvislosti nelze ani vyloučit, že beninský oba nechápal, že se jeho země v té době stala součástí širší koloniální politiky, bude vystavena bezohledným potřebám kapitalistického trhu a hrozí ji drancování jak místních surovin, tak domorodých lidských zdrojů. Na druhé straně je možné, že si beninský vládce velice dobře uvědomoval hrozící vojenské nebezpečí ze strany imperiální mocnosti, proti níž jeho armáda v té době nebyla schopná uspět. Sílicí hrozbu intervence ze strany Velké Británie navíc potvrzovala skutečnost, že Britové stále více posilovali své vojenské pozice na západním africkém pobřeží.

V letech 1892 až 1896 narůstal na beninského vládce a jeho administrativu tlak ze strany evropských úředníků a obchodníků, kteří žádali, aby skutečně naplnil obsah smlouvy a respektoval její ekonomické a obchodní důsledky. Britský komisař Niger Coast Protectorate Claude Maxwell MacDonald (1852–1915) považoval smlouvu za zcela legitimní, a proto její ignorování ze strany Beninu chápal jako její porušení a projev nepřátelského chování. MacDonaldu nespokojenost s postoji Binijců k britské snaze ekonomicky pacifikovat beninské království a nastolit zde nové pořádky, ilustrují jeho vlastní slova: „(...) ale původní obyvatelé mají velký odpor k tomu, aby začali zpracovávat novou komoditu. Mají velice konzervativní myšlení a raději kráčí ve stopách svých předků...“ [*MacDonald 1893*]. Claude MacDonald, který Niger Coast Protectorate považoval za nástupišťe umožňující další šíření britského vlivu v přilehlých vnitrozemských afrických oblastech, inovoval a posílil úřední řídicí institucionální strukturu

protektorátu. V období od září roku 1895 a poloviny roku 1896 lze zaznamenat celkem tři pokusy reprezentantů protektorátu uvést do praxe smlouvu, kterou Britové s beninským vládařem uzavřeli. První pokus uskutečnil vicekonzul jmenovaný pro Benin District Peter Wade Grant Copland-Crawford (1856–1897). Následoval druhý pokus, který inicioval konzulární zprostředkovatel Ralph F. Locke, a poté pokus třetí, jenž učinil důstojník Niger Coast Protectorate kapitán Arthur Maling (1870–1897). Všechny snahy dosáhnout zásadního plnění obsahu smlouvy avšak byly neúspěšné. To negativně cítilo zejména obchodníci, kteří chtěli prosadit nová pravidla pro obchod s beninskými surovinami. Ke konečnému pádu Beninu tak významným způsobem přispěly britské ekonomické a obchodní zájmy, zejména snaha Evropanů získat kontrolu nad zdroji místního kaučuku a změnit pro ně nevýhodné stávající podmínky obchodování [Igbafe 1970].

Beninské království po celou dobu své existence aktivně obchodovalo se Západem. Na základě své politické nezávislosti si ale Binijsi pro obchod s cizinci sami určovali pravidla, jež v řadě případů Evropanům nevyhovovala. Rozhodovali například o tom, kteří obchodníci mohou na jejich území působit, přísně kontrolovali přímořský obchod ve vztahu k cizincům, vyžadovali poplatky od obchodních lodí a zvýhodňovali obchodní transakce beninského vládaře a jeho hodnostářů. Beninský oba hrál v obchodních aktivitách významnou roli například tím, že monopolizoval export palmového oleje, který až do pádu Beninu představoval jednu z mála surovin, jejichž vývoz byl ze země oficiálně povolen. Ve 40. letech 19. století se významným obchodním artiklem stala také podzemnice olejná. Krátce poté se v 70. letech zvýšila poptávka po jádrech palmy olejně a ze strany evropských obchodníků narůstal zájem o dodávky přírodního kaučuku [Hargreaves 1974]. Součástí britské imperiální strategie ve vztahu k Beninu proto byla snaha dosáhnout kontroly nad místními zdroji surovin a aktivně ovlivňovat zdejší obchodní transakce. Prosazení volného obchodu na území beninského království by navíc otevřelo prostor pro rozvíjení dalších ekonomických aktivit nezávisle na souhlasu beninského vládce a místní aristokracie [Igbafe 1980]. Tradiční systém beninské státní moci totiž primárně podporoval ekonomické zájmy vládce oba a vládnoucí oligarchie, umožňoval kontrolu obchodu, reguloval šíření zbraní a dostupnosti střelného prachu. Pokud by se Velké Británii podařilo v souladu s uzavřenou smlouvou prosadit na území Beninu svobodný obchod, otevřely by před evropskými kolonizátory nové možnosti další ekonomické expanze.

Britská vojenská invaze a dobytí beninského království

V roce 1896 podal jeden obchodník k liverpoolské obchodní komoře stížnost, že beninský oba nedovoluje svému lidu obchodovat s kaučukem a odmítá jakékoliv pokusy otevřít beninský trh svobodnému obchodnímu podnikání. Na neochotu beninského vládce dodržovat usnesení smlouvy z roku 1892 reagoval vrchní konzul James Robert Phillips, který byl v říjnu roku 1896 jmenován vrchním konzulem a osobně navštívil oblast řeky Beninu. Jedním z jeho prvních kroků, jimiž se pokusil podpořit britské ekonomické zájmy, bylo, že začal doporučovat místním hodnostářům, aby neodváděli tribut beninskému obvi. Již měsíc po svém uvedení do funkce Phillips odeslal telegram, ve kterém uvádí, že beninský vládař „cíleně přerušil veškeré obchodní aktivity a fakticky tak v této části protektorátu zastavil cestu pokroku“ [Newbury 1971: 147]. Tím podle Phillipse utrpěla zejména

ekonomická prosperita loajálních britských spojenců, jimiž byli příslušníci etnické skupiny označovaní jako Jakri nebo také Itsekiri. Jednalo se o domorodé rybáře a obchodníky, jejichž území sousedilo s beninským královstvím. Výhodná geografická pozice v deltě řeky Niger jim po dlouhé období umožňovala zprostředkovávat obchod mezi Evropany a vnitrozemskými etnickými skupinami jako byli Binijci, Urhhobo nebo Igbo. Příslušníci kmene Itsekiri v roli obchodních prostředníků profitovali jak z potřeb beninského království, tak z ekonomických zájmů Evropanů. V polovině 90. let 19. století ale na beninském dvoře narůstala obvinění z podvodů a údajně rostoucího prospěchářství itsekirijských obchodníků. To vedlo beninského obu Ovonramwena k tomu, že v roce 1896 na obchod mezi Itsekiri a beninským královstvím uvalil embargo [Salubi 2007]. Je pravděpodobné, že beninský vladař si uvědomoval, že vnější tlak ze strany kmene Itsekiri a Britů snižuje jeho hegemonii nad jihozápadními teritorii beninského království. Není náhodou, že oba Ovonramwen později uvedl, že „všechny nepřijemnosti pocházely od Jekri (Itsekiriů)“ [Home 1982: 20].

Britský konzul James Phillips ale primárně nebojoval za itsekirijské obchodníky, ale za imperiální zájmy Velké Británie. O snaze Britů získat nad Beninským královstvím teritoriální kontrolu ostatně svědčí to, že Protektorát Nigerského pobřeží chtěl provést proti Beninu trestnou výpravu již na počátku roku 1895. Cíl této expedice výstižně dokumentují následující slova: „Pokud se nám podaří získat pozvání, plně jej využijeme ke svému prospěchu a budeme se chovat jako nasákavá houba – jakmile se do země jednou dostaneme, zjistí, jak těžké je se nás znovu zbavit“ [Anene 1966: 179]. Vzhledem k tomu, že právě v tomto roce Benin posílil své jednotky na jižních hranicích a zvýšil vojenskou ostrážitost, Koloniální úřad nedal k připravované vojenské invazi svůj souhlas. James Phillips byl proto nucen při prosazování britských zájmů opět použít diplomatické prostředky. Jednou z možných cest bylo vyvodit důsledky z toho, že beninský oba nedodržel jeden ze článků smlouvy z roku 1892. Konkrétně následující skutečnost: „Osoby a občané všech zemí mohou volně provozovat obchod v každé části královského teritoria (...)“ [Egharevba 1968: 87]. Phillips byl zpočátku přesvědčen o možnosti dosáhnout svých cílů mírovými prostředky, ale nakonec zjistil, že jeho snaha „jednat v této věci mírovými prostředky (...) nepřinesla očekávané výsledky“ [Phillips 1896]. Proto se v prosinci 1896 rozhodl prosadit britské zájmy v Beninu prostřednictvím nátlakové vojenské mise. Jeho cílem bylo sesadit beninského vládce a nahradit ho místní domorodou správou. Náklady spojené s touto invazí hodlal uhradit slonovinou, neboť věřil, že jí získá v královském paláci. V této souvislosti doslova pronesl: „Mám své důvody věřit, že v královském paláci bude nalezeno dost slonoviny na to, aby se jí pokryly náklady na svržení krále“ [Asante 2012: 171]. Jedním z cílů jeho trestné výpravy do Beninu bylo „přesvědčit krále, aby dovolil bílým mužům vstoupit do města, kdykoli se jim zachce“ [Boisragon 1897: 58]. Oba Ovonramwen ale požádal Phillipse, aby odložil jejich setkání v Beninu o dva měsíce. Phillips však od svého plánu odmítl ustoupit. Neodradila jej ani skutečnost, že právě v období, kdy mělo dojít k jednání s beninským vládcem, probíhá obřadní slavnost *ague*. V jejich průběhu přitom nikdo kromě palácových sluhů obu nesměl spatřit. Tento zákaz byl velmi striktní a vztahoval se zejména na cizince.

Phillipsovu vojenskou misi tvořilo osm evropských důstojníků a více než dvě stě neozbrojených afrických vojáků. Důstojníci byli sice ozbrojeni, ale své zbraně měli ukryty v zavazadlech [Egharevba 1960]. Phillips od samého počátku podcenil riziko ozbrojeného střetu a ignoroval varování od spřátelených Itsekiriů. O to více je paradoxní, že právě jeden

z obchodních hodnostářů kmene Itsekiri poslal beninskému vládci lakonickou zprávu: „Bílý muž přichází s válkou“ [Roth 1968: xvi]. Oba Ovonramwen ihned svolal své hodnostáře, aby společně zvážili možná řešení dané situace. Velitel beninské armády (*iyase*) označil britský postup za akt násilí a agresivní pokus o náhlý vojenský útok. Oba zvažoval možnost povolit Britům vstup do města a tak zjistit, nakolik se jedná o přátelskou, nebo naopak nepřátelskou misi. Velitel beninské armády ale snahu beninského vládce o hledání mírového řešení nerespektoval. Nařídil zformovat beninské vojenské úderné síly, jejímž velením pověřil *ologbose* (starší velitel armády). Ten vyrazil do Ugbine poblíž Gwato s cílem zničit britskou expedici.

James Phillips údajně včas podal beninskému vladaři zprávu, že členové jeho mise jsou neozbrojeni. Tato informace ale nic nezměnila na tom, že dne 4. ledna 1897 v odpoledních hodinách beninské jednotky tvořené členy pohraniční stráže a služebníky hodnostářů napadly britskou expedici v Ugbine [Geary 1927]. Phillips zemřel jako první poté, co pronesl: „Žádné zbraně, pánové!“ [Boisragon 1897: 101]. Přepadení Phillipsovy expedice přežilo pouze několik vojáků a dva britští důstojníci, kapitán Alan Maxwell Boisragon (1860–1922) a Ralph Frederick Locke (1865–1933). Oba Ovonramwen vojenské likvidace britského oddílu litoval, neboť tušil, že za tuto událost bude jeho země tvrdě potrestána. Ve snaze odvrátit britskou válečnou odvetu požádal o přízeň božských předků tradičním rituálním způsobem prostřednictvím obětí. V té době ale již generální britský konzul Ralph Denham Rayment Moor (1860–1909) spěchal z Velké Británie do Beninu vyhlásit tomuto království válku.

Dne 12. ledna 1897 se ujal organizace trestné vojenské výpravy proti beninskému království Harry Rawson (1843–1910). Velením pozemního vojska byli v průběhu britské expedice pověřeni Reginald H. Bacon, Bruce Meade Hamilton a Henry Lionel Gallwey. Cílem výpravy bylo ničit beninská města a vesnice, dobýt město Benin, zajmout obu Ovonramwena a oběsit ho. Invazi provedlo 1200 vojáků [Bacon 1897]. Jednotky byly složeny z britské pěchoty, námořníků a vojáků Protektorátu Nigerského pobřeží. Pochodu na město Benin se zúčastnili též domorodí zvědové. Rawson rozdělil expediční armádu do tří vojenských oddílů, které zaútočily na strategické cíle v Sapoba, Gwato a Ologbo [Grant – Atteridge 1899; Bacon 1925; Roth 1968]. Námořní vojsko napadlo Gwato na západě a Sapoba na řece Jamieson východně od hlavního města. Nejkratší cestu do města Benin měl hlavní oddíl, jež obsadil Ologbo. První podpůrný oddíl operující na západě se zaměřil na Binijce bránící cesty z Gwato do Beninu. Druhý opěrný oddíl operující na východě měl za úkol bránit útoky obyvatel města Benin do pokojných oblastí. Dne 11. února bylo vše připraveno k útoku. Již dne 15. února hlavní oddíl, který nechal za svými zády Ologbo, dosáhl Agagi, a vzápětí již 18. února Igba, jež se nachází necelé dva kilometry od Beninu. Ještě týž den vstoupily britské jednotky z zvuku kulometné palby do města Benin a definitivně tak ukončily nezávislost beninského království [Eardley-Wilmot 1899].

Beninský král, jeho hodnostáři a většina obyvatel ale své město opustili ještě před příchodem britské armády. Na útěku se ocitli dokonce beninští kněží (*juju*) praktikující tradiční magii. Britové, kteří si postavili svůj hlavní stan v obově paláci, byli z podivné atmosféry, jež zánik Beninu doprovázela, velmi zmatení. „Před dveřmi domů a před branami budov byl cítit zápach koz a drůbeže, obětovaných patrně za účelem, aby do města nevstoupil bílý muž“ [Geary 1927: 117]. V touze zabránit dobytí města sáhli Binijci k lidským obětem, jejichž pozůstatky vojáci nacházeli na každém kroku. „Celé město čpí lidskou krví, vždyt těla mnoha obětovaných a ukřižovaných byla nalezena rozeseta ve všech

jeho částech“ [Hernon 2000: 170]. Mrtvá a rozkládající se těla vydávala „tak nepříjemný zápach, že téměř všichni důstojníci a mužstvo při svém prvním příjezdu do města trpěli silným nechutenstvím“ [Boisragon 1897: 164]. Navzdory rituálním opatřením obránci Beninu dobytí svého města a následného rabování nezabránili. Britští vojáci nemuseli po své kořisti příliš pátrat. Na nádvoří královského paláce ihned narazili na desítky bronzových reliéfních desek. Překrásná výtvarná díla vyrobená z bronzu, dřeva nebo ze slonoviny se nacházela také v palácových interiérech. Dobytí Beninu ale nebylo spojené pouze s rabováním. Důsledkem invaze byla také likvidace původní beninské architektury. Z důvodů lepšího zabezpečení obrany paláce byla část domů vojáky zničena. Osudový však byl požár, který se vymkl kontrole a pohltil palác i část města.³ Vypleněné město hořelo pět dní. Palác byl evakuován ve velkém spěchu, a tak se stalo, že mnoho uměleckých artefaktů bylo nevratně zničeno [Bacon 1897; Roth 1968]. Navzdory tomu byla kořist, jejímž prodejem chtěli Britové uhradit náklady válečné výpravy, doslova monumentální. Do Velké Británie bylo dopraveno 2400 beninských uměleckých děl, z nichž bylo velké množství prodáno v dražbě. Rawson po úspěšné invazi předal správu bývalého beninského království pod britskou koloniální správu, jejíž reprezentanti krátce poté konstatovali, že tato surovinově bohatá země byla konečně zpřístupněna vlivu západní civilizace a volného obchodu. Poměrně v krátkém období se export navýšil o 25 %. Koncepce dalšího rozvoje beninského teritoria v sobě zahrnovala evropský příslib Africe – rozvoj dopravy, rozšíření infrastruktury, posílení měny a udržování řádu [Helleiner 1966]. Benin se nevratně ocitl spoutaný sítí britských obchodních, politických a ekonomických zájmů.

Pád Beninu i jeho další osud předpověděl krátce před svou popravou jorubský obchodník Thompson Oyibodudu. K obětování tohoto muže došlo v průběhu obřadu *ugie ivie*. Důvodem bylo to, že porušil beninská obchodní omezení. Krátce předtím, než mu popravčí setnul hlavu, údajně pronesl: „Bílí muži, kteří jsou vyspělejší víc než vy nebo já, jdou s vámi bojovat a zmocnit se vás“ [Home 1982: 17]. Z britské perspektivy komentoval krvavé rituály, k nimž se v zoufalství Binijci uchýlili, jeden z anglických velitelů Reginald H. Bacon: „Krev byla všude; byl jí potřísněn bronz, slonovina, ba i zdi a svědčila o historii tohoto strašného města mnohem výmluvněji, než by bylo možné slovy popsat. A taková historie se opakovaně odehrávala po staletí!“ [1897: 89].

Evropská reflexe britské invaze a pádu království Benin

Zprávy o dobytí Beninu, spojené s prezentací beninských artefaktů, vyvolaly v Evropě velmi rozporuplné reakce. Ty obsahovaly široké spektrum postojů zahrnující jak pozitivní fascinaci nadčasovým africkým uměním, tak hororovou hrůzu vyvolanou informacemi o existenci exotické říše vyznávající kult obětí a krve. Britskou veřejnost beninská umělecká díla překvapila svojí tvořivou imaginativností, výtvarnou krásou a technickou dokonalostí.

³ Podle domněnek a zpráv v soudobém tisku *Illustrierte Zeitung* (28. 5. 1898) požár úmyslně způsobili Binijci. Chtěli totiž využít vzniklého chaosu, aby získali bronzové desky uskladněné v paláci a transportovali je do úkrytu mimo území města. Dodnes však nebyla příčina přesně určena. Binijci přepokládají, že oheň způsobili britští útočníci [Eyo 1997]. Popisy účastníků britské expedice však dokládají, že oheň byl neočekávaný. V této části paláce se navíc nacházelo vybavení a v blízkosti záchraná vojenská nemocnice, ve spěchu evakuovaná [Boisragon 1897]. Některé názory připouští, že oheň propukl v důsledku nepozornosti dvou opilých vojáků [Home 1982].

Dokud Evropané nestanuli tváří v tvář beninským bronzům, považovali Benin a jeho obyvatele za ztělesnění hrůzy a exotického primitivismu. Benin byl pro ně královstvím hříchů, v jehož čele stál barbarský král, který vědomě odmítal hodnoty západní civilizace a byl za to oprávněně Brity potrestán ztrátou své říše. Také Binijsce Evropané nepovažovali za rovnocenné partnery, nýbrž za „degradovanou rasu“ a reprezentanty „degenerované kultury“ [Coombes 1994; Kowaleski-Wallace 2006]. Z pohledu západní civilizace, hodnotící cizí kulturu z perspektivy evropocentrismu, bylo vyvrácení Beninu chápáno jako civilizovaný akt osvobození beninských obyvatel z teroru, hrůzy a strachu, který zde v minulosti šířili krutí beninští vládci.

Týdeník *Illustrated London News* věnoval dobytí Beninu speciální suplement Beninská expedice: skici pana H. C. Seppings Wrighta, našeho umělce z expediční armády,⁴ publikovaný 27. března 1897 [Roth 1968]. Ilustracemi jej doprovodil válečný dopisovatel a ilustrátor Henry Charles Seppings Wright (1850–1937), který do města vstoupil 21. ledna 1897 a ihned začal dokumentovat následky invaze [Bacon 1897; Geary 1997]. Benin alegoricky zobrazil jako barbarskou africkou Golgotu pokrytou mrtvými těly rituálně usmrčených lidských obětí. Tyto nelidské obrazy ilustrující utrpení obětovaných otroků beninského vládce programově stavěl do kontrastu se scénami zobrazujícími každodenní život britských vojáků. Tento interpretativní model, pozitivně prezentující britskou invazi jako misi „civilizovaných“ osvoboditelů, byl uplatněn také v dubnu 1897, kdy byly v britském týdeníku *The Graphic* publikovány kresby. Ty zachycují několik britských vojáků, kteří se, unavení den po invazi, mírumilovně koupou v zátoce. Podobné ilustrace se v různých verzích a tematických variantách staly součástí širokého spektra populárních i vědeckých publikací na téma dobytí království Benin a byly považovány za objektivní vizuální dokumentaci [Coombes 1994]. Zprávy o britské invazi do Beninu byly uveřejněny také v německém tisku. Zde převažovaly informace o ctižádosti Phillipse a dobytí Beninu bylo interpretováno jako skrytá strategie umožňující zabezpečit britskou nadvládu v regionu. Například podle berlínských novin *Vossische Zeitung* bylo dobytí Beninu jedním z mnoha kroků směřujících k prosazení britských koloniálních zájmů.

Součástí konfrontace západní civilizace a beninského království se staly také beninské umělecké předměty. Tyto artefakty uloupené britskou expediční armádou byly v britském tisku označovány jako relikvie (relics), v německém tisku jako starožitnosti (Altertümer) [Pitt-Rivers 1900; Luschan 1919]. Užítí těchto pojmů odráželo dobové přesvědčení, podle něhož mohly být kovodělné artefakty „relikviemi bývalé vyšší civilizace“, nebo dokonce „kořisti nějaké výpravy“. Na výtvarnou kvalitu beninských bronzů a řezeb do slonoviny se důrazně upozorňovalo v několika zprávách. Uměleckou hodnotu těchto artefaktů ovšem v očích Evropanů snižovalo jejich spojení s krvavými beninskými rituály a přesvědčením, že na artefakty nalezené ve „městě krve“ se vztahuje prokletí [Bacon 1897].

Bezprostřední vzrušení a senzací vyvolalo beninské umění až krátce poté, co bylo poprvé⁵ oficiálně prezentováno prostřednictvím aukcí a výstav v Evropě, konaných

⁴ Originální název *The Benin Expedition: Sketches by Mr. H. C. Seppings Wright, our Artist with the Expeditionary Force*.

⁵ Beninské artefakty pronikaly do Evropy jako součást obchodu Beninu s Evropou. Například britský obchodník John H. Swainson obdržel v roce 1892 od beninského krále darem bronzovou plastiku koně. Beninská výtvarná díla, která se ocitla v Evropě, ale byla zpočátku většinou mylně považována za výtvořky, které mají indický, turecký, mexický nebo dokonce sibiřský původ, anebo vznikla v románském a gotickém období.

nejdříve ve Velké Británii a následně pak v Německu. Britská expediční armáda, která v roce 1897 vyrabovala město Benin, odtud přivezla více než 2400⁶ uměleckých artefaktů odlišných z bronzu nebo vyřezaných ze slonoviny či ze dřeva. Tato unikátní vojenská kořist byla rozprodána v aukcích a dnes je ozdobou řady evropských i amerických uměleckých sbírek. Uloupené beninské artefakty, vystavené v prostředí západních muzeí, etnologických sbírek a uměleckých výstavních síní, sehrály významnou roli v tom, že Evropané postupně začali pozitivně měnit svůj přístup k vnímání, hodnocení i interpretaci domorodého afrického umění [Luschan 1919]. Beninské umění začalo aktivně ovlivňovat tvorbu západních umělců a vytvářet stále větší transkulturní vliv na estetické vnímání v dílech moderních umělců.

Původně byly beninské artefakty považovány spíše za válečnou kořist nežli za hodnotná výtvarná díla, tajuplné vzácné poklady nebo africké dvorské umění. Od chvíle, kdy se tato díla stala oceňovanou součástí světových sbírek, se radikálně změnilo i jejich hodnocení. Některé beninské bronzы z 16. století byly z hlediska svého uměleckého a technologického zpracování oceňovány dokonce více nežli analogická dobová evropská produkce bronzových předmětů. Ve druhé polovině 20. století se přední světová muzea, v jejichž sbírkách se beninské artefakty nacházely, stále více věnovala prezentaci těchto děl na výstavách, v katalogích, odborných studiích i článcích v populárních časopisech určených široké veřejnosti. Navzdory rasistickým nebo etnocentrickým ústrkům beninské bronzы a další umělecká díla získaly pevnou pozici na tržním i uměleckém poli. „Beninské artefakty vstoupily na mezinárodní trh v tichosti; brzy se kolem nich strhla bouře...“ [Penny 2002: 71].

Literatura

- Allman, Robert [1898]. With the Punitive Expedition in Benin City. *The Lancet* 2: 43–44.
- Anene, Joseph C. [1966]. *Southern Nigeria in Transition, 1885–1906. Theory and Practice in a Colonial Protectorate*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Aniakor, Chike Cyril [1978]. *Igbo Architecture: A Study of Forms, Functions and Typology I*. Dissertation. Bloomington: Indiana University.
- Asante, Molefi Kete [2012]. *The History of Africa: The Quest for Eternal Harmony*. New York: Routledge.
- Bacon, Reginald Hugh [1897]. *Benin: The City of Blood*. London: Edward Arnold.
- Bacon, Reginald Hugh Spencer [1925]. *A Naval Scrap-Book. First Part, 1877–1900*. London: Hutchinson.
- Ben-Amos, Paula [1995]. *The Art of Benin*. London: British Museum Press.
- Birmingham, David [2010]. *Trade and Empire in the Atlantic, 1400–1600*. New York: Routledge.
- Boisragon, Alan [1897]. *The Benin Massacre*. London: Methuen & Co.
- Burton, Richard Francis [1863]. My Wanderings in West Africa: A Visit to the Renowned Cities of Wari and Benin. *Fraser's Magazine* 67: 135–157, 273–289, 407–422.
- Coombes, Annie E. [1994]. *Reinventing Africa: Museums, Material Culture and Popular Imagination in Late Victorian and Edwardian England*. New Haven, London: Yale University Press.
- Connah, Graham [1972]. Archaeology in Benin. *The Journal of African History* 13 (1): 25–38.

---

⁶ Dodnes není známý přesný počet beninských artefaktů. Felix von Luschan uvádí 2400, zatímco Philip Dark odhaduje až 6500 kusů. Nepoměr je způsoben tím, že Dark do svých výpočtů zahrnuje i artefakty, jež se staly součástí muzeí a soukromých sbírek ještě v průběhu 20. století. Luschan uvádí pouze počty artefaktů, které byly dovezeny do Evropy jako kořist britské invaze.

- Connah, Graham [1975]. *The Archaeology of Benin: Excavations and Other Researches in and Around Benin City, Nigeria*. Oxford: Clarendon Press.
- Curley, Robert (ed.) [2012]. *Explorers of the Renaissance*. New York: Britannica Educational Publishing.
- Curnow, Kathy [2007]. Cultural Flow and Cultural Breakwaters: Art Connecting the Benin Kingdom with the Coast. In: Plankensteiner, Barbara (ed.). *Benin: Kings and Rituals. Court Arts from Nigeria*. Gent: Snoeck, s. 171–184.
- Curtin, Philip D. [1969]. *The Atlantic Slave Trade: A Census*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Dark, Philip J. C. [1973]. *An Introduction to Benin Art and Technology*. Oxford: Clarendon Press.
- Darling, Patrick J. [1976]. Notes on the Earthworks of the Benin Empire. *West African Journal of Archaeology* 6: 143–149.
- Darling, Patrick J. [1998]. A Legacy in Earth: Ancient Benin and Ishan, Southern Nigeria. In: Wesler, Kit W. (ed.). *Historical archaeology in Nigeria*. Trenton: Africa World Press, s. 143–197.
- Davidson, Basil [1962]. *Objevení staré Afriky*. Praha: Mladá fronta.
- Dmochowski, Zbigniew R. [1990]. *An Introduction to Nigerian Traditional Architecture II: South-West and Central Nigeria*. London: Ethnographica.
- Eardley-Wilmot, Sydney Marow [1899]. *Our Navy for a Thousand Years: A Concise Account of all the Principal Operations in Which the British Navy Has Been Engaged From the Time of King Alfred to the Recapture of Khartoum*. London: S. Low, Marston.
- Egharevba, Jacob U. [1968]. *A Short History of Benin*. Ibadan: Ibadan University Press.
- Ekeh, Peter P. [2007]. *History of the Urhobo People of Niger Delta*. Buffalo: Urhobo Historical Society.
- Euba, Titiola [1981]. Of Blue Beads and Red: The Role of Ife in the West African Trade in Kori Beads. *Journal of the Historical Society of Nigeria* 11 (1–2): 109–127.
- Eyo, Ekpo [1997]. The Dialectics of Definitions: “Massacre” and “Sack” in the History of the Punitive Expedition. *African Arts* 30 (3): 34–35.
- Falola, Toyin [2002]. *Key Events in African History: A Reference Guide*. Conn: Greenwood.
- Falola, Toyin [2009]. *Colonialism and Violence in Nigeria*. Bloomington: Indiana University Press.
- Feinberg, Harvey M. [1989]. *The Europeans in West Africa: Culture Contact, Continuity and Change*. Philadelphia: American Philosophical Society.
- Gallwey, Henry L. [1893]. Journeys in the Benin Country, West Africa. *Journal of the Royal Geographical Society* 1 (2): 122–130.
- Gallwey, Henry [1930]. Nigeria in the “Nineties”. *Journal of the African Society* 29 (115): 221–247.
- Geary, William Nevill Montgomerie [1927]. *Nigeria Under British Rule*. London: Methuen & Company Limited.
- Gore, Charles [2007]. *Art, Performance and Ritual in Benin City*. Edinburgh: Edinburgh University Press for the International African Institute, London.
- Grant, James – Atteridge, A. Hilliard [1899]. *British Battles on Land and Sea*. London: Cassell & Co.
- Hargreaves, John D. [1974]. *West Africa Partitioned I*. London, Basingstoke: Macmillan Press.
- Helleiner, Gerald K. [1966]. *Peasant Agriculture, Government and Economic Growth in Nigeria*. Illinois: Richard D. Irwin.
- Hernon, Ian [2000]. *The Savage Empire: Wars of the 19th Century*. Stroud: Sutton Publishing.
- Home, Robert [1982]. *City of Blood Revisited: A New Look at the Benin Expedition of 1897*. London: Lex Collins.
- Igbafe, Philip Aigbona [1970]. The Fall of Benin: A Reassessment. *The Journal of African History* 11 (3): 385–400.
- Igbafe, Philip Aigbona [1980]. The Precolonial Economic Foundations of the Benin Kingdom. In: Akinjogbin, Isaac Adeagbo – Osoba, Segun (eds.). *Topics on Nigerian Economic and Social History*. Ile-Ife: University of Ife Press, s. 19–34.
- Iliffe, John [2001]. *Afrika a Afričané: dějiny kontinentu*. Praha: Vyšehrad.
- Kilger, Laurenz [1932]. Die Missionsversuche in Benin. *Zeitschrift für Missions- und Religionswissenschaft* 22: 305–319.
- Kingsley, Mary [2010]. *West African Studies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kowaleski-Wallace, Elizabeth [2006]. *The British Slave Trade and Public Memory*. New York: Columbia University Press.
- Kruger, Colleen E. [2006]. *Cloth in West African History*. Lanham: AltaMira Press.

- Law, Robin [2002]. *From Slave Trade to "Legitimate" Commerce: The Commercial*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lovejoy, Paul E. [2004]. The Yoruba Factor in the Trans-Atlantic Slave Trade. In: Falola, Toyin – Child, Matt D. (eds.). *The Yoruba Diaspora in the Atlantic World: Methodology and Research*. Indianapolis: Indiana University Press, s. 40–55.
- Lovell, Mary S. [1998]. *A Rage to Live: A Biography of Richard and Isabel Burton*. New York: W. W. Norton & Company.
- Luschan, Felix von [1919]. *Die Altertümer von Benin I–III*. Berlin, Leipzig: Vereinigung Wissenschaftlicher Verleger Walter de Gruyter.
- Lynn, Martin [1998]. *Commerce and Economic Change in West Africa: The Palm Oil Trade in the Nineteenth Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Macdonald, Claude Maxwell [1893]. *Private letters from MacDonald to Rosebery*. National Archives of the United Kingdom, FO 2/51. January 12, 1893.
- Nevadomsky, Joseph [2006]. Punitive Expedition Photographs from the British Army Museum and the Parody of the Benin Kingdom in the Time of Empire. *Archiv für Völkerkunde* 56: 43–50.
- Newbury, Colin Walter [1971]. *British Policy Towards West Africa: Select Documents 1875–1914*. Oxford: Clarendon Press.
- Newitt, Malyn [2005]. *A History of Portuguese Overseas Expansion, 1400–1668*. New York: Routledge.
- Newitt, Malyn [2010]. *The Portuguese in West Africa, 1415–1670: A Documentary History*. New York: Cambridge University Press.
- Omoerha, Thompson [1975]. *Edo Studies: A Preliminary Bibliography*. Benin City: Benin University Library.
- Oriaifo, S. O. – Gbenedio, Uche B. [1992]. *Towards Education in Nigeria for the Twenty-First Century*. Benin City: Institut of Education, University of Benin.
- Payne, John [2011]. *Universal Geography Formed Into a New and Entire System: Describing Asia, Africa, Europe, and America ... to Which is Added, a Short View of Astronomy*. Charleston: Nabu Press.
- Penny, Glenn [2002]. *Objects of Culture: Ethnology and Ethnographic Museums in Imperial Germany*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Pereira, Duarte Pacheco [1967]. *Esmeraldo de situ orbis*. Nendeln: Kraus.
- Phillips, James [1896]. *Phillips to Under-Secretary of State*. National Archives of the United Kingdom, FO 2/102. November 16, 1896.
- Pitt-Rivers, Augustus Henry Lane-Fox [1900]. *Antique Works of Art from Benin*. London: Harrison and Sons.
- Porter, Andrew Neil [1994]. *Atlas of British Overseas Expansion*. London: Routledge.
- Roth, Henry Ling [1903]. *Great Benin: Its Customs, Art and Horrors*. Halifax: F. King & Sons.
- Roth, Henry Ling [1968]. *Great Benin: Its Customs, Art and Horrors*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Ryder, Alan Frederick Charles [1969]. *Benin and the Europeans, 1485–1897*. London: Longmans.
- Salubi, Thompson Edogbeji Aitkins [2005]. Perspectives on Itsekiri History and the Title of the Itsekiri King. In: Ekeh, Peter Palmer (ed.). *Warri City and British Colonial Rule in Western Niger Delta*. Lagos: Urhobo Historical Society, s. 72–104.
- Salubi, Thompson Edogbeji Aitkins [2007]. The Establishment of British Administration in Urhobo Country, 1891–1913. In: Ekeh, Peter Palmer (ed.). *History of the Urhobo People of Niger Delta*. Buffalo: Urhobo Historical Society, s. 67–85.
- Skinner, Elliott Percival [1973]. *Peoples and Cultures of Africa: An Anthropological Reader*. New York: Natural History Press.
- Sundström, Lars [1974]. *Exchange Economy of Pre-Colonial Tropical Africa*. London: Hurst.
- Talbot, Percy Amaury [1926]. *The Peoples of Southern Nigeria: A Sketch of Their History, Ethnology, and Languages, with an Abstract of the 1921 Census I.–IV*. London: F. Cass.
- Thompson, Leonard [1990]. *A History of South Africa*. New Haven: Yale University Press.
- Walker, Robin [2006]. *When We Ruled: The Ancient and Medieval History of Black Civilisations*. London: Every Generation Media.

Barbora Půtová je historička umění a antropoložka působící na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se antropologií umění, historickou antropologií, výzkumy pravěkého a skalního umění. Je autorkou mj. monografií Pravěké umění: evoluce člověka a kultury (2011, spoluautoři J. Clottes a V. Soukup), Kristkova Podyjská glyptotéka (2013) a Félicien Rops: enfant terrible dekadence (2013). Průběžně publikuje studie věnované umění 19. století a je aktivní také jako kurátorka.

Václav Soukup vyučuje sociokulturní antropologii na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Ve své výzkumné, publikační a pedagogické činnosti se zaměřuje na sociální a kulturní antropologii, paleoantropologii a teorii kultury. Vydal řadu odborných studií a monografií. Jeho kniha Dějiny antropologie (2004) byla oceněna Cenou rektora Univerzity Karlovy jako nejlepší publikace v oblasti společenských věd za rok 2004. Jeho rozsáhlé antropologické kompendium Antropologie: teorie člověka a kultury (2011) představuje komplexní uvedení do biologické a kulturní antropologie.

Historický vývoj konceptů fámy a „veřejného mínění“

KATEŘINA SOUKALOVÁ*

The Historical Development of Concepts of Rumour and “Public Opinion”

Abstract: This article deals with the relationship between public opinion and rumour from ancient times, through the Middle Ages and right up to today. It will examine the terms which were used and which often depended not just on a particular author but usually an entire social class. The most often used terms to describe *opinion*, *fama* and *existimatio*, occurred in the speeches of politicians which were presented as the valuable opinions of the elite whereas the concepts *opinio*, *rumor* or *sermo* were considered as low value and unreliable opinions of plebeians to whom the ruling classes attributed the spreading and creation of rumours. The concept of *fama*, more often *fama publica*, indicated in the Middle Ages a local network of knowledge, a mechanism for the collective evaluation of an individual. In this sense it played an important role in the courts of law. The issue of rumours is common to all subsequent historical periods because public opinion usually both generated, and was supported, by rumour. The article also puts forward a hypothesis why the all-powerful *fama* disappeared from the courtrooms, why it lost its significance and became purely a rumour.

Keywords: opinion; rumour; communication; reputation; community; law of Middle Ages

DOI: 10.14712/23363525.2015.6

„I o pověsti a veřejném mínění říkají jedni, že je to souhlas obce a jakoby veřejné svědectví, druzí, že jsou to zprávy z nejistého pramene, které mají svůj původ v zlomyslnosti a za svůj vzrůst děkují lehkověrnosti a mohou postihnout každého, i člověka zcela nevinného, zásluhou lstivosti osobních nepřátel rozšiřujících nepravdy.“ Takto mluví o pověsti a „veřejném mínění“ Marcus Fabius Quintilianus [1985: 212] a úryvek z jeho *Základů rétoriky* vystihuje téma této práce – vztah mezi fámou a „veřejným míněním“ a jejich pojmáním jak v dobách antiky, středověku, tak v renesanci, a to zejména v kontextu vnímání *famy*, mnohoznačného fenoménu tehdy zcela odlišného od toho, jak ho vnímáme dnes. Quintilianus tedy mluví o pověsti a „veřejném mínění“¹ – v latinském originále *rumor* a *fama* – o pojmech tedy prakticky totožných, tehdy ovšem naprosto rozdílných. Přestože to byly svým vlivem i významem pojmy odlišné, neexistovala mezi nimi jasná hranice a často bývaly zaměňovány, zejména v závislosti na společenské vrstvě mluvčího či vrstvě toho, o kom se mluví.

Pověst, neboli fáma, slovo latinského původu (*fama*), je odvozená od slovesa *fari*, znamenajícího hovořit, povídat či mluvit, od čehož lze odvodit význam fámy jako ústně

* Mgr. Kateřina Soukalová, Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze, Pracoviště historické sociologie, U Kříže 8, 158 00 Praha 5 – Jinonice. Kontakt: kat.soukalova@seznam.cz.

¹ V latinském originále Marca Fabia Quintiliana se objevuje pojem *fama*, který Václav Bahnik přeložil do češtiny výrazem veřejné mínění. Tento pojem, tak jak ho vnímáme my dnes, se však ustanovil až mnohem později. Dnešnímu termínu veřejné mínění byl v antice z hlediska slovního základu bližší výraz *opinio* (o němž je ve stati taktéž pojednáno), který se v 18. století promítl i do francouzského výrazu *opinion publique*. Naopak slovo *rumor* je dnes veskrze spojováno s řečmi, obíhajícími mezi lidmi. Dnešní chápání pojmu fáma je tedy blízké, ne-li totožné s tím, co dnes označujeme jako *rumor*, zatímco v antice tomu tak ještě nebylo.

předávaného sdělení či toho, co se povídá. Je považována za takovou informaci, která ještě nebyla potvrzena ani popřena z oficiálních zdrojů [Kapferer 1992: 19], za formu hledání informací v situaci, kdy oficiální informace nejsou k dispozici, za formu komunikace zkonstruovanou kolem neautorizované informace [Rosnow – Fine 1976: 11] či improvizovanou informaci plynoucí z kolektivní diskuze, výsledek společného intelektuálního úsilí společenské skupiny dospět k uspokojivému výkladu událostí [Shibutani 1966: 17]. Jak se ale *fama* ve smyslu hodnotného a natolik vlivného mínění stala fámou v dnešním slova smyslu? A proč a jak ztratila pověst té antické a středověké *famy*, která hrála tak významnou roli ve společenském životě? To jsou otázky, na které se pokusí odpovědět tento příspěvek, kladoucí si za cíl popsat a objasnit vztah mínění a fámy od antiky k renesanci, neboť právě v této době moc *famy* upadá a stává se z ní v očích veřejnosti neobjektivní a nehodnotné mínění, které je převáženo pojmem *opinio*.

Etymologie *famy*

K příbuzným pojmům *famy*, která jsou odvozena od téhož základu – *fari* –, patří například *fabula* či *fando* [Bettini 2006: 200]. Spojitost můžeme hledat i v souvislosti se slovem *mythos*², neboť Římané tento výraz s *fabulou*, která byla vnímána jako nespolehlivá informace, které se nemá věřit, slučovali [srov. Bettini 2006]. Livius definoval *fabulae* jako historiky, kterým by historik za žádných okolností neměl věřit a Cicero pak ve své rétorické teorii rozlišoval naraci na tři části – *fabulu*, historii a argumentaci, přičemž *fabula* je podle něj něco, co neobsahuje ani pravdu, ani možnost pravděpodobnosti.³ Druhé ze slov – *fando* – vyjadřovalo obecně rozšířené řeči, pověsti, klepy, šeptandu a vše, co se povídá [Pease 1955: 414]. Jenže právě v kultuře, která byla převážně orální, nutné přicházejí do kontrastu veškeré významy, které všechna zmíněná slova měla, tedy jak objektivní informace, tak fámy či klevy. Sociální dimenze *fari*, tedy kolování jakékoliv informace, s sebou přináší nutnost brát v úvahu její další odvozeninu, tedy výraz *fama*⁴. *Fama* měla dalekosáhlou moc a vliv na každodenní sociální život, byla schopna vyjadřovat souhlas občanů ohledně určitého tématu, veřejnou verzi ohledně určité části informace.

Fama je výraz, jehož kořeny mají široké sémantické pole, zahrnující značnou diverzitu v rozličných významech a užití. Slovo samo o sobě můžeme nalézt převážně v latině nebo latinsky psaných textech, ale i jiné literatury mají svůj vlastní termín. Etymologie latinské

² Slovo *mythos* v podání starých Řeků původně neoznačovalo mýtus v dnešním slova smyslu, tj. imaginární vyprávění či historiku, která nemá být brána vážně, nýbrž spolehlivý zdroj, určitý druh promluvy. O její spolehlivosti začal pochybovat až Thúkydídés či Hérodotos. Samotný Thúkydídés se při psaní *Dějin peloponéské války* potýkal s problematikou *fémé* a mýtu, neboť většinou nemohl najít přímé svědky, kteří by mu pomohli v kolujících historických zachytit jádro faktu. Stejně jako mýtus tak i *fémé* za sebou zanechává různé stopy – v epice, poezii, ódách, dramatických hrách nebo i architektuře, ale stále jsou to stopy historie, která právě je. Historik tak naráží na problém, jak číst a uchopit veškeré události, neboť *fémé* vyžaduje interpretaci ještě před tím, než se může stát písemných zachycením ústního sdělení. I podle Neubauer [1999] kulturní koncept *fémé* stojí blízko významu mýtu a sám autor pojem *fémé* vidí jako pevně spojený s primordiálním počátkem mýtu. Spojitost s mýtem a *fémé* spatřuje např. u Platóna, u něhož *fémé* ustanovuje něco jako kolektivní vědomí.

³ Na Ciceronovo rozlišení *fabuly* a historie později navázal Isidor ze Sevilly, čímž přenesl historii jako výraz pro to, co se skutečně stalo, do středověkého myšlení.

⁴ Bezpochyby stejný termín existoval i v řecké kultuře, v níž lze nalézt výrazy *fémé*, *fésis*, *fátis* (odvozené pravděpodobně z *fémi*, tj. řecky mluvím). Další řecké termíny jmenuje Yavetz [1974] – *dóxa*, *ónoma*, *endoxía*, *endokíméois* a *áxioma*, Neubauer [1999] nadto uvádí i termín *baxis*. Řekové často užívali pro vyjádření mínění personifikaci; tímto se můžeme setkat ještě s pojmem *ossa*, který původně představoval mýtickou bohyni.

fama má klasické předky a hluboké indoevropské kořeny. Podle historické lingvistiky může být *fama* odvozena od indoevropského kořene *bhā*, konkrétně od slova *bhanati*, což v sanskrtu znamená mluvím, (tj. latinsky *fari*), zvláště ve smyslu veřejné promluvy.

Sémantická různorodost *famy* v římském světě

Užití i vnímání výrazu *fama* má souvislost s pojmem *existimatio*, které se používalo jako synonymum pro dobré jméno, vážnost či reputaci, nejčastěji se objevovalo v oblasti politiky, neboť existovalo značné sepětí *famy* s politickou mocí a s obratností slova. Pojem samotný sloužil jako jakési zastřešující slovo pro několik rozrůzněných funkcí, a navíc se pojmy označující veškeré druhy informací značně mísily. Lze se domnívat, že *fama*, *existimatio* či *rumor* a jim významově podobné výrazy vycházejí z politických pletich v antickém Římě, neboť šíření fám v dnešním slova smyslu bylo v římské republice doslova „národním sportem“ [Yavetz 1974: 45]. Z hlediska zkoumání mínění je problematické zvláště to, že v nejstarších pramenech pojem mínění (*opinio*) nefiguruje, lze ovšem předpokládat, že tento pojem lze nahradit pojmy *consensus humanum*, *sensus hominum* nebo *fama*, s nimiž operoval Cicero. Pojem *existimatio* i *fama* ve smyslu „veřejného mínění“ používá Cicero, Tacitus, Livius i Julius Caesar. Taktéž se *existimatio* objevuje ve smyslu reputace (častěji *existimatio bona* ve smyslu dobré reputace), s takto pojatým pojmem pracuje Cicero nebo Quintilianus.

Existimatio, *honor*, *fama* vyjadřovaly něčí reputaci. Diskuze o etymologii významu *existimatio* jako sociálně signifikantního hodnocení dobrého nebo špatného jednání či chování nasvědčuje, že tento termín stojí blízko Goffmanově výrazu fasáda. Oba koncepty, *fama* i *existimatio*, vedou k nahlížení nejenom římských politiků v termínu Goffmanovy seberegulace individuů, kteří si musí nacvičovat a udržovat vlastní přijatelnou fasádu. Původně totiž slovo *existimare* znamenalo akt ocenění jedince podle sociálních standardů. Thomas Habinek [1998: 46] vysvětluje *existimatio* jako něco, co zahrnuje ocenění podle standardu a možnosti konverze z jednoho systému hodnot do druhého. Pojem *existimatio* podle Habineka pramení z pojmu *exemplus aestimare*. *Aestimare* (synonymum *existimatio*) v římském právu znamenalo oceňovat, hodnotit a osobě, která se cítila uražená na cti, příslušela možnost *aestimatorii*, tedy jakési žaloby, která se měřila peněžitou pokoutou [Kincel – Urfus 1990: 329]. Římský ideál *existimatio* může ilustrovat, jak byla potupa či ostuda definována římskou kulturou, tedy že svým významem odpovídala stavu neporušené důstojnosti prokázané právem a zvyky.

Abel Greenidge [1894] vysvětluje *existimatio* jako veřejnou čest, která je spojena s politickou a právní oblastí, ale přiznává, že by bylo třeba najít vhodnější termín. Nadto uvádí, že *existimatio* je něco, co pozdější právní oblast nazývala statusem. Je také zřejmé, že *existimatio* je něco, co jedinec nemůže ovlivnit, může jím však být ovlivněn, aniž by byl zahrnut do procesu jeho vytváření. Zneuctěním *existimatio* vzniká *infamia* (*existimatio* a *infamii* dává do protikladu), tedy zahanbení, z čehož je vidět, že *existimatio* bylo pojímáno jako čest, reputace. Pro hanbu a její ekvivalenty uvádí taktéž termíny *famae damnium* či *detrimendum fame* [Greenidge 1894: 4].

Fama předurčovala to, jak se soud bude k obviněnému chovat, jak s ním bude zacházet a rovněž ho ovlivňovala. Jakmile byl jedinec v římském právu označen jako *infames* (se špatnou pověstí) nebo *famosus* (hanebný, ostudný), byla mu odepřena legální práva

a privilegia, která měli jiní římscí občané. Catharine Edwards [1993] píše, že lidé, kteří byli takto označeni, se pohybovali zejména kolem gladiátorů, prostitutek a jinak obviněných kriminálních, anebo jimi přímo byli, měli limitovaná práva a neměli stejnou právní ochranu jako jiní občané, byli bez *famy*, bez reputace, bez cti. Dále to byli i herci, pantomimové, někteří muzikanti a kuplíři. V Římě tak *fama* neovlivňovala jen veřejnou reputaci, ale také předurčovala sociální a právní status.

Infamia byl právní termín pro ztrátu veřejné, civilní cti, *infamis* byli lidé, kteří ztratili svá práva. *Infamia* byla považována za morální pokárání vyslovené kompetentní autoritou jednotlivým členům komunity, jako výsledek určitých činů, které spáchali, či určitých aspektů života, který vedli. Toto pokárání zahrnovalo diskvalifikaci určitých práv ve veřejné i právní sféře. Člověk mohl být usvědčený na základě obecného mínění ještě předtím, než byl jednoznačně a expresivně obviněn soudem a soudci mohli shledat těžkým zprostit viny člověka odsouzeného skrze veřejné svědectví, *existimatio omnium*⁵ či *publicum testimonium*⁶.

Greenidge [1894: 19] se věnuje pojetí *existimatio* u Cicerona, který používá pojmy *fama* a *existimatio* shodně, jako synonyma, což míní i Zvi Yavetz [1974], oba se také shodují v tom, že význam těchto slov byl blízký dnešními termínu „veřejné mínění“. Nicméně Habinek [1998] mezi těmito pojmy vidí značné rozdíly – *fama* má podle něho co do činění s tím, co druzí říkají o konkrétní osobě, ale *existimatio* spíše znamená to, jak druzí soudí jedince z hlediska sociálních standardů. Habinek navíc polemizuje s Yavetzem ohledně konceptu *famy* a *existimatio*, je toho názoru, že oba koncepty pocházejí z ranější doby s tím, že *fama* byla to, co lidé říkají, tedy jejich mínění, a *existimatio* bylo jejich ocenění.

Podle Yavetze [1974: 47] lze pojem *existimatio* zaměnit za pojem *fama*. Mimo jiné v této době existují také pojmy *fama populi*, *fama nominis Romani*, příkladů pojmu *fama* existuje mnoho [Yavetz 1974: 36, 47; Pina Polo 2010: 75]. Yavetz tvrdí, že není vhodné pojem *fama* vnímat jako a priori založený na fámě či zvěstech. Nicméně pojmy *existimatio* a *fama* je těžké jasně vyložit, neboť se v pramenech objevují jak ve smyslu fámy, lži, nepravdy, tak i ve smyslu mínění, jak veřejného, tak i osobního, ve smyslu dobrého jména či reputace konkrétního jedince. *Fama* a *existimatio* jsou tedy buď zaměnitelné pojmy, nebo se mezi nimi rozlišuje, tehdy je *fama* vnímána jako více vágní pojem, založený na fámách a zvěstech, zatímco *existimatio* znamená dobré jméno či reputaci mezi určitou skupinou.

V Římě mělo obecné mínění značný význam. Římský politický diskurz zahrnoval několik termínů, které byly používány k označení současného konceptu „veřejného mínění“, zejména termíny *fama* a *existimatio*, ale také *opinio* a *consensus hominum*. Mít pozitivní *famu* nebo *existimatio* záviselo dosti úzce na tom mít důstojnost a ztělesňovat autoritu, což bylo vyžadováno držení prominentních pozic v římské politice a většinou i přístupem do vyšších či dokonce nejvyšších pozic. *Existimatio* bylo míněno jako občanská čest, tedy předpoklad právní způsobilosti, naopak *infamia* znamenala právní bezectnost. Soudobé vnímání „veřejného mínění“ nemůže být dáváno do souvislosti pouze s aristokracií, nýbrž i s městským plebem, který měl stejně tak moc ho ovlivňovat.

⁵ *Existimatio omnium* je použito například v *Řečech proti Verrovi* (II.3) nebo v *Rétorice pro Herrenia* (IV.14) [Yavetz 1974: 47].

⁶ *Publicum testimonium* použil Quintilián v *Základech rétoriky* (V.III). Zajímavé je, že Václav Bahník přeložil výraz *publicum* adjektivem veřejné. Není to však žádná výjimka, neboť např. Cicero je považován za prvního, kdo použil soudobý termín veřejné mínění, tedy *publicam opinionem* [Noelle-Neumann 1993: 227].

Formování obecně přijímaného mínění o jedinci ovlivňovalo několik faktorů a šířilo se jak skrze psaná média, tak i ústním přenosem. Psané formy propagandy se rozmáhaly zvláště mezi elitou, což ovlivňovalo názory uvnitř této skupiny. Názory v psané formě však mezi plebs spíše nepronikly, neboť tito občané většinou neuměli číst, ale ani k nim neměli přístup [Pina Polo 2010: 76]. K šíření některých myšlenek po městě a k tvoření obecného mínění sloužily i fámy. Římští politici moc dobře věděli, jak pro ně šíření fám může být důležité, proto se snažili být vždy v obraze, třebaže byli i mimo město. Cicero poukazoval na slabost kandidátů proti fámám (*rumores, fabula ficta, sermones*) a dodával, že existence fám značně zkresluje obecné mínění. K šíření fám se vyjadřoval i samotný Caesar, neboť o něm jich v samotném v Římě kolovalo několik. Sám zastával názor, že fámy rozšiřují *susurratores* (našeptávači), jimž například přičítá fámy o smrti Cicera. *Susurratores* či *subrostrani* (totožný, ale vzácně používaný termín) byli lidé zahálčiví a také lidé s nízkým sociálním statutem, kteří trávili své dny lelkováním kolem Fóra, největšího informačního uzlu celého Říma. Fámy mohly spontánně vznikat tak, že *susurratores* odposlechli to, co vystupující říkali, přeformulovali si to podle svého uvážení, a především svých zájmů; následně pak takto zkreslenou informaci vydávali za všeobecný názor. Sociální síť těchto lidí poskytovala četné kontakty s jinými členy městského plebsu, čímž se zvyšovala efektivita šíření, a to zvláště proto, že se komunikace nešířila skrze metaforu řetězu, ale sítě.

V pohledu římských politiků vznikaly fámy především v prostředí plebsu, který si jejich šířením ventiloval deprivaci svých práv. Vzhledem k tomu, že i tito občané měli sílu ovlivňovat *famam* kandidátů – tedy jejich pověst, reputaci, mínění o nich samých, vznikala obava elity ze šíření jejich mínění. Šířitelé obávaného mínění byli označováni jako *circulatores* – šířitelé zpráv, mající podobnou funkci jako zmínění *susurratores*. Pocházeli z malých skupinek osob (*circuli*) a scházeli se, aby rozprávěli o různých záležitostech. Šlo o skupinky konverzujících lidí všech vrstev, profesních skupin, ale do popředí pozornosti se dostávaly pouze *circuli* plebsu, které byly dávány do souvislosti i s formováním nebezpečných fám [O'Neill 2003: 145]. Členové senátu, rétoři i politici považovali *circuli* za něco nebezpečného, a proto je i častokrátě podrobovali kritice – například Cicero mluví v souvislosti s promluvami lidu o *plebeius sermo*⁷, Livius pak o *circulus sermo*⁸ a *plebis rumores*⁹, přičemž tyto termíny jsou dávány do přímého kontrastu se seriózními promluvami senátorů. Z toho lze usuzovat, že o informacích, které šířily *circuli* mezi senátory či vyšší třídou valné mínění nebylo.

Přechod ke středověkému právu

Existimatio zůstávalo i nadále důležitou právní i sociální kategorií, častěji se však namísto výrazu *existimatio* používal výlučně pojem *fama*, například stejně jako v římském právu v existenci pojmu *bona existimatio*, existovalo v tom středověkém *bona*

⁷ *Plebeius sermo* (např. Fam. VIII.21), podobně pak *sermo in circulis* (De off. I.132).

⁸ V českém překladu jako zavádět řeči mezi lidem (III.17). Výraz *sermo* sloužil stejně jako *rumor* k označení klevet a fám. *Sermones* ve smyslu fám používá také Tacitus, který zmiňuje fámy o Germanikově smrti, kterou způsobil plebs svým šířením [Potter 1999: 72], *hominum sermo* bylo častěji spíše myšleno jako běžná řeč.

⁹ Do češtiny přeloženo Pavlem Kucharským [1976] jako pobuřující řeči mezi lidem (XXVI.26).

fama, opozitem byla *mala fama*, jejímž ekvivalentem byl více rozšířený pojem *infamia*¹⁰. *Existimatio* v římském právu považuje Greenidge [1984] za totéž, co znamená *fama* ve středověkém.

Stěžejním mezníkem ve středověkém právu bylo přijetí *Justiniánova kodexu* (*Corpus iuris civilis*), základní modifikace římského práva, v jehož době *fama* znamenala reputaci a stala se tak primárním právním pojmem. Nicméně znamenala i něco jiného – obecné vědění, obecné znalosti o určitých událostech, jevech či právních situacích, které byly stabilnější než fámy a často byly odosobněnější než reputace. Justiniánův projekt kodifikace římského práva započal v roce 528, krátce po jeho dosazení na trůn. Původní idea byla nahradit dřívější kompilace jako *Codex Theodosianus* (438), ve kterém *fama* byla rovna pojmu *existimatio*. V *Digestě* (3.2.24, 24.1.3 aj.), jedné z částí Justiniánova kodexu, je *existimatio* a *fama* použito podobně, tj. jako názor a mínění určité osoby. Zde konkrétně je použito *aestimatio* ve smyslu ohodnocení, ocenění (např. 2.4.2, 3.23.1) [srov. *Justiniánské instituce* 2010]. Taktéž se zde dozvídáme o pojmu *famosus*, který je ekvivalentem *infamis*. *Infamia* figuruje v *Justiniánově kodexu* ve smyslu bezectnosti, nečestnosti.

Na Západě, ve Francii a Španělsku, nebyla Justiniánova legislativa rozšířena. Hlavní dokument zachovávající římskou tradici (konkrétněji *Codex Theodosianus*) byl soubor *Lex Romana Visigothorum*. Pozdější *Vizigótský kód* obsahoval značná ustanovení ohledně infámie. První pravidlo zakazovalo určitým lidem svědčit, byli to vrazi, zloději, vězni a ti, co měli něco do činění s čaroději. Za *infames* byli označováni i ti, kteří podali falešné svědectví. *Vizigótský kód* obsahuje mnoho ustanovení, která odkazují k *infamii* a k tomu, jak se člověk mohl stát *infamis*. *Kód* přímo nespecifikovává definici *infamie*, ale několik pasáží srovnává *infamii* s nezpůsobilostí svědčit [*The Visigothic Code*]. Ve 13. století za vlády Alfonse X. byl *Vizigótský kód* nahrazen *Siete Partidas*, právním kódem složeným ze sedmi částí. Sedmá část se systematicky zabývá právní *infamii* ve španělském právu, konkrétněji ztrátou privilegií a různých práv v souvislosti s pověstí jedince. Na rozdíl od *Vizigótského kódu* však Alfonsova legislativa přesně definuje *famu*, tedy reputaci, jako mravní stav člověka, který žije podle práva a dobrých zvyků a mravů [Bowman 2003]. *Siete Partidas* definoval pojmy opatrně, rozlišoval *infamii* i špatnou reputaci (*mala fama*). Stejně tak Aragonský kód *Vidal mayo* ze 13. století uvažuje *bona famu* i *mala famu*. Stejně jako mnoho jiných středověkých kódů diskutuje použití *famy* jako formy důkazu, většinou je však znát, že rozdíl mezi *infamii* a *mala famou* bylo v praxi těžké zachovávat. *Mala fama*, rovněž také *infamia* či *infamia facti*, tedy urážka na cti, špatná pověst či bezectnost, způsobovala jak ztrátu cti, tak i ztrátu důvěryhodnosti jedincova svědectví, který tak byl vyjmut z ochrany soudu a mohl být vystaven mučení.

Pro studium *infamie*, bezectnosti či hanebnosti, je nezbytné podívat se na její protiklad – dobrou pověst čili *existimatio*, *famu*. Právníci 12. století často ve svých sumách používali pojem *existimatio*, který přejímali od římského právníka Kallistrata, objevuje se např. v *Summě Trecensis* (1170), kde autor říká, že *existimatio*, neboli reputace, je přirozeností

¹⁰ Existoval však i další termín, ačkoliv méně často používaný, *ignominia* (doslova beze jména). Tento termín používá například Isidor ze Sevilly. Ten dále ve svých *Etymologiích* uvádí, že *infamis* znamená hanbu či ztrátu dobré pověsti. Slovo *fama* je dle něj odvozeno od slova *fari* právě proto, že „se za pomoci řeči a sluchu plazivě rozrůstá jako révové úponky“ (V.26). Isidor rovněž upozorňoval na nebezpečí bezmezného spoléhání se na *famu*. Uvádí, že „není na místě považovat pověst za něco jistého, protože je často lživá a mnohé přidává nebo překrucuje pravdu; žije tak dlouho, dokud se pravda nedolozí důkazy. Jakmile se pravda prokáže, pověst ustoupí a od toho okamžiku už se nazývá skutečností, nikoli pověstí“ (V.27).

člověka. Další kanonické zmínky o *infamii* byly formulovány Rufinem (1160) s úzkou spojitostí na římské kategorie a termíny. Představa toho, že *existimatio* je něco přirozeného, byla rozvinuta plně až Placentinem, jehož pojmání se později objevilo v *Summa Codicis Azzone*, systematickém výkladu římského práva, jehož autorem je Irnerius Guarnerius. Placentinus opakuje definici *existimatio* výše zmíněnou, k čemuž ještě přidává další totožné pojmy – *fama* a *opinio*. *Existimatio* je odvozeno přímo z přirozené důstojnosti, v jistém smyslu je i jeho synonymem. Rufinus limitoval kvalitu *existimatio* pro svobodného člověka, což se objevilo i v *Summē Coloniensis* (1169), kde se *existimatio* také popisuje, nicméně zde je již namísto něj použit termín *fama*. V *Summē Coloniensis* je *existimatio* vnímáno jako dar přírody. *Existimatio* a *fama* se pak objevují i v dalších právních sumách¹¹ 12. století, veskrze však popisovaly *existimatio*, *famu* jako něco přirozeného, dar od přírody či společnosti, jako něco, co si člověk zaslouží jako člen společnosti, například v *Summē Sicarda* z Cremony (1180) autor spojuje *existimatio* s morální ctí, v *Gratiánově dekretu*¹² (1140), prvním systematickém zpracování civilního práva, se taktéž objevoval pojem *fama* ve zmíněném smyslu [Livingston 1962].

Naproti tomu *infamia* byla definována jako totální nebo částečná ztráta veřejné úcty či civilních práv. *Infamia* byla *iuris* a *canonica*, přičemž ta vycházela z aktu exkomunikace a znamenala ztrátu *famy*, a její výsledek se odvozoval od každého jednotlivého deliktu. Rovněž existoval pojem *infamia facti*, jinak zvaný i *mala fama*, ta mohla vyrůstat spontánně z fám. Znamenala fámy nebo podezření na kriminální chování. Rufinus ve své *Summē* uvádí další termín *mala fama*, tj. *inistro rumore*, *sinistra fama* [Livingston 1962: 89], tedy hrozivá, zlověstná fáma.

Infamia iuris i *infamia facti* měly dalekosáhlé právní důsledky, přičemž horší byly u *infamie iuris*. Ta vycházela z definice právních interpretací Justinianových norem a byla více všeobecná, naopak *infamia facti* byla způsobena výlučně komunitou, působila jako sociální stigma, které ovlivňovalo každého jedince v okolí, o němž se v komunitě šířily zvěsti, že spáchal nějaký zločin, bylo to jakési sociální pohanění, které pošpinilo ty, kteří se vyhýbali rozsudku v potupném kriminálním procesu; bylo to také označení pro sociální diskreditaci těch, kteří byli veřejně obvinění, rovněž se tak vyjadřovalo ponížení, které viník akceptoval jako část uspokojení oběti v rámci vyjednávání, dále to znamenalo nesmazatelnou stopu v životě jedince, který se narodil nelegitimně, a v neposlední řadě byli takto vnímáni lidé, kteří se zabývali určitou profesí, kvůli níž byli pokládáni za bezcetné a nečestné [Bettoni 2010].

Ztráta *famy* měla dalekosáhlejší důsledky v kanonickém právu než v civilním, čehož si jako první explicitně povšiml Joannes z Faenza [Livingston 1962: 96]. *Fama* může být narušena či poškozena nějakým hrozivým činem, ačkoliv stupeň poškození variuje se závažností hříchu. Joannes z Faenza definoval *infamii facti* jako ďábelskou fámou samu

¹¹ Summa označovala samostatnou cvičebnici církevního práva zpracovanou z látky Gratianova díla bez uvedení jeho přímého textu, ten byl jen citován v poznámkách [Michal 1967: 43].

¹² Gratianovo dílo se stalo předmětem studia mnoha církevních i světských právníků, kteří se věnovali výkladu díla a stali se učiteli samostatného církevního práva, byli označováni jako dekretisté. Gratianovo dílo bylo nejenom na církevním právním poli vážené, stalo se základem samostatné právní vědy. Následovníci Gratiana byli Rufinus, Joannes z Faenza, Sicardus z Cremony nebo Joannes Teutonicus. Kromě dekretistů měly význam i práce tzv. glosátorů, kteří pěstovali právní vědu, mezi nimiž nalezneme významné učitele práva Placentina a Aza. Na ně pak v pozdějším století navazují glosátoři chtějící přizpůsobit *Corpus iuris civilis* praktickým potřebám, jsou to Bartolo de Sassoferrato či jeho žák Baldus de Ubaldis. Jak dekretisté, tak glosátoři zahrnovali kategorii *infamie facti* do práva a přisuzovali jí právní důsledky.

o sobě, jako případ ztráty reputace¹³. Rufinus, italský kanonický právník 12. století, definoval *infamii* jako zlověstnou fámu. Joannes Teutonicus svědčil pro růst důležitosti výsledku jako druhu pro rozhodování o důvěryhodnosti *mala fama* před očistou.

Předtím než jakákoliv osoba mohla požadovat očištění soudem, musel k tomu být důvod. Pokud osoba podezřelá ze spáchání činu vznesla námitku, bylo protiprávní pro soud oficiálně jednat bez zjištění či založení na legitimním obrazu *famy publicy* [Helmholz 2001: 96]. Soudcům bylo zakázáno neověřeně postupovat v připisování očištění, první kontrolou bylo svědectví jakékoli osoby předvolané před veřejným soudem, standardem bylo, že byl zapotřebí důvěryhodný hlas několika sousedů. Jakékoli svědectví při očištění však nemohl dosvědčit jedinec, který byl objektem veřejných fám či byl *infamis*.

Fama jako mechanismus kolektivního hodnocení

Komunita byla ve středověku stěžejním elementem, individualita jedince jí byla ovlivňována a on byl tak silně spjat se skupinou, do které patřil. Jedinec byl důležitý jediné tehdy, pokud patřil k nějaké komunitě, ať už k městské, klášterní, cechovní nebo rodinné a jeho život měl význam, zejména pokud byl zapojen či byl součástí komunitního života. Ve středověku existovalo několik autonomních skupin, které koexistovaly a regulovaly samy sebe. Neexistoval nejvyšší zákonodárce, právo přicházelo zdola. Souhrny norem a urovnávání právních konfliktů bylo od 12. století zvláště na právnících, kteří byli srdcem právního systému a jen oni mohli garantovat jeho funkčnost. Právní oblast je sféra, která zahrnuje komunitu, jež chrání své členy, ručí za ně a přijímá strategie, jak urovnávat konflikty, či za jedince vyjednávat.

Fama, termín používaný zvláště v latinsky mluvících kulturách, znamenala obecné mínění, běžné řeči, čest i pověst, stejně jako slávu, oboje ve smyslu dobrém i špatném. Termín *fama*, vypůjčený z procesního římského práva, figuruje jako důležitý element taktéž ve středověkém soudnictví. Byla to tak důležitá věc, že se soudci i právníci svědka ptali, přestože to nebyla jejich povinnost, co rozumí pod pojmem *fama* a jaká je *fama* obžalovaného. Svědci většinou odpovídali v tom smyslu, že *fama* jsou věci, které lidé říkají, hlas veřejnosti a slávy, to, co se běžně traduje mezi lidmi o některé osobě. Většinou ji tvořilo několik málo lidí, někdy však celá skupina, pak se užíval pojem *magna fama*. Běžná komunikace lidí tak vytvářela *famu*, která hrála stěžejní roli v soudní síni. Svědek ani nemusel mít přímou zkušenost s obžalovaným, stačilo jen, aby někdy něco od někoho zaslechl. *Fama* tak byla souhrnným názvem pro jakékoliv veřejné mluvení, které soustavně ustanovuje čest, pověst nebo status. V tomto smyslu může být i politická, neboť slouží k definování konkurentů v oblasti veřejné, což může být předpokladem pro získání veřejné funkce. *Fama* je tedy něco, co je dáno druhými lidmi, kteří ji ustanovují svým neustálým hodnocením a sdílením onoho hodnocení s ostatními. Co bylo veřejností akceptováno jako pravdivé, bylo takto akceptováno i v právu. Aspekt *famy* v souvislosti s osobní reputací musel mít obrovský důsledek na schopnost lidí žít v komunitě a v souladu s komunitou. Mnoho soudních případů v tomto kontextu vypadalo tak, že měla větší šanci na výhru u soudu osoba s lepší *famou*, i když delikt skutečně spáchala.

Fama publica nebyla nevypočitatelný pojem. Koncept středověké *famy* vylučoval fámu v dnešním slova – fáma byla označením pro řeč v soukromí mezi několika málo lidmi, ale

¹³ Michal [1967] upozorňuje, že summa Joannese z Faenza je plagiátem opsaným z Rufina.

fama byla kolektivním svědectvím, kolektivním hlasem a hodnocením. Z dnešního pohledu by se ale dala *publica fama* s fámou ve své odborné definici připodobnit. *Fama publica* bylo něco, co každý ví, co bylo sociálně akceptováno jako spolehlivé [Wickham 2003: 17].

Ve 12. století se *fama* používala jako obecné vědění, poměrně často tedy jako právní termín. Po roce 1250 se stala součástí právní teorie v každodenní praxi, především skrze důkazní řízení. *Fama*, stále častěji však *fama publica*, někdy i *vulgaris et frequences fama* (běžná a častá pověst), *communis fama* (obecná *fama*) nebo *consentiens fama* (souhlasná *fama*), byla formou vědění. Do protikladu byla dávána s termínem *per visum* (přímé svědectví), které bylo více spolehlivé a bylo odlišováno od *per auditum* (klepy, pomluvy), které nebylo spolehlivé za žádných okolností.

Na počátku 13. století se v soudních procesech začal objevovat pojem *inquisitio*, který nahradil dříve používaný pojem *accusatio* známý z římského práva. Kvůli tomuto posunu byly soudy ustanovovány na *publica fama et vox*, na základě mínění komunity o obžalovaném. V italských dokumentech ze 13. století [srov. Mucciarelli 2013] lze nalézt význam *fama* ve smyslu reputace i slávy nebo obecného mínění. V době procesu zesilování veřejného systému práva a soudnictví nabírala *fama* na významné a důležité roli. Byl to mocný rétorický nástroj, jakýsi symbol shody veřejnosti. Italský právník Tommaso da Piperata (1253–1282), navazující na své předchůdce, kteří započali zřejmě od roku 1186, kdy je znám první text takové druhu, uvažovat o vlivu a akceptování *famy* jiným než dosavadním způsobem, ve svém spise *Tractatus de fama* vysvětloval *famu* jako obecné mínění. Důležitým faktem, který se v této době objevil, bylo převzetí pojmu *fama* jako spouštěče soudních přelíčení [Mucciarelli 2013: 201]. *Fama* v 13. a 14. století nabírá přední pozici v debatách, v reflexích právníků, kteří debatují o jejím charakteru, validitě a limitech její reliability a skutečné hodnoty pro obžalobu.

Další italský soudce Bartolo da Sassoferrato (1314–1357) rozlišoval dva druhy *famy* – první je *fama* jedince, založená a vázaná na jeho morální kvality, druhá *fama* je propojena se specifickými skutky, činy či chováním [Mucciarelli 2003: 205]. *Fama* musí být demonstrována významem svědkovy dobré víry a reputace a byla považována za prokázanou, když ji většina lidí v rámci komunity potvrdila. Dále popisoval *famu* jako běžné obecné mínění založené na určitém faktu a požadoval, aby svědci v soudním procesu deklarovali, že obecné mínění bylo vyjádřeno majoritou a veřejně, tedy jakoby skrze *vox et fama*, spojení známé i v inkvizičních výsleších a v jiných právních dokumentech, často jako součást svědectví i konečných rozsudků soudů. Osobnost Bartola je velmi zajímavá, neboť právě on vyzdvihoval fakt, že k poznání obecného mínění (*communis opinio*) je potřeba dobře znát veřejnost, tedy, že obecné mínění je potřeba poznávat skrze veřejnost a její hlas, *vox populi*. Názory Bartola následoval další významný právník nyní již 14. století Baldus de Ubaldi, právě on se nejvíce zasloužil o ustanovení *communis opinio* [Bettoni 2010]. Ubaldi poukazoval na to, že rovněž svědectví bezectných lidí může dát platný podnět i k započítání obecného výsledku.

Důkazní řízení se zakládalo na centrální roli sousedské *famy* [Vallerani 2012: 52]. Soudce se většinou nespokojil jen s přímým svědectvím, ale zajímaly ho i určité znaky nepřímých důkazů, tedy to, co se povídá – klepy, fámy a všechno, co se kde šušká. Mezi různými druhy důkazů, které byly v průběhu soudu brány v potaz, měla *fama* centrální roli se silnou důkazní hodnotou, bylo to něco, co každý ví, co je společensky i právně přijímáno jako spolehlivé. *Fama* jako kolektivní ohodnocení obžalované osoby byla schopna přímo

ovlivnit model či způsob vyšetřování. Vyšetřování pojímané jako hnací síla bylo schopno zničit jedince jako takového, což poukazuje na vztah mezi občanstvím a soudem, mezi individuálním chováním a integrací jedince do komunity. *Fama* byla jak odsuzující, tak žalující prvek, mohla determinovat to, jaký druh či kolik soudů musel onen jedinec podstoupit. Pokud disponoval jedinec *bona fama*, mohl mu být uložen trest ordálem, který středověké právo považovalo za důležitý pro odhalení viny v právním systému středověké Evropy a sloužilo jako hlas boží, *vox dei*.

Ve středověkém soudnictví se klade velký důraz na *famu*, na její funkci, která se ve svém mnohočetném významu stala primárním motorem, hnací silou soudů, takže byla základním nástrojem důkazního řízení založeném zejména na nepřímých důkazech [Vallerani 2012: 47]. Soudní jednání vycházelo ze svědectví jedince, který referoval o obžalovaného *famě*, avšak svědectví se mohlo zvrátit ve lhaní, či být úplně vyvráceno jiným svědectvím. Nicméně soudce měl takové pravomoci, že mohl vyslechnout svědka bez křížového výsledku a sám se rozhodnout, zda má odložit či pokračovat v procesu objasňování jedincova provinění se a odsouzením k bezectnosti.

Fama ve smyslu reputace byla tvořena sítí vztahů, které předurčovaly postavení jedince v sociální integraci a ve stupni jeho přijetí, byla to důležitá proměnná v životě komunity, zvláště v době krizí a konfliktů. *Fama* byla produktem rozličných typů sociální organizace, které předpokládaly modely chování ve společnosti a v zákonném mechanismu, který přiděloval vedoucí pozice. S tímto dvojitým míněním slávy a reputace byla *fama* vysoce formalizovaným konceptem, který byl striktně ustanoven a korespondoval s veřejným chováním, ekonomickým statusem a sociálními vztahy, v podstatě tak představoval produkt vztahů moci a solidarity. Je zde vidět značný rozpor mezi *famou* jako dobrou pověstí a *famou* jako špatnou reputací. *Fama* hrála velkou roli v předurčování statusu. Lidé se spoléhali na slova či názory druhých i jen pro jejich status. A zde vidíme signifikantní roli *famy* ve středověkém právu – jedincova *fama* byla veskrze úplně mimo vliv samotného jedince, nebyla v jeho vlastních rukách, ale rukách ostatních.

Popis událostí skrze právní terminologii je to, co vytváří právní skutečnost. Clifford Geertz [1983: 172–173] v tomto kontextu popisuje, že dochází k jakési skeletonizaci skutečnosti, tedy k tomu, že skutečnost je popisována tak, aby odpovídala kategoriím, které předpokládají právní řád. Geertz ukazuje, že právo je tvořeno především věděním místních, je to princip, který se váže k určitému místu, je to stavební kámen sociálního života, susedství a komunity, ve které žijeme.

Fama publica je konstituována mluvením o různých tématech, jinými slovy, stojí na kletkách, pomluvách a fámách [Wickham 1998: 5]. Byla však tvořena zejména muži, zatímco ženy tvořily spíše *famu privatou*. Wickham tak rozlišuje mezi *famou publicou* jako právně relevantním termínem, který legitimizovaly i tvořily skupinky mužů, a které byly pokládány za relevantní a důvěryhodné pro veřejnost a právní sféru, a mezi *famou privatou*¹⁴, která mohla zahrnovat ženské mluvčí, a která byla rozdílně konstruovaná – byla

¹⁴ Například Kuehn [2003] takovéto pojmání vidí i v 15. a 16. století v Marseille. Stejně tak de Vivo [2007] ukazuje, že v Benátkách na počátku 17. století byly ženy považovány za kletčičky, zatímco muži ne. Slova patřila ženám, činy mužům. To, co Wickham ukazuje již ve 12. století, přetrvává až do počátku 17. století (ovšem v populárních názorech se udržuje dodnes). Tento znatelný rozdíl přetrvávající od středověku ukazuje, že mluvení bylo rozděleno pohlavím, tedy že muži i ženy často používali rozličné řečnické strategie. Je poukazováno také na to, že kletvy a fámy, typicky asociované se ženami, byly ovládnuty muži jako politické nástroje u soudů.

méně formální, méně hierarchická, o to více zajímavá, avšak nebyla podstatou uznávaného druhu obecného vědění, neměla vliv na obecné mínění¹⁵ a na obecné znalosti, které byly právně akceptovatelné.

Ilustraci toho, jak vypadala ve středověku *fama privata*, lze spatřit v německé právní knize ze 13. století – *Saském zrcadle* (Sachsenspiegel). Latinský překlad se ztratil, takže není známo, zda byl pojem *fama* v originále obsažen, ale je zřejmé, že právo saské o *famě* v tehdejšímu smyslu slova pojednává. *Fama* tehdy hrála významnou roli v orální kultuře soudních jednání, nicméně byla konstruována a kontrolována zejména muži. Konstruování *bona famy* a *mala famy* tak bylo v rukou mužů. Verbální vklad ženy byl těžce zredukován, v nejlepším mohl být nepřímým sdělováným poručníkem, v nejhorším byl ze strany muže vyvrácen, neboť jeho svědectví bylo hodnotnější než přímé svědectví ženy. Mužský svědek mohl podpořit *famu* muže obviněného z nějakého činu, nebo ho jeho vlastní přísaha mohla zprostit obvinění. Muži také byli v pozici, kdy mohli očernit každého, zatímco ženy jen sebe samy. Dívky a ženy podle práva musely mít u soudu poručníka, neboť samy nemohly svědčit ve věci, o kterém před soudem mluvily. Co se týče pohlaví svědků, tak byly značné rozdíly v právu té které země, stejně jako v obdobích. Wickham [2003: 25] uvádí, že v Toskánsku 12. století bylo nepřijatelné, aby ženy svědčily, stejná situace byla v Německu, naopak ve 14. století v Marseille nebo v 15. století ve Florencii měly ženy nepochybnou důležitost.

Obecně se v pramenech středověku i raného novověku objevuje mnoho soudních procesů, ve kterých se objevuje tehdy závažný trestný čin – pomluva (*diffamia*, i zde je vidět základ slova – *fama*). Klíčovým právním konceptem v procesu pomluvy je *fama*, lokální síť znalostí. Je pravda, že přímé svědectví bylo jediným právně přijatelným věděním, ale *fama publica* k tomu měla blízko, bylo to něco, co každý ví, bylo to sociálně přijímané jako spolehlivé a věrohodné. Jenže i přímé svědectví bylo ovlivněno tím, co se o daném člověku říká, jeho *famou*. V soudnictví byla *fama* vždy vázána na konkrétní osobu či událost. Byl to sice abstraktní koncept, ale měl své specifické aplikace. V soudním systému byla *fama* také využívána zákonnými autoritami k ohodnocení spolehlivosti. O lidech se předpokládalo, že znali *famu* svých sousedů. *Fama* je často vnímána jako klíčový aspekt sousedských či komunitních vztahů. Ve středověkém pojetí se *fama* všeobecně vnímala a používala ve smyslu místních znalostí, ale takových, které byly konstruovány i zakreslovány reputací, kletvami i fámami [srov. Fenster – Smail 2003; Wickham 2003; Vallerani 2012].

¹⁵ Ovšem již v pozdním středověku lze doložit strach mužů z kletvení žen, zvláště kvůli jejich zvyšujícímu se oprávnění, které jim umožňovalo potvrzovat, vyvracet a autorizovat jakékoliv informace. Ve skutečnosti kulturní názorování kletvicích žen sloužilo k odvádění pozornosti od zvyšující se mužské obavy ze ztráty výlučného konstruování a kontrolování informací. Tímto způsobem mohlo docházet k rozlišování fám v dnešním slova smyslu, které však stále byly tvořeny muži, a kletev, jež tvořily ženy [Botelho 2009]. Avšak nadále to byli zejména muži, kteří kontrolovali či manipulovali s pravdou i s fámou. Kletvy a fámy nebyly tvořeny jen ženami, naopak velkou měrou se šířily skrze kněžská kázání v kostelech či pastorační úkony [Phillips 2007; Menache 1991]. Redukovat veškeré obecné řeči na čistě ženskou doménu tak přináší opominání jiných, stejně důležitých cest, kterými byly tyto řeči šířeny. Susan Phillipsová [2007] ve své knize popisuje roli kletev ve středověké anglické kultuře. Definuje kletvy jako rozšířené prázdné řeči, tzv. tlachání. Problematizuje předpoklad, že kletvy jsou primárně ženskou doménou a poukazuje na to, že důraz na ně se kladl v pastoračních úkonech. Kněží sice své posluchače varovali před kletvením v kostelech, ale na druhou stranu totéž dělali ve svém kázání. Autorka v podstatě říká, že kletvy a pastorační rétorika jsou hluboce protkány [Phillips 2007: 8]. Zpověď je sama o sobě kletvou a kletva se může stát zpovědí, doznáním, přiznáním. Kletvení je přirozenost lidského chování stejně jako mluvení, je nevyvratitelné, nevyhnutelné, nekontrolovatelné a nepředpověditelné.

V českých zemích byla situace podobná. Z nejcharakterističtějších rysů soudního řízení byly ordály, boží soudy, v 11. a 12. století byly neodlučitelnou součástí práva, a to zhruba do 15. století. Ve středověkém trestním procesu záleželo na tom, zda se obviněný musel očistovat, či zda byl usvědčován. Pokud se očistoval, mohl si pozvat tzv. očistníky, čili svědky, kteří byli v té době důležitým prostředkem pro to, jak se zbavit obvinění a žaloby. Funkce těchto svědků je vyjádřena jejich označením očistníci, neboť vypovídali u soudu ne o tom, co sami viděli či slyšeli, ale o tom, že jsou prostě přesvědčeni, bez udání důvodu, o vině či nevině obviněného a o pravdivosti či nepravdivosti žaloby a toto přesvědčení jsou ochotni stvrdit před osudem přísahou [Vaněček 1976: 123].

Také v české oblasti se objevuje termín *fama*. Například *publica vox et fama* se objevuje ve zlomku protokolu *Fragmenta actorum iudiciariorum* o rozepři pražského johanitského kláštera u Panny Marie o jakýsi úrok, zřejmě z roku 1402 před soudem pražského arcibiskupa.¹⁶ Stejný výraz nalezneme v explicitu titulu *Registrum* (15. století) či ve *Vitae sanctorum* (1380–1400), stejně tak termín *bona fama* nalezneme v českých archivech, a to v díle *Sermones* zřejmě od Jacobuse de Marchii (?) ze 13.–14./15. století, dále v incipitu *Statuta et privilegia Praemonstratensis ordinis* (13.–15. století), souborů textů liturgické povahy, zde se *mala fama* objevuje ve smyslu špatné pověsti některého z bratří. *Bona famam* používá též Jan Hus v *Recoomendatio magistri Proice omnia ista* (15. století).

Diskuze o procesní roli *famy*: od pravdy k pravděpodobnosti

Již ve třináctém století probíhala důležitá diskuze o *famě* a její procesní roli [Shapiro 1991: 119]. Obecná *fama* byla dostačující k zadržení podezřelého a k iniciování soudního procesu, ale sama o sobě byla postupem času nedostačující k odsouzení či mučení. Pouze přiznání nebo svědectví dvou bezúhonných svědků bylo třeba k plnému či právními důkazy v důležitých kriminálních deliktech. Dostačující a kompletní důkaz v důležitých kriminálních záležitostech nebyl vždy dostupný a možný. Dva dobří svědci nebyli obyčejně přítomni a ani doznání nebylo v dohlednu, proto poté následoval inkviziční proces, který mohl zahrnovat mučení jako prostředek pro získání přiznání.

Teoretikové práva z univerzity v italské Boloni, kde se od 11. století začaly studovat Justinianovy zákoníky, které se staly základem pro přijetí římského práva ve středověku, již jmenovaní da Piperata a da Sassoferato, dále např. Alberto Gandino (1245–1310), byli první, kteří začali o *famě publice* uvažovat zcela odlišným způsobem. V té době tak rozpoznáváme dva druhy *famy* – první význam ve smyslu reputace jedince obžalovaného z nějakého činu (užívány i výrazy *opinio* či *status*), na druhou stranu to byla *fama* činu, tedy názory či dohady ohledně důvodů pro spáchání skutku. První *fama* hrála velkou roli pro orientaci soudce v osobnosti jedince, v tom jak ho má vnímat a jak se pak má rozhodovat.

Fama stále sloužila jako klíčový prvek důkazního řízení, byla prezentována a vnímána jako centrální pro orientaci v soudním systému Evropy pozdního středověku. Zlom nastal u italského právního teoretika Gandiniho [srov. Vallerani 2012], podle něhož *fama* tvořená pouhými několika svědky není dostatečným důkazem v soudním procesu proti osobě, která nebyla veřejně dotčena, proto rozlišuje *famu* činu a *famu* (rovněž zde použit

¹⁶ *Fragmenta actorum iudiciariorum* [online]. Dostupné z: <http://www.manuscriptorium.com/apps/main/index.phprequest=show_tei_digidoc&virtnum=30&client=&dd_listpage_pag=11v> [3. ledna 2014].

i pojem *opinio*) jako obecné mínění o určité osobě. Avšak to, že člověk má dobrou *famu*, neznamená, že nemůže spáchat zločin, nicméně Gandini toto slučuje – podle něj člověk s dobrou *famou* nemůže spáchat zločin, dobrá *fama* je jakási záruka pro nespáchání zločinu. Toto pojetí je v soudním procesu klíčové, protože zločin takové osoby díky *famě* nemusí být souzen. Da Piperata a Gandini byli současníci, boloňští soudci, oba pracovali v soudnictví s pojmem *fama*, považovali ho za důležitý, avšak vedli spor o to, zda je možné mučit člověka na pouhém základu *famy*. Piperata tvrdil, že spíše ne, Gandini naopak, ačkoli tvrdil, že *fama* může vést k mučení, ale ne k definitivnímu odsouzení a vnímá ji jako extrémní formu nápravy aplikovanou v případech zvláště špatné pověsti či obvinění ze závažných činů. Da Piperata sledoval představu, že obviněný by měl být odsouzen pouze na základě nezpochybnitelných výpovědí či okolností činu, ale jeho pohled nebyl příliš následován. Zdůrazňoval, že o jedinci mohou svědčit jen ti, kteří ho znají osobně, ne pouze z doslechu. Tommaso da Piperata definoval *famu* jako to, čemu lidé obecně věří a předávají to dále [Evans 2002: 127]. Podle Gandiniho je *fama* status nezpochybnitelné důstojnosti, projevený zvyky a právem (tuto definici přebírá od římského právníka Kallistrata) [Bowman 2003: 103], ale rovněž ji vnímá jako posuzování jedince jako člověka [Vallerani 2012: 106].

I ve francouzské právní oblasti nalezneme posun ve vnímání a pojmání *famy*. *Fama* jako reputace je ve francouzštině častější spíše pod pojmem *renomée*, *bonne renomée* (tj. *bona fama*), protikladem je *disfama*. Philippe de Beaumanoir ve své knize práva z roku 1283 píše na několika místech o *bonne renomée* a jak může být ztracena [Akehurst 2003: 75]. Beaumanoir trval na tom, že svědek musí svědčit o tom, co sám viděl, a ne o tom, co kde slyšel z druhé ruky. Akehurst uvádí, že v knihách 13. století toho o svědčích a jejich svědectvích není mnoho napsáno, vyjma Beaumanoira.

Svědectví se rozlišovalo podle osobních názorů svědků ohledně podané sociální identity obžalovaného a mezi svědectvím těch svědků, kteří se koncentrovali na to, jak byl jedincův status nahlížen skrze *publicu famu et vox*. Ta byla popisována jako osobní pověst a informace či obecné mluvení o ní, tedy nejen to, jak je sociální identita jedince popisována druhými, ale taktéž, jak druzí slyší další o témže jedinci hovořit. Svědectví tak bylo založeno na tom, co svědek sám viděl nebo si myslel, ale také bylo především o obecném mínění, o obžalovaného cti či pověsti. *Fama* byla ale překvapivě neúčinným důkazem u soudů týkajících se vyšších statusů. V tomto případě Vallerani pojímá termín *fama publica* jako jakousi záruku privilegovaných osob, že nebudou v případě jakéhokoliv porušení zákona či trestu mučeny na základě pouhého rozhodnutí soudu. Sloužila tak osobám privilegovaným, které měly status *privilegium bone fame*, jenž jim zaručoval, že nemohou být mučeny jen z rozhodnutí soudu bez přímého a hmatatelného důkazu.

Při zkoumání záznamů z francouzského vězení ze 14. století Cassidy-Welsch [2002] našla prameny hovořící o *vox et fama est* v různých svědectvích u soudu. Tento výraz byl překládán jako něco, co bylo řečeno či rozhlášováno. V širším a častějším smyslu slova však výraz *vox et fama* znamenal věrohodnost, která byla myšlena ve smyslu věrohodnosti vzešlé z veřejného či kolektivního vědomí nebo události. Valleraniho definice termínu *publica fama et vox* [Vallerani 2012: 109] je taková, že znamená mínění, které vyrůstá ihned na místě činu, kde byl čin spáchán. *Publica fama et vox* obecně také znamenala pověst jedince, osobní reputaci, rovněž tak *fama communis* [Donahue 2008]. Někteří komentátoři civilního práva popisovali *famu* jako obecné mínění, které bylo založené na

faktech, a požadovali, ať svědek v soudním procesu deklaruje, že obecný názor byl vyjádřen většinou veřejností. *Vox et fama* nebyl výjimečným výrazem v inkvizičních nebo jiných zákonných dokumentech a často se ho používalo jako součást závěrů ve výkazních listech různých stížností, které předcházely výpovědím.

Ve 13. a 14. století se porota informovala ve věci obžalovaného sama, spoléhala na to, co jí kdo řekl či co se od kohosi dozvěděla. Verdikty byly vynášeny na základě toho, co bylo považováno za obecně známé, za *publicu famu*, to se zřejmě změnilo v 15. století, kdy porotci už nezískávali informace sami, nevyměňovali si je pouze mezi sebou, ale poslouchali a porovnávali jim představené důkazy. Člen poroty také nemohl pocházet z místa bydliště obžalovaného a také nemohl sedět ve více porotách najednou [Shapiro 1991: 33]. Členové soudní poroty neměli dostatečné vědomosti k tomu, aby posoudili případ bez důkazů a veškeré relevantní informace dostávali z několika zdrojů, a to z přímých důkazů, z výslechů obžalovaného, z jeho obhajoby, z otázek soudce atd. Při rozhodování také brali v potaz důvěryhodnost vlastní obhajoby [Shapiro 1991: 6]. Jak společnost začala být komplexnější a mobilita vzrůstala, jak občanské, tak trestní poroty byly méně familiární s fakty a začaly čím dál tím více spoléhat na svědectví přímých svědků a na dokumenty, které už musely být vyhodnocovány na základě pravdivosti a přesnosti.

Od *famy* k *fámě*

Do 15. století se tedy můžeme setkat s *famou* především jako s důležitou právní kategorií ve smyslu obecného mínění. Naopak v 16.–17. století lze vyzorovat pojmání *famy* jako antické bohyně ztělesňující pověst, což jistě souviselo s příchodem renesance a jejím návratem k antickému umění, to lze zvláště vysledovat ve výtvarném umění, literatuře, v rytinách přebalů knih aj. Dochází tak k jasnému oddělení pojmání rozličných variant významů *famy*, které se objevuje až koncem středověku, respektive znatelně přichází s renesancí a jejím návratem k antice.

Fama se již byla používala spíše pro označení pověsti o určitých jedincích. Tak například *Fama Fraternalitatis* (1614), neboli *Rozenkruciánská pověst, Fama exequialis, Powěst dobrého gměna Urozeného Pána Pana Wratislawa z Mitrowic* (1613), *Fama posthuma Johannis Nepomuceni* (1641) dokládají význam *famy* jako pověsti, příběhu o životě jedince. Pojmání *famy* jako důležité a často i stěžejní kategorie v právu či v komunitních vztazích postupně vymizelo a působnost a vnímání *famy* se stejně jako samotný pojem změnilo. Co se tedy stalo, že začala být pojímána úplně odlišně? Jak se z *famy* stala *fáma*?

Historie moderní *famy* začíná až s nástupem renesance, kdy byl pojem *fama* používán pro diskurzy politické reprezentace, tj. *fama* sloužila jako výraz pro věhlasnou pověst, slávu či širokou známost (odtud poté pramení i dnešní anglický výraz *fame*, *famous* ve smyslu široké známosti mezi mnoha lidmi). *Fama* byla brána jako široce rozšířená dobrá pověst, sláva, byla i tak zobrazována, především v ikonografii a výtvarném umění, a to od 15. století jako alegorická personifikace, od 17. století jako elegantně oblečená žena (zvláště ve výtvarném umění). Neubauer [1999: 69–71] poukazuje na stěžejní význam katalogu různých forem mýtů *Iconology Cesara Ripa* (1669), jenž jako standardní ikonografický archiv doby poukazuje na velké historické a literární dimenze rozdílných materiálů a motivů, čímž poskytuje data pro kartografii antického mytologického světa. Zde se jasně a explicitně rozlišuje mezi *Rumore* a *Famou*. *Rumore* zobrazuje muže, válečníka, s přílbou na

hlavě, bradkou, svalnatým tělem, držícího v ruce šíp, přičemž jeho postoj naznačuje, že je připraven ihned zakročit proti protivníkovi. *Fama* je zobrazena jako okřídlená mužská postava kráčící vpřed, v jedné ruce drží žezlo, ve druhé koně. Oba obrazy podle Neubauera ukazují rozdílné dimenze antických konceptů fámy. Latinská *fama*, znamenající fámou i pověst, je v ikonologii rozdělena na dvě figury, což autor vysvětluje jako proměnu vnímání a pojmání fámy, která je ovlivněna kulturním kontextem a jejíž zobrazování je historickou signifikací.

Ona *fama*, která ve středověku označovala obecné mínění, slávu, čest, reputaci, pověst, hodnocení, se proměňuje v tom smyslu, že už neslouží jako souhrnné označení, ale získává novou hodnotu a označuje něco jiného, mění se konotace a asociace spojené s jejím významem, tedy nyní už označuje pouze pověst. Pro označení obecného mínění začíná převažovat pojem *opinio*¹⁷, pro označení fámy se přechází k používání pojmu *rumor* [Evans 2002: 124].

Jako stěžejní se v proměně pojmání *famy* zdá být změna v právním systému, zvláště pak důkazního řízení. Praktiky ve 2. polovině 14. století již poukazují, že soudy se pomalu přestávají spoléhat výlučně na svědkovu výpověď, což ve 13. století nebylo možné, tehdy soudce zahajoval stání tím, že shrnul výpovědi a výsledky svědků z místa činu, aby potvrdil skutečnost činu a jméno podezřelého. Avšak nyní trest obviněnému porotci nestanovovali již na základě osobně získaných informací od dalších lidí, ale zakládali své soudy na informacích podaných soudem a na přímých svědectvích a nezpochybnitelných důkazech, které se shromažďovaly a vyhodnocovaly podle předem daných kritérií. Od *vox dei*, tedy hlasu božského, který ztělesňovaly ordály, se soudní systém klonil k *vox populi*, hlasu lidu, který zastávaly soudní poroty či očití svědci. Dále je znatelný posun v pojmání důvěryhodnosti samotným soudem, neboť důraz se posouvá od spolehlivosti jedince k důvěryhodnosti faktů. S tím souvisí i posun *famy* (ve smyslu cti, osobní pověsti) od něčeho čistě komunitního k individuálnímu.

Člověk se dříve neorientoval podle svých vlastních znalostí a schopností, ale podle orientace a tradic společnosti, podle kolektivních dispozic a představ, z nichž také čerpal vlastní přesvědčení o pravdivosti nebo lživosti. Pravda byla to, co za pravdu považovala komunita [Gurevič 1978]. Posunem se však *fama* dostala do čistě jedincova působení a jeho vlastního vlivu. Jedinec se sám hájil, sám utvářel a udržoval vlastní *famu*, namísto toho, aby zdrojem jeho *famy* byla komunita, vztahy v ní a svědectví druhých. *Fama* jako síť lokálních kolektivních znalostí ustupovala do pozadí, již v 15. století nesloužila jako přímý a plný důkaz a byla relevantní jen u některých deliktů. Italský kriminalista Giulio Clarus ve své knize píše, že *fama* ze soudních síní v 16. století úplně vymizela [Bettoni 2010].

Pokud byl středověk bohatý na procesy, kde hlavní roli hrála *fama* jako lokální síť znalostí o jedinci, nyní se soudní procesy stále více vyznačují bráněním se proti újmě na cti, tzv. defamatizací¹⁸. Ty naplno propukají koncem středověku či počátkem raně-

¹⁷ Proměnu vnímání pojmu *fama* na počátku 16. století lze vysledovat v myšlení Machiavelliho, jenž tento výraz nepojímá jako ve středověku, tedy jako kolektivní mínění, ale pouze jako osobní pověst, ať dobrou nebo špatnou. Vůbec o něm tedy nemluví jako o něčem stěžejním ve smyslu „veřejného mínění“, pro což používá například *commune opinione* v *Rozpravách o prvních deseti knihách Tita Livia* (1.57).

¹⁸ Důlmen poukazuje na zvyšující se počet procesů proti nactiutrhaní zejména od 16. století. Nicméně poměrně značný nárůst soudů tohoto druhu lze vysledovat již ve 2. polovině 15. století v Anglii, který se ještě více stupňuje v následujících stoletích [srov. Kamensky 1999; Capp 2004].

ho novověku a jejich počet je enormní. Dülmen uvádí, že tehdy nic nemělo větší cenu než dobrá pověst, bezúhonnost a čest. I tehdy byla pověst předpokladem pro dobré sousedské vztahy, pracovní úspěchy, mezilidské vztahy a také pro získání lepšího místa a zvýšení statusu. Pověst se soustředila kolem těchž věcí jako ve středověku, avšak byla čistě v poli působnosti jedince, který si ji bránil a chránil. Avšak i zde pro čest jednotlivce bylo určující mínění ostatních. Důvodem, proč měla pověst takovou váhu, byly škodlivé následky klevet a pomluv; vše muselo být vyřčeno a nic nezůstalo skryté. Klevetění bylo součástí zábavy, všem zaručovalo soudržnost. (...) Nikdo si nedovolil nevěnovat klepům pozornost [Dülmen 2003: 8].

Další rolí je jistě explicitní označování určité informace za fámu, tedy nyní, od 16. století, je fáma jasně ohraničena a stejně tak vnímána, do této doby to byla relevantní informace, kterou od skutečné fámy nešlo odlišit. To jistě souvisí s postupným vymezováním soukromé a veřejné sféry, kvůli čemuž existovala tendence mluvit na správném místě a dávat si pozor na jazyk. Ve středověku bylo mluvení, které mělo hodnotu, sociálně konstruováno a začínalo být ohraničováno morálními a právními restrikcemi a nařízeními¹⁹, které byly řízeny centralizovanou společností. Důvěra v takto regulované mluvení postupně ustupovala a panovalo podezření ohledně jeho spolehlivosti. Vědělo se, že na veřejnosti se muselo mluvit korektně, takže lidé přestávali věřit tomu, že je to pravdivé, a vznikalo podezření ohledně důvěryhodnosti toho, co se říká. To způsobovalo nejen strach z osobních hovorů na veřejnosti, ale bezpochyby to vyvolávalo i změny ve způsobu, jak lidé vnímali sami sebe i druhé, minimálně pak právě na veřejnosti. Větší sociální komplexita a zvyšující se institucionalizace, která byla doprovázena nárůstem moci státu, pravděpodobně působila na větší zprostředkovávání ve vztazích mezi lidmi spolu s oficiální obezřetností ohledně mluvení, tedy – lidé si čím dál tím více dávali tzv. pozor na jazyk [Fenster – Smail 2003: 214].

Příklad této skutečnosti uvádí například Kuehn [2003], když ukazuje na to, že existoval rozdíl mezi *famou* a fámou, přičemž fáma, případně i jí podobná kleвета, byla zejména ženskou doménou. Již jsme poukázali na to, že vliv *famy* u soudů v 15. století klesal, přičemž vymizel až ve století 16., naopak hlavní roli *fama*, případně již fáma, měla na ulicích a obecně v mezilidské komunikaci. Na ulicích byla *fama* klevetou, pověstí, obecným věděním, ale u soudu byla statutem s právními důsledky. Kuehn tak poukazuje na to, že v italských renesančních městech existovala *fama* sociální a *fama* právní, mezi nimiž nebyla přímá a znatelná spojitost, v čemž lze spatřovat znatelný posun od středověkého vnímání, neboť tato problematika tam byla slučována.

Autoři 16. století také silně reflektují tzv. hříchy jazyka, hříchy mluvení. Jazyk je tak pokládán za zdroj hříchu a nástroj satana. Na jednu stranu je pro společnost přínosný, ale zároveň ji může ničit. Jedním z takovýchto hříchů jazyka bylo i šíření fám. Ty se často týkaly majestátu nebo politiky státu a v tu chvíli nastávala nutnost jejich právní regulace. Šíření fám proti králi mohlo být považováno i za velezradu a za šíření fám proti vrchnosti se mohlo jít i do vězení. Proti řečem takového druhu existovala v Anglii

¹⁹ Tak například v roce 1555 byla v Anglii zavedena nová legislativa, která navrhovala tvrdé tresty či pokuty za klamavé a pomlouvácné informace, fámy či průpovídky proti vládě, lordům, králi a jeho rodině [Fox 2000: 337].

mocná legislativa²⁰ [Cressy 2010]. Adam Fox [2000: 405] ukázal, že do konce 18. století autority státu i církve opakovaně varovaly lid, aby se vyvaroval veškerých politických debat, protože takovému záležitosti není s to pochopit. Koncem 17. století však podle Foxe lid takových varování nedbal a začal se o veškeré informace zajímat a také již hlasitěji vyjadřoval své mínění.

Podobný právní přístup k mínění lidu lze najít v té době i v českých zemích, kde byly zločiny páčány i „nepoctivými a velmi hanebnými řečmi a psaními“ [Vaněček 1970: 199]. Trestána byla také letáková agitace proti stavům a vládě. Vzhledem k tomu, že v době 16. století bylo časté vyjadřovat své názory na různých „zrádných, nešlechtných a hanlivých“ cedulích, vznikl zákon tzv. zrádných cedulí, přičemž se trestalo jak autorství, tak i rozšiřování, a to pod výhružkou trestu smrti [tamtéž: 200].

Zatímco monografie a prameny o fámě v dnešním slova smyslu jsou ve středověku dosti skoupé, ojediněle již v pozdním středověku, ale zejména v raném novověku je fámě věnována velká pozornost. Dokládá to značné množství publikací věnovaných tématu fám, klevet a samotné orální kultuře²¹ obecně [srov. Fox 2000, 2001; Capp 2004; Cressy 2010; Phillips 2007 aj.], přičemž v dobových pramenech nacházíme explicitně řečeno, že něco je/byla fáma.

Klevety, fámy, nepotvrzené informace měly ústřední roli při tvorbě obecného mínění i nadále, avšak ze soudních síní byly pro svoji nedůkaznost odstraněny, protože nadále zůstávaly něčím veřejným, nikoliv však právně relevantním. Fáma v dnešním slova smyslu samozřejmě existovala vždy, protože byla vnímána jako hodnotná relevantní informace, teprve s přelomem 15.–16. století začala být jasně ohraničována a vnímána jako fáma.

Závěrem

Stát představila vztah fám a obecného mínění a jeho vývoj od antického Říma až k ranému novověku. Takto dlouhé období bylo zvoleno záměrně, a to kvůli výrazu *fama*, výrazu označujícímu (nejen) obecné mínění, ale i fámou. Pozornost se proto soustředila na stěžejní výrazy, které byly s těmito jevy spojeny – *fama*, *existimatio*, *rumor*, *sermo* či *opinio*. Zvláštní pozornost byla věnována rozlišování mezi *famou* a *existimatiem*, které vyjadřovaly obecné mínění především vládnoucích vrstev a jež byly vnímány jako spolehlivé a hodnotné, a *rumor* či *sermo*, které označovaly nespolehlivé a nehodnotné mínění plebsu. Důležitým prvkem pro označování, pojmání a především hodnocení

²⁰ Například v roce 1642 nabytí platnosti *Zvláštní zákon o nezákonném tisku a o potlačování všech lživých a pohoršlivých tisků*.

²¹ I na počátku novověku probíhala výměna informací zejména ústně. Ačkoliv vzrůstal vliv tištěných médií, většinová společnost nadále komunikovala primárně ústně a přestože měla přístup k psaným textům, raději získávala informace skrze ústní komunikaci. Samozřejmě lze zájem o moc jazyka nalézt i dříve, především v církevních a světských textech. Sandy Bardsley [2003: 147] tak například zjistila, že v letech 1275–1276 anglické předpisy důrazně zakazovaly šířit fámy a pomluvy týkající se krále nebo příslušníků vyšší třídy. Edwin Craun [1997] poukázal na to, že ve 13. a 14. století můžeme doložit zvyšující se zájem o moc mluvení, zvláště v kostelech. Svůj zájem zaměřil na církevní a sekulární texty následujících století. Ve 14. století byl diskurz šířen nejen od kleriků k laikům, ale také mezi těmi, co neuměli číst a mezi neelitou. Craun dále ukazuje, že pozdní středověký diskurz o ďábelském mluvení byl ustanoven v kostele. Během pozdního středověku kompetence soudů, co se týče zločinů mluvení, byly upevňovány sériemi zákonů proti zradě a proti fámám a lžím o aristokracii. Tyto zákonem dané předpisy se staly populární mezi běžnými lidmi.

mínění hrál vztah elity k plebsu. Ze skupinek plebsu – *circuli* – mívala elita vždy strach, a tak měla zvláště pro jeho mínění specifické označení a považovala je za fámy.

Mínění v antickém Římě bylo však považováno i za nebezpečné a nestálé. Veřejně činní politici a řečníci byli nuceni zaobírat se náladami lidu a sledovat proměny v jeho mínění, které bylo manifestováno jak v reakcích na veřejných shromážděních, tak i ve fámách a klevetách, které se šířily po městě. Klevety a fámy hrály důležitou roli i ve formování mínění středověkého lidu. To sehrávalo zásadní roli především u soudních přelíčeni. Obecné mínění bylo jak důležitým hlasem lidu, tak i strážcem obecné shody, nositelem sociálních norem a institucí, který dohlížel na sociální adaptaci obyvatelstva.

Pojímání výrazu *fama* převzalo i středověké právo, v němž jako obecné mínění hrál velmi významnou roli především v soudních procesech, sloužil jako kolektivní hodnocení či lokální síť znalostí a ovlivňoval tak život středověkých komunit i jedinců. *Fama* obecné mínění označovala až do 15. století, neboť právě tehdy její moc upadá. Stať spatřuje důvody této změny v proměně soudního systému, zejména důkazního řízení, poté ve stále znatelnější individualizaci jedince a ve stále větší distinkci mezi soukromou a veřejnou sférou.

Literatura

- Akehurst, F. R. P. [2003]. Good Name, Reputation, and Notoriety in French Customary Law. In: Fenster, Thelma – Smail, Daniel Lord. *Fama. The Politics of Talk and Reputation in Medieval Europe*. Ithaca: Cornell University Press, s. 75–94.
- Bardsley, Sandy [2003]. Sin, Speech, and Scolding in Late Medieval England. In: Fenster, Thelma – Smail, Daniel Lord. *Fama. The Politics of Talk and Reputation in Medieval Europe*. Ithaca: Cornell University Press, s. 145–164.
- Bettini, Maurizio [2006]. Mythos/Fabula: Authoritative and Discredited Speech. *History of Religions* 45 (3): 195–212.
- Bettoni, Antonella [2010]. Fama, shame punishment and metamorphoses in criminal justice. [online]. Dostupné z: <[http://www.researchgate.net/publication/44024774_Fama_shame_punishment_and_metamorphoses_in_criminal_justice_\(Fourteenth-Seventeenth_centuries\)](http://www.researchgate.net/publication/44024774_Fama_shame_punishment_and_metamorphoses_in_criminal_justice_(Fourteenth-Seventeenth_centuries))> [cit. 23. ledna 2014].
- Botelho, Keith [2009]. *Renaissance Earwitnesses. Rumour and Early Modern Masculinity*. Palgrave Macmillan.
- Bowman, Jeffrey [2003]. Infamy and Proof in Medieval Spain. In: Fenster, Thelma – Smail, Daniel Lord. *Fama. The Politics of Talk and Reputation in Medieval Europe*. Ithaca: Cornell University Press, s. 95–117.
- Capp, Bernard [2003]. *When Gossips Meet: Women, Family, and Neighbourhood in Early Modern England*. Oxford: Oxford University Press.
- Craun, Edwin [1997]. *Lies, Slander, and Obscenity in Medieval English Literature: Pastoral Rhetoric and the Deviant Speaker*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cressy, David [2010]. *Dangerous Talk. Scandalous, Seditious, and Treasonable Speech in Pre-Modern England*. Oxford: Oxford University Press.
- Donahue, Charles [2008]. *Law, Marriage, and Society in the Later Middle Ages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dülmen, Richard [2003]. *Bezectní lidé. O katech, děvkách a mlynářích*. Praha: Dokořán.
- Edwards, Catharine [1993]. *The Politics of Immorality in Ancient Rome*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Evans, Gillian [2002]. *Law and Theology in the Middle Ages*. London, New York: Routledge.
- Fenster, Thelma – Smail, Daniel Lord [2003]. *Fama. The Politics of Talk and Reputation in Medieval Europe*. Ithaca: Cornell University Press.

- Fox, Adam [2000]. *Oral and Literate Culture in England, 1500–1700*. Oxford: Oxford University Press.
- Geertz, Clifford [1983]. Local Knowledge: Fact and Law in Comparative Perspective. In. *Local Knowledge*. Basic Books, s. 167–234.
- Greenidge, A. H. J. [1894]. *Infamia. Its Place in Roman Public and Private Law*. London: Henry Frowde.
- Gurevič, Aron [1978]. *Kategorie středověké kultury*. Praha: Mladá fronta.
- Habinek, Thomas [1998]. *The Politics of Latin Literature. Writing, Identity, and Empire in Ancient Rome*. New Jersey: Princeton University Press.
- Helmholz, Richard [2001]. *Ius Commune in England: Four Studies*. Oxford: Oxford University Press.
- Justiniánské instituce [2010]. Praha: Karolinum.
- Kamensky, Jane [1999]. *Governing the Tongue. The Politics of Speech in Early New England*. Oxford: Oxford University Press.
- Kapferer, Jean-Noël [1992]. *Fáma nejstarší médium světa*. Praha: Práce.
- Kincl, Jaromír – Urfus, Valentin [1990]. *Římské právo*. Praha: Panorama.
- Livingston, John [1962]. *Infamia in the Decretists. From Rufinus to Johannes Teutonicus*. University of Wisconsin.
- Machiavelli, Niccolò. 1986. Rozpravy o prvních deseti knihách Tita Livia. In. *Úvahy o vládnutí a vojenství*. Praha: Naše vojsko, s. 166–355.
- Menache, Sophia [1991] *The vox dei: communication in the middle ages*. New York: Oxford University Press.
- Michal, Jaroslav [1967]. *Dějiny k pramenům poznání kanonického práva*. Praha: Římskokatolická Cyrilometodějská bohoslovecká fakulta.
- Mirror of the Saxons (Sachsenspiegel)* [online]. Dostupné z: <<http://www.wdl.org/en/item/11620/#q=sachsenspiegel&qla=en>> [cit. 27. ledna 2014].
- Mucciarelli, Roberta [2013]. Neighbourhood, Rumors, and Fama: A Piece of Judiciary History from Thirteenth-Century Prato. In. Israels, M. – Waldman, L. *Renaissance Studies in Honor of Joseph Connors*. Florence: The Harvard Center of Italian Renaissance Studies, s. 199–207.
- Neubauer, Hans-Joachim. 1999. *The Rumour: A Cultural History*. London, New York: Free Association Books.
- Noelle-Neumann, Elizabeth. 1993. *The Spiral of Silence: Public Opinion – our Social Skin*. Chicago, London: University of Chicago Press.
- O'Neill, Peter [2003]. Going Round in Circles: Popular Speech in Ancient Rome. *Classical Antiquity* 22 (1): 135–176.
- Pease, Arthur (ed.) [1955]. *M. Tulli Ciceronis. De Natura Deorum*. Cambridge: Harvard University Press.
- Phillips, Susan [2007]. *Transforming Talk. Problem with Gossip in Late Medieval England*. Pennsylvania State University Press.
- Pina Polo, Francisco. 2010. Frigidus Rumor: The Creation of a (Negative) Public Image in Rome. In. Turner, Andrew – Chong-Gossard, K. O. – Vervaet, Frederik (eds.). *Private and Public Lies. The Discourse of Despotism and Deceit in the Graeco-Roman World*. Boston, London: Brill, s. 75–90.
- Potter, D. S. [1999]. Political Theory in the “Senatus Consultum Pisonianum”. *The American Journal of Philology* 10 (1): 65–88.
- Quintilianus, Marcus Fabius [1985]. *Základy rétoriky*. Praha: Odeon.
- Rosnow, Ralph – Fine, Gary Alan [1976]. *Rumor and Gossip: The Social Psychology of Hearsay*. New York: Elsevier.
- ze Sevilly, Isidor [2003]. *Etymologiae V*. Praha: Oikúmené.
- Shapiro, Barbara [1991]. *Beyond Reasonable Doubt and Propable Cause. Historical Perspectives on the Anglo-American Law of Evidence*. Berkeley: University of California Press.
- Shibutani, Tamotsu [1966]. *Improvised News: A Sociological Study of Rumor*. Indianapolis: Bobbs Merril.
- The Visigothic code (Forum judicum)* [online]. Dostupné z: <<http://libro.uca.edu/vcode/visigoths.htm>> [cit. 24. ledna 2014].
- Vallerani, Massimo [2012]. *Medieval Public Justice*. Washington: Catholic University of American Press.
- Vaněček, Václav [1970]. *Dějiny státu a práva v Československu do roku 1945*. Praha: Orbis.
- Vaněček, Václav [1976]. *Dějiny státu a práva v Československu do roku 1945*. Praha: Orbis.
- Vivo, Filippo de [2009]. *Information and Communication in Venice: Rethinking Early Modern Politics*. Oxford: Oxford University Press.

- Wickham, Chris [1998]. Gossip and Resistance among the Medieval Peasantry. *Past & Present* (160): 3–24.
- Wickham, Chris [2003]. Fama and the Law in Twelfth-Century Tuscany. In Fenster, Thelma – Smail, Daniel Lord. *Fama. The Politics of Talk and Reputation in Medieval Europe*. Ithaca: Cornell University Press, s. 15–26.
- Yavetz, Zvi [1974]. Existimatio, Fama and the Ides of March. *Harvard Studies in Classical Philology* (78): 35–65.

Kateřina Soukalova vystudovala historickou sociologii na Fakulte humanitnich studiı Univerzity Karlovy v Praze. V souasnosti pusobı jako doktorandka v temze oboru. Zabyva se historickou sociologiı mınenı, problematikou fam, klevet a dezinformacı ci obecne socialnı psychologıı komunikace.

Některé problémy adaptace českých osídlenců v severozápadním Bulharsku*

VLADIMIR PENČEV**

Some Problems in Adaptation of Czech Settlers in North-West Bulgaria

Abstract: The main topic of the text is the history of the only Czech village in Bulgaria – Vojvodovo. The article covers the whole “Czech” period of this village from the migration of some twenty Protestant families from Banatian Czech village of Svatá Helena to Bulgaria and the foundation of Vojvodovo in 1900, to the post-war period when almost all Czech inhabitants of Vojvodovo left the village and moved to the South-Moravia region in Czechoslovakia. In a rather classic way the author describes the spheres of language, folklore, kinship and economy of the community, and proves that its main core was its religiosity described as the community-differentiating and community-maintaining principle.

Keywords: Bulgaria; compatriots; Vojvodovo; ethnology; migration

DOI: 10.14712/23363525.2015.7

O více než půlstoleté existenci vesnice s českými osídlenci v severozápadním Bulharsku se v našem oboru ví poměrně málo. Příznačné však je, že hovoříme opravdu pouze o určitém časovém období, neboť jejich pobyt nevedl k začlenění do lokálního společenství, k jejich etnické asimilaci jako finálnímu výsledku. Otázka zní proč? Aby bylo možno na ni odpovědět, je třeba nejprve analyzovat jednotlivá hlediska pojmu „etnická diaspora“¹ (použijeme-li termínu Jána Botíka [Botík 1973: 504]), dále pak etnických procesů, k nimž v jejím rámci docházelo a také jejich vzájemných vztahů s okolním etnickým prostředím. Lze se domnívat, že uvedený termín, označující „odloučenou početně malou skupinu lidí, která v průběhu své migrace přerušila teritoriální, sociální a kulturní kontakty s jádrem mateřské společnosti a vstoupila do kontaktu s jiným etnickým společenstvím“ [Botík 1973: 507], je v daném případě pro postižení odpovídajícího fenoménu funkční.

V české diaspoře v severozápadním Bulharsku dochází v důsledku migrace od počátku k procesu etnického odštěpení od jádra mateřského společenství, po němž následuje proces začlenění do nového prostředí, v etnickém smyslu cizího [Botík 1973: 508]. Pro první z uvedených procesů je charakteristické, že se obvykle stěhují malé skupiny, skládající se především ze známých, příbuzných a blízkých přátel, tj. v daném případě hovoříme o jedné pevné společenské mikrostruktuře s pevným skupinovým modelem způsobu života

* Doc. Vladimír Penčev, Institute of Ethnology and Folklore Studies with National Ethnographic Museum, Bulgarian Academy of Sciences, ul. Acad. G. Bonchev bl. 6, Sofia 1113. E-mail: vladimir_penchev@yahoo.com.

** Penčev, Vladimír [1988]. Njakoi problemi na adaptacijata na českite zaselenci v Severozapadna Bălgarija. In. *Vtori meždunaroden kongres po bălgaristika*. Dokladi, sv. 15, s. 480–492.

¹ V literatuře se k tomuto účelu užívají i termíny „malá etnická skupina“ jako „historicky vzniknuvší společenství, které se odlišuje svým způsobem života a kulturou od hegemonní autonomní skupiny“ [Robek 1983: 392]; „lokální společnost“, jako „teritoriálně ohraničená skupina lidí v určitých klimaticko-geografických a společensko-hospodářských podmínkách nově osídleného sídla“ [Hajšman 1984: 141].

a kultury [Hajšman 1984: 148]. Tento proces etnické konsolidace se pak, již v novém etnickém prostředí, rozvíjí jako výsledek vzájemných korelací jazyka a kultury kontaktujících se skupin, a to na společném ekonomickém základě. Směr, jímž se ubírá, postupuje od vzniku konfliktů, negativních vzájemných vztahů a vzájemného hodnocení mezi kontaktujícími se skupinami, k jejich postupnému překonávání [Hajšman 1984: 154], přičemž jej provází restrukturalizace společenské hierarchie, vnitřní diferenciacce na různých úrovních a vznik nových vztahů a závislostí uvnitř etnodiaspory [Hajšman 1984: 154; viz též Fialová 1975: 196]. Celkově prodělává její vývoj v cizím etnickém prostředí několik stádií: prvotní kontakt, adaptace a asimilace.

Lze se domnívat, že vývoj české etnické diaspory v severozápadním Bulharsku dosáhl stádia adaptace². Otázka na daném místě zní, jak má být tato pozice zdůvodněna? Jak známo, jedním z charakteristických rysů etnických procesů je, že jsou výsledkem různorodých kontaktů a vzájemného působení mezi skupinami osob, náležejících k různým etnickým společenstvím. Aby bylo možno na danou otázku odpovědět, je třeba detailně prozkoumat a vysledovat faktory, určující tyto kontakty a vzájemná působení. Například podle Bromleje jsou etnická společenství, nezávisle na jejich typu a hierarchii, ve vzájemném vztahu se třemi základními kategoriemi prostředí: přírodním, sociálním a etnickým [Bromlej 1983: 232], z čehož plyne, že tyto faktory, o nichž jsme hovořili výše, mohou být rovněž rozčleněny do tří skupin (týká se faktorů ovlivňujících kontakty etnických společenství viz [Bromlej 1983: 207, 230–232; Botík 1973: 502–506]).

V první z nich je třeba nejprve zmínit faktory teritoriální. Je známo, že teritoriální pozice odpovídajících etnických skupin ve velké míře určuje intenzitu etnických kontaktů a vzájemného působení mezi nimi. Svou roli přitom hraje jak početnost etnodiaspory, tak i kompaktnost cizího etnického okolí, přičemž nelze zapomínat ani na specifický charakter daného přírodního prostředí. Čím je příslušné společenství méně početné a čím je terén rovinatější, tím dříve se rozvíjejí etnické procesy, jejichž konečným výsledkem je etnická asimilace [podrobněji viz Fialová 1975: 196; Deržavin 1914: 43; Kučerová 1967: 207]. A jak je tomu v našem případě? Obec Vojvodovo se nachází v Dunajské nížině a ze všech stran je obklopena početnými bulharskými vesnicemi, nemluvě o tom, že Bulhaři se do vesnice později také nastěhovali. O početnosti jsme již hovořili. K dispozici jsou tudíž veškeré podmínky pro to, aby se vývoj etnické diaspory ubíral podél linií uvedeného modelu. K témuž závěru dochází také zkoumání geograficko-klimatických faktorů.

Druhou skupinu tvoří faktory sociálně-ekonomické. Je zřejmé, že stejný způsob výroby napomáhá rozvoji a nárůstu mezietnických kontaktů, a odtud i etnických procesů. Češi usazení ve Vojvodovu vynikají skoro perfektní strukturou zemědělské výroby³ a v tomto

² Přijímáme význam tohoto termínu jako osvojení jazyka a základních norem jednání okolního etnického společenství a projevů konvergentních procesů vedoucích ke zformování nového vnitřně integrovaného a endogamně uzavřeného etnosociálního a etnokulturního celku, do jehož etnokulturního profilu a způsobu života okolní skupiny, se kterými je v kontaktu rušivě nezasahují. V literatuře se v této souvislosti nabízí i termín „akomodace“. Speciálnější je pak postavení pojmu „akulturace“, který je některými autory považován za samostatné stadium [např. Botík 1973: 509]. Akulturace je provázena interferencí kulturních jevů a forem a specifickou transformací a přeprocováním prvků cizí kultury, před jejich integrací do struktury kultury vlastní. (K těmto termínům viz *Filosofovskij encyklopedičeskij slovarj* [1983]; *Rečnik na balgarskija ezik* [1997]; *A New Dictionary of Sociology* [1970]; Hoult [1972]; Hartfiel [1972]; též Markarjan [1971: 70–72].)

³ Toto je pravděpodobně charakteristický rys obecně všech Čechů usídlených na Balkánském poloostrově [viz Urban 1930: 29; Auerhan 1930: 323].

ohledu zpočátku okolní bulharské prostředí předstihují. Během doby však rychle se rozvíjející způsob zemědělské výroby Bulharů nejprve dostihuje a posléze dokonce předstihuje postupy tradicionalistických Čechů, kteří jen obtížně překonávají své staré zvyky [*Jubilejní ročenka 1929*: 222]. Tato skutečnost napovídá, že sociálně-ekonomické podmínky těchto dvou kontaktujících se etnických společenství se postupně srovnávají. Ve prospěch tohoto závěru hovoří i účast členů dané české diaspory v bulharském společensko-politickém životě [*Vaculík 1983*: 82–84].⁴ Také zde jsou tedy očividně splněny požadavky rozvoje výše uvedených etnických procesů.

Tímto se dostáváme ke třetí skupině faktorů zprostředkovávajících etnické kontakty mezi etnodiasporou a jejím okolním etnickým prostředím. Určitý vliv v tomto případě bezesporu vykazuje rozdílnost nebo shoda souborů jejich hodnotových orientací a kulturních projevů. V tomto ohledu přitom nelze nevěnovat pozornost zvláštní roli jazyka. Charakteristickým rysem zkoumané diaspory je schopnost jejích členů používat dva nebo více jazyků, v závislosti na konkrétní situaci, přičemž jako druhý je samozřejmě nutný jazyk hegemonního etnického společenství. I to je naprosto přirozené, neboť zde hraje významnou roli jeho prestiž a autorita. Důležité je ještě poznamenat, že v etnicky heterogenních vesnických kolektivech je bilingvismus charakteristický nejen pro novousidlence, ale také pro místní obyvatele, neboť bez něj by byla komunikace jen velice obtížná. Takovému dvoustrannému bilingvistu výrazně napomáhá také skutečnost, že v situacích běžného každodenního styku nepřesahuje nutná lexikální zásoba osm set slov. Převládá názor, že jazyková blízkost v podobných mezietnických situacích etnickým kontaktům příznivě napomáhá, zatímco výrazné rozdíly činí tyto vztahy značně obtížnými. Věc však netřeba absolutizovat – svou roli zde hraje také informační výbava, existence výuky rodného jazyka či její absence atd. Tak či onak však blízkost jazyků a malá početnost diaspory napomáhají brzkému rozvoji asimilačních procesů. V našem případě pak začíná být jasné, že i v tomto bodě se postupuje podle stanoveného modelu, tj. reprezentativní funkce bulharského jazyka zužuje komunikativní schopnost češtiny (zejména mimo obec) a vede tak k určité jazykové asimilaci této etnické diaspory.

Spolu s jazykem má v situaci, o níž hovoříme, pro kontakty a vzájemná působení mezi odpovídajícími etnickými společenstvími značný význam také faktor náboženský, neboť i v tomto případě blízkost zpravidla uvedené procesy urychluje a naopak. Konfesní příslušnost hraje navíc významnou roli také v rozvoji etnických procesů (např. náboženský konflikt může vést k odloučení určité etnické skupiny od mateřské společnosti). Její přítomnost, resp. vliv přitom můžeme pozorovat i u dalšího významného faktoru – endogamie, jelikož téměř všechna náboženství (od světových po malé sekty) mají záporný vztah ke sňatkům s jinověrci. Endogamie je přitom charakteristická zejména pro počáteční stádia vývoje etnické diaspory, neboť společný původ, společný jazyk a kultura, stejné zvyky a obyčeje, normy, pravidla a stereotypy a vůbec shodný způsob života vytvářejí výraznou endogamní bariéru, která bývá překonána teprve v pozdějších stádiích její existence. V tomto smyslu se dá říci, že procesy etnické asimilace se odehrávají v rodinně-příbuzenské sféře, konkrétně prostřednictvím rodinně-matrimoniálních vazeb [*Živkov 1985*: 77].

⁴ Tato pozice má však i své oponenty: „První usidlenec ve Vojvodovu se vůbec politikou nezabývali a řečeno jinými slovy, bylo-li u nich něco politického, jednalo se spíše o záležitost kariéry než o ideály“ [viz *Folklorní materiálu ot s. Vojvodovo*: 36, informátor N. Petkov].

Pro vojvodovské Čechy je pak příznačná přítomnost téměř totální protestantské zbožnosti, projevující se v různých směrech.

K podobnému závěru dojdeme také, prozkoumáme-li podrobněji jiný významný faktor: stav folklorní kultury v etnodiaspoře. Vzhledem k tomu, že naše terénní výzkumy v obci byly provedeny více jak třicet let po reemigraci naprosté převahy tamního českého obyvatelstva, nelze jejich výsledky samozřejmě absolutizovat, o vlivu náboženství na folklorní tradici vojvodovských osídlenců ovšem i tak dávají značnou představu. Co nám přitom výzkumy ukazují? Náboženská obřadnost do značné míry obřadnost folklorní vytlačila. V obřadech, které se zachovaly, je vkládáním náboženských prvků narušena synkretičnost. Tak je tomu například v obřadech rodinných. Pouze v případě svatby se zachovaly nějaké charakteristické folklorní rysy, zatímco při pohřbech je užívána výhradně církevní symbolika.⁵ Tak je tomu také u kalendářních obřadů⁶; zachoval se – bez jakýchkoli folklorních funkcí – jen Mikuláš, Vánoce, Nový rok a Velikonoce. Obdobná je i situace v případě pracovních obřadů („dožínky“, „dračky“, „zabíjačka“), které byly již před desetiletími polozapomenuty.⁷ Ještě tragičtější je stav písňového a slovesného folkloru. Před padesáti lety na toto témat napsal Ján Michalko: „Muziky a národního spevu (okrem školského) vo Vojvodove nepočuť. I svadby bývajú celkom pri tichosti a bez hluku, a rozumie sa, i bez vína, zato svadobníci ,veselia sa v duchu v Pánu‘. Avšak nábožný spev je u nich na vysokoje úrovni, ako nikde u ostatných krajanov v Bulharsku. On je práve ten, ktorý robí silný dojem na každého, kto navštívi jeden alebo druhý kostol“ [*Michalko 1936: 247*]. Terénní výzkumy tento závěr potvrzují. Z 16 zapsaných písní byli jen u pěti informátoři schopni uvést, od koho se jí naučili, přičemž jen u jediné znali její funkci.⁸ Pět z nich s jistotou nejsou lidové a o dalších šesti předpokládáme, že se je naučili ve škole.⁹ Převyšprávěli nám jednu pohádku a tři jazykolamy, také zjevně naučené ve škole.¹⁰ Lidové divadlo reprezentovaly jediné tzv. „kašpárky“ – loutkové hry, které předváděli čeští učitelé obvykle podle dobře známých pohádek s mezinárodními syžety. (V daném bodě vypovídali shodně všichni informátoři [viz *Folklorní materiál ot s. Vojvodovo; Michalko 1936: 257; Vaculík 1983: 83*]). Lidové pověry a představy, nemluvě o ještě méně frekventovaných folklorních žánrech, zaznamenané nebyly, což se dá vysvětlit tím, že byly vytlačeny žánrem religiózním. V této situaci lze ve folklorní kultuře mezi uvedenými dvěma koexistujícími etnickými společenstvími jen obtížně zaznamenat nějaký vzájemný transfer prvků, třebaže v principu by jej bylo možné očekávat, zejména vzhledem k blízkosti dotyčných folklorních systémů v jednom všeslovanském kontextu [v této souvislosti viz *Smirnov 1967: 40*]. Příčina této skutečnosti přitom

⁵ *Folklorní materiál ot s. Vojvodovo*, s. 82–87 (informátor J. Kopřiva); tamtéž, s. 88–91 (informátorka M. Genova); tamtéž, s. 93–96 (informátorka Christína/Rozína/ Nedkova, za svobodna Kopřivaa) a další.

⁶ Viz *Folklorní materiál ot s. Vojvodovo*, s. 109 (informátor J. Kopřiva); tamtéž, s. 110 (informátorka M. Genova); tamtéž, s. 111–112 (informátorky Eteľka Stojanova Nedkova a Christína/Rozína/ Nedkova); tamtéž, s. 120–122, 129–134 (informátorka M. Genova a další). J. Kopřiva říká: „Když bylo na Svaté Heleně katolictví, měli tam jiné svátky, které pak opustili, to my ale nepamatujeme, tady to už nedělali.“

⁷ Viz *Folklorní materiál ot s. Vojvodovo*, s. 135–136 (informátor J. Kopřiva); tamtéž, s. 137–138 (informátorky E. Nedkova a Ch. Nedkova); tamtéž, s. 139 (informátorka A. Stančeva); tamtéž s. 140 (informátor J. Kopřiva) a další.

⁸ *Folklorní materiál ot s. Vojvodovo*, s. 169–185 (informátoři Simeon Stojanov Nedkov a E. Nedkova) a s. 186–187 (informátorka Chr. Nedkova).

⁹ *Folklorní materiál ot s. Vojvodovo*, s. 144–168 (informátoři A. Stančeva a M. Genova).

¹⁰ *Folklorní materiál ot s. Vojvodovo*, s. 189–192, 200–202 (informátoři A. Stančeva a M. Genova).

spočívá v silném vlivu a působení náboženství, stejně jako v důrazu kladeném v kulturním životě tohoto společenství na konfesionální paradigmatami namísto paradigmat folklorních.

Uzavřít můžeme tedy vzhledem k doposud řečenému zřejmým zjištěním, že mezi faktory určujícími etnické kontakty a vzájemná působení mezi českou etnodiásporou a okolním bulharským obyvatelstvem v severozápadním Bulharsku, má rozhodující význam faktor religiozní. Nikoli náhodou již v průběhu dvacátých let 20. století někteří autoři prohlašují, že pokud něco zachrání bulharské Čechy před asimilací, pak to bude pouze a jedině jejich náboženství a víra [Auerhan 1921: 96; Klíma 1925: 19]. Na druhé straně má však náboženství přece jen i druhotné etnické funkce [Živkov 1985: 78]. V daném případě lze tedy připustit, že religiozita hraje roli mechanismu regulace vzájemných vztahů uvnitř etnodiáspory, jakož i jejích vzájemných vztahů s okolním etnickým prostředím. Jinak řečeno, konfesionální příslušnost spolu s dalšími výše uvedenými faktory, které samy o sobě nejsou určující, utvářejí jednotu etnodiferenčních a etnozáchovných funkcí. Díky tomu neprocházejí etnické procesy, které se vyvíjely v dané etnické diaspoře, všemi svými etapami a nedosahují svého přirozeného konce – totální asimilace, ale pouze stádia druhého – adaptace na okolní etnické prostředí.

Z bulharštiny přeložili Marek Jakoubek a Gabriela Fatková

Archivní materiály

Folklorni materiali ot s. Vojvodovo, Vračanski okrąg. Zapsal V. Penčev, In. Archiv Ústavu pro etnologii a folkloristiku s Etnografickým muzeem BAV sign. AIF No. 195, 212 stran.

Literatura

- A New Dictionary of Sociology* [1970]. London a Henley: Routledge and Kegan Paul.
- Auerhan, Jan [1918]. *Československé menšiny za hranicemi*. Praha: A. Hajn.
- Auerhan, Jan [1921]. *Čechoslováci v Jugoslavii, v Rumunsku, v Maďarsku a v Bulharsku*. Praha: Melantrich.
- Auerhan, Jan – Turčín, Rudolf [1930]. Přehled Československých zahraničních menšin a krajanských aglomerací. In. *Krajané v cizině a jejich styky s domovem. Ročenka československého ústavu zahraničního*. Praha: Československý ústav zahraniční.
- Botík, Ján [1973]. Enkláva a diaspóra ako zvláštne formy spoločenstva ľudí. *Slovenský národopis* 4: 495–512.
- Bromlej, Julían [1983]. *Očerki teorii etnosa*. Moskva.
- Deržavin, Nikolaj S. [1914]. Bolgarskie kolonii v Rossii (Tavričeskaja, Chersonskaja i Bessarabskaja gubernii). *Materialy po slavjanskoj etnografii* (1914), SBNU, 29, Sofie, Predislovie, s. 9–10.
- Fialová, Božena [1975]. Bývalá uhorská Dolná zem ako predmet záujmu slovenskej národopisnej vedy. *Slovenský národopis* 2.
- Filosofskij encyklopedičeskij slovarj* [1983]. Moskva.
- Hajšman, Tomáš [1984]. Několik poznámek k procesu formování nových lokálních společností v českém pohraničí po r. 1945. *Český lid* 71 (2).
- Hartfiel, Günter [1972]. *Wörterbuch der Soziologie*. Stuttgart: Kröner.
- Heroldová, Iva [1978]. Národopisná problematika novoosídlenického pohraničí. *Český lid* 65 (4): 195–206.
- Heroldová, Iva [1983]. Čeští reemigranti z rumunského Banátu. *Český lid* 70: 241–242.
- Heroldová, Iva [1984]. Novoosídlenická vesnice. *Český lid* 71 (3): 134–136.
- Hoult, Thomas F. [1972]. *Dictionary of Modern Sociology*. Totowa: Littlefield, Adams.
- Jubilejní ročenka Československé kolonie v Bulharsku, 1868–1928*. [1929]. Sofie: ČS dům T. G. Masaryka.

- Karas, František [1937]. *Československá větev, zapomenutá nebem a zemí. Čechové v Rumunsku*. Praha: Spolek Komenský.
- Klíma, Stanislav [1925]. *Čechové a Slováci za hranicemi*. Praha: Nakladatelství J. Otto.
- Kratkij naučno-ateističeskij slovar* [1964]. Moskva.
- Kučerová, Květoslava [1967]. *Chorvátí a Srbi v Střední Evropě*. Bratislava.
- Malý ateistický slovník* [1962]. Bratislava.
- Markarjan, Eduard, S. [1971]. Čelovječeskoje občestvo kak osobyj tip organizaciji. *Voprosy filosofii* 10.
- Michalko, Ján [1936]. *Naši v Bulharsku. Pädesiat rokov ich života, práce, piesne a zvykov*. Myjava.
- Rečnik na balgarskija ezik* [1997]. sv. 1. Sofie.
- Scheufler, Vladimír – Skalníková, Olga [1962]. Kultura rumunských Čechů. Hmotná a duchovní kultura. *Český lid* 49 (4): 147–160.
- Sirovátka, Oldřich [1967]. Česká lidová slovesnost a její mezinárodní vztahy. *Rozpravy ČSAV. Rada společenských věd* 77 (15).
- Slovar ateista* [1964]. Moskva.
- Smirnov, Jurij I. [1967]. Problemy izučeniya mežslavjanskoj folklornoj občnosti. *Voprosy slavjanovedeniya* 1.
- Urban, Rudolf [1930]. *Čechoslováci v Rumunsku*. Bukurešť.
- Vaculík, Jaroslav [1983]. Bulharští Češi a jejich reemigrace v letech 1949–1950. *Český lid* 70 (4): 82–84.
- Večerková, Eva [1983]. Svatební obřad bulharských Čechů a jeho proměny v jihomoravském pohraničí. *Časopis moravského muzea v Brně. Vědy společenské* 68: 251–254.
- Živkov, Todor Iv. [1985]. Etnosät: opit za sociologičeska charakteristika. *Sociologičeski problemi* 6 (1985).

Vladimír Penčev (1957) je bulharský folklorista, etnolog a bohemista. Jeho široký badatelský zájem sahá od etnologie slovanských národů přes dějiny slovanské a bulharské folkloristiky až po česko-bulharské vztahy a problematiku identity a jinakosti. Řadu let působí na Ústavu pro etnologii a folkloristiku s Etnografickým muzeem BAV, kde v současnosti zastává funkci zástupce ředitele, a vyučuje na Jihozápadní univerzitě Neofita Rilského v Blagoevgradu a Plovdivské univerzitě Paisije Chilendarského. Je autorem řady dílčích textů k uvedeným tématům a více než tuctu odborných monografií (k nejznámějším patří Bulharsko-české folkloristické kontakty v době Obrození, 1994; Paralaxa v zrcadle aneb O migračních společenstvích v jinoetnickém prostředí, 2001 a Dějiny Česka, 2010; spoluautor; Po serpentínách sebepoznání a poznání toho druhého: Češi a Slováci v Bulharsku, Bulhaři v České republice, 2012). Na vydání řady prací se podílel též jako editor nebo spolueditor (např. dvousvazkové dílo Bulhaři na Slovensku – etnokulturní charakteristiky a souvislosti, 2005 a Ej, Bugári, Bugári. Piesne bulharských Slovákov zo zápisov Jána Michalka, 2008).

Závěrečné poznámky Marka Jakoubka

Vojvodovo, česká obec v severozápadním Bulharsku, byla založena roku 1900 asi dvaceti evangelickými rodinami z české obce Svatá Helena v (dnes rumunské části) Banátu, které tuto obec opustily z důvodu náboženských rozporů a nedostatku půdy. I přes několik válečných konfliktů, jichž se Bulharsko v prvních dekádách dvacátého století účastnilo, obec hospodářsky prosperovala a počet obyvatel utěšeně vzrůstal. Hospodářská prosperita, založená takřka výhradně na zemědělství, však po určité době narazila na mez nedostatku půdy, a tak v roce 1928 obec opustila část obyvatel, která uvěřila zvěstem o zemi mnoha možností a přesídlila do Argentiny. Ještě před jejich odchodem se obec konfesijně rozdělila, když se roku 1925 od metodistického sboru oddělila část členů a přiklonila se k darbismu. Roku 1926 pak také byla ve Vojvodovu otevřena česká doplňovací škola. K novému přelidnění obce a souvisejícímu nedostatku půdy došlo ještě jednou v roce 1934/35, kdy část Vojvodovčanů odešla do turecké vsi Belinci v severovýchodním Bulharsku, v oblasti Ludogorie (Deli-Orman). Historie českého osídlení Vojvodova, stejně jako Belinců, pak v zásadě končí v letech 1949–1950, kdy naprostá převaha jejich českých obyvatel, v počtu cca 700 osob (200 rodin), tyto vsi v rámci poválečných a na základě mezistátních dohod realizovaných migračních procesů opustila a přesídlila do ČSR, kde se usadila v několika obcích v regionu Jižní Moravy. Po celou dobu své existence bylo Vojvodovo proslulé náboženskou horlivostí jeho obyvatel, stejně jako příkladností jejich hospodářských postupů a správy obecních záležitostí, jichž si cenilo jak místní bulharské obyvatelstvo, tak i bulharská státní správa, která Vojvodovo ústy svého ministra prohlásila za obec vzorovou. Toto renomé si Vojvodovo v bulharském regionálním kontextu, jakož i v souvislostech bulharského akademického diskurzu, udrželo dodnes. Jeho dobrá pověst tak plně odpovídá dobrému jménu, jaké si Češi obecně získali v Bulharsku po osvobození v roce 1878, a jemuž se těší až do dnešních dnů.

Vojvodovo se zejména v poslední dekádě stalo předmětem intenzivního výzkumu a byla o něm publikována řada studií, včetně již sedmi badatelských monografií [*Budilová 2011; Fatková – Budilová – Jakoubek – Močičková – Močička – Maglia 2013; Jakoubek 2010, 2011, 2012, 2013a, 2013b*]. Tak či onak byl inspiračním zdrojem všech těchto zkoumání bulharský etnolog a bohemista Vladimír Penčev a jeho na Vojvodovo zaměřené výzkumy, které v této obci realizoval v osmdesátých letech minulého století. Byl to totiž právě Vladimír Penčev, který vojvodovskou tematiku (znovu)objevil pro (nejen) badatelskou veřejnost a odstartoval tak to, co jsme si dnes zvykli označovat jako „novou éru“ zájmu o Vojvodovo. Text, jehož překlad prezentujeme výše, je pak vůbec prvním textem daného badatele k této tematické. Zveřejněním překladu jeho plné verze – která přichází po šestadvaceti (!) letech od jeho originální publikace – tak této takřkajíc iniciační práci, zahajující uvedenou „novou vlnu“ vojvodovských zkoumání, splácíme letitý dluh. (Zkrácená a upravená verze však byla již publikována in [*Penčev 2012*]).

Pravda, některé polohy této studie lze snad již dnes (a je to tak dobře) považovat za překonané, stejně jistě je ovšem i to, že řada jiných momentů tohoto příspěvku (zejména pak ty, týkající se určení celkového charakteru daného společenství) měla na následná zkoumání přímý formativní vliv, takže nemalá část dnes realizovaných zkoumání, resp. publikací v mnoha ohledech víceméně přímo navazuje na teze zveřejněné poprvé právě zde. Jedním z důvodů, proč jsme k překladu a publikaci tohoto Penčevova příspěvku dnes přistoupili, je tak mimo jiné přesvědčení, že jednou z nejlepších cest k porozumění současnému stavu

příslušné diskuse je obeznámení se s jejími základy; věříme zároveň, že takový přístup, tedy četba (pro odpovídající diskusi) formativních textů je jednou z nejlepších obran proti amnézii, která je fenoménem soustavně přítomným v celém sociálně-vědním bádání [srov. *Petrusek 2010*: 389] a kvůli níž znovu a znovu objevujeme a vymýšlíme dávno objevené a vymyšlené.

Literatura

- Budilová, Lenka J. [2011]. *Dědická praxe, sňatkové strategie a pojmenovávání u bulharských Čechů v letech 1900-1950*, Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Fatková, Gabriela – Budilová, J. Lenka – Jakoubek, Marek – Močíčková, Jitka – Močíčka, Roman – Maglia, Radka [2013]. *Vojvodovo: historicko-etnografická ohlédnutí*. Plzeň: Vydavatelství ZČU v Plzni.
- Jakoubek, Marek [2010]. *Vojvodovo – etnologie krajanské obce v Bulharsku*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Jakoubek, Marek [2011]. *Vojvodovo: kus česko-bulharské historie. Tentokrát převážně očima jeho obyvatel*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Jakoubek, Marek [2012]. *Vojvodovo: Historie, obyvatelstvo, migrace*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Jakoubek, Marek [2013a]. *Vojvodovo – edno nepoznato česko selo v Bělgarija*. Sofia: Paradigma.
- Jakoubek, Marek [2013b]. *Vojvodovo – identity, tradice a výzkum*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Penčev, Vladimír [1988]. Njakoi problemi na adaptacijata na češkite zaselenci v Severozapadna Bělgarija. In: *Vtori međunaroden kongres po bělgaristika. Dokladi*, sv. 15. Sofie, s. 480–492
- Penčev, Vladimír [2012] *Po serpentínách sebezpoznaní a poznání toho druhého (Češi a Slováci v Bulharsku, Bulhaři v České republice)*. Praha: FHS UK v Praze (uspořádal a z bulharštiny přeložil Marek Jakoubek).
- Petrusek, Miloslav [2010]. Sociologické inspirace Clauda Lévi-Strausse. *Sociológia* 42 (4): 383–403.

Zóna odcizení Mentální obraz postindustriální krajiny?

JAN POHUNEK*

Zone of Alienation. A Mental Representation of Postindustrial Landscape?

V roce 1972 vyšla v tehdejším Sovětském svazu kniha bratří Strugackých *Piknik u cesty* (*Piknik na obočině*) [1985]. Knihu je možné definovat jako krátký sci-fi román s filozofickými prvky. Svým spíše pesimistickým laděním a umístěním děje blízko současnosti je značně vzdálený „budovatelské“ větvi sovětské sci-fi, navazuje ale na civilní a humanistické směry v rámci tohoto žánru. Základ zápletky tvoří události spojené s náhlým a nepochopitelným mimozemským zásahem na Zemi, jehož pozůstatky jsou předmětem vědeckého zkoumání i černého obchodu. Návštěva neznámé mimozemské civilizace, jejíž podstata a příčiny však zůstaly lidstvu neznámé, po sobě totiž zanechala několik postižených oblastí, kde do jisté míry přestávají platit fyzikální zákony a objevují se nové nevysvětlitelné jevy. Děj se odehrává v jednom z těchto „Pásem“, opuštěném městě, ve kterém se prý nachází předmět schopný plnit lidská přání. Pohyb po Pásmu je ale náročný, jakýkoli chybný krok může mít fatální následky a Pásmo navíc ovlivňuje lidi, kteří jej navštěvují, a to i dlouhodobě – objevují se mutace, nastávají silně nepravděpodobné události, do svých domovů se vracejí zemřelí. Do Pásma kromě vědců pronikají ilegálně i „stalkeři“, lovci cenností zásobující černý trh. Důvody vzniku Pásma i fungování jednotlivých tamních jevů ale nikdy nejsou uspokojivě vysvětleny, technologická propast mezi lidmi a tvůrci Pásma je příliš velká.

„Piknik. Představte si les, cestu, palouček. Z cesty sjíždí auto, z auta vystoupí mládež, vytáhnou lahve, koše s jídlem, tranzistory, filmové fotokamery. Za chvíli plápolá táborák, stojí stany, hraje hudba. A ráno zase všichni odjedou. Zvěř, ptáci a hmyz, kteří po celou dobu s hrůzou pozorovali, co se to děje, vylezou ze svých úkrytů. A co nevidí? Tráva je politá olejem a benzínem, někdo odhodil nepotřebnou svíčku. Je tu plno krámů. Baterka, francouzský klíč, popel z táboráku, ohryzky jablek, papírky z bonbónů, prázdné konzervy, láhve, kapesník, kapesní nožík, staré potrhané noviny, drobné mince, zvadlá kvítka z jiných palouků...“ [*Strugackij – Strugackij 1985: 96*].

Knihu se později stala inspiračním zdrojem pro film Andreje Tarkovského *Stalker* [*Tarkovskij 1979*], který rozvíjí spíše její filozofující rovinu, a také pro celou řadu dalších uměleckých děl, převážně v oblasti sci-fi, včetně série úspěšných počítačových her [*www.stalker-game.com*]. V některých případech je ale tato inspirace nepřímá nebo vychází nezávisle na původní knize z obdobných kořenů. Tato esej se právě pokouší kořeny tohoto jevu definovat. Pásmo bratří Strugackých totiž představuje nový typ myšlené krajiny, která se zdá být spjata s průmyslovou civilizací. Jde o opuštěnou oblast, která byla původně osídlena lidmi, ale nyní samovolně zarůstá a artefakty zanechané lidskou činností se rozpadají. Její jednotlivé prvky nejsou běžnému návštěvníkovi srozumitelné a mohou být potenciálně nebezpečné,

* Mgr. Jan Pohunek, Národopisné oddělení Národního muzea, Kinského zahrada 98, 150 00 Praha 5. E-mail: prebral@seznam.cz.

příznačná je různá míra celkové pokrivenosti věcí. Na rozdíl od předprůmyslových ruin, například starých hradů nebo opuštěných vesnic, zde vyniká právě onen prvek nepochopitelnosti, cizoty. Hradní zřícenina zůstává hradní zříceninou, můžeme odhadnout její účel. Komplex opuštěné huti nebo rafinérie se už ale pochopení bez patričního vzdělání vzpírá.¹

Vzorem takové krajiny je „zóna odcizení“ („alienation zone“; „Зона відчуження Чорнобильської АЕС“) v okolí černobylské jaderné elektrárny. Někdy bývá mylně ztožňována s dějištěm knihy a filmu, děj výše zmiňované série počítačových her je sem dokonce přímo umístěn. Ve skutečnosti je černobylská zóna pochopitelně mladší, jelikož vznikla po havárii v roce 1986.² Také zde jde o náhle opuštěný, uzavřený a strážný prostor, do kterého lidé pronikají i ilegálně a jenž se stává svým způsobem turistickou atrakcí – v tomto případě včetně pořádání organizovaných zájezdů. Namísto neznámých mimozemských sil tu působí radioaktivní zamoření, které je ale pro běžného návštěvníka stejně nehmatatelné.

Pokud zkusíme vnímat „zónu odcizení“ jako jistý moderní mentální krajinný archetyp, můžeme v dílech, v nichž se objevuje, často vysledovat působení nějaké podobné deformující, neviditelné a všudypřítomné síly, která je s lidově vnímanou „mutující“ radioaktivitou srovnatelná. Jako příklad můžeme zmínit „torzi“ z knih China. Miévilleho nebo v naší sci-fi literatuře Žambochův „chaos“ postupně měnící a transformující obydlý svět:

Torze nemá s fyzikou nic společného. Nesouvisí s ničím. Je to... naprosto patologická síla. Nevíme, odkud se bere, proč se objevuje, kam směřuje. Všechny typy jsou zcestné. Neplatí žádná pravidla. (...) Před pěti sty lety, nedlouho poté, co se otevřela Kakotopická skvrna, došlo k mírné torzní bouři, která se na severovýchodě přihnala odněkud z moře (...) nešlo samozřejmě o nic srovnatelného se Surlochtem. Přesto to stačilo na epidemii porodů monster a na některé prazvláštní kartografické klamy. [Miéville 2003: 204–205]

Všichni vnější nepřátelé pocházeli z území nikoho, nebo také z takzvaných divokých plání. Tam bylo možné do slova a do písmene vše. Na divokých pláních platily jiné přírodní zákony (...) Někdo zemi nikoho označoval za oblast vlády chaosu, jiný za místa se zvýšenou entropií a další za místo prolínání svět, sfér a bůhvíčího dalšího. (...) Podle mě to znamenalo jedno a to samé – rychlou a nepřijemnou smrt pro každého normálního člověka. [Žamboch 2002: 14]

V zásadě bychom v takových popisech mohli hledat i prvky blízké „kosmickému hororu“ – literárnímu žánru, jehož působivost je založena na děsivém střetnutí člověka se silami, které jej převyšují a jež nedokáže pochopit. Kosmický horor, jehož nejznámějším zástupcem a zároveň de facto zakladatelem byl americký spisovatel Howard Phillips Lovecraft (1890–1937), jenž odrážel mimo jiné odlištění světa a vesmíru, k němuž docházelo v důsledku nových vědeckých objevů – zejména v astronomii (velikost vesmíru) a geologii (časová měřítka trvání světa). Svět, který je Božím dílem a je v zásadě harmonický a srozumitelný, se s nástupem modernity stal obrovským věkovitým prostorem, který nikdy nepoznáme celý a který je – s drobnou výjimkou některých částí planety Země – životu nepřijemný. Řada Lovecraftových povídek stojí na předpokladu, že kolem nás působí mocné, byť třeba momentálně dřímající, nelidské inteligence, které navštívily planetu Zemi před dávnými eony, a pro které je lidstvo jen obtížným hmyzem. Magie se zde často setkává s vědeckými poznatky, mezi mimozemšťany a necitelnými bohy mnohdy není rozdíl [srov. např. Lovecraft 1990a; Lovecraft 1990c].

¹ Srov. např. inspirativní popis Vojtěšské huti na Kladně jako uměleckého díla [Cilek 2004: 44–52].

² Další obecné informace a rozcestník viz např. http://en.wikipedia.org/wiki/Zone_of_alienation.

Obludné scenerie kosmického hororu, mimozemská města s pokřivenými úhly a architekturou neuzpůsobenou k obývání člověkem, se ale zároveň od Pásma bratří Strugackých liší. U obou konceptů sice existuje původní předpoklad existence nepochopitelné inteligence, která lidskou civilizaci nebere v úvahu, cizoty, která vstupuje do známého prostředí a nepochopitelným způsobem ho proměňuje (u Lovecrafta například *Barva z kosmu* [Lovecraft 1990b]), v případě *Pikniku u cesty* ale nejde o aktivní vůli nějakého mimozemského monstra, spíše o pozůstatek, eticky neutrální sílu, která může mít negativní účinky, ale není personifikována, podobně jako nebývá personifikována přírodní katastrofa. Lovecraftovské krajiny obývané polohmotnými netvory s věnci chapadel, představují cizost a hrozbu, nastiňují možnost katastrofy, poznat jejich tajemství znamená zemřít nebo zešlehtat. Pásmo je krajinou postkatastrofickou, nebezpečnou divočinou, kde cizost nepředstavuje jen hrozbu, ale i příležitost, tajemství zde skrytá mají ambivalentní charakter. Není částí mimozemského prostoru vrženého do naší reality, ale spíše částí naší skutečnosti opatřenou novým souborem neznámých skýtaností, možností interakce.

Máme zde tedy obraz fiktivní krajiny, která se vyznačuje několika základními rysy: 1) Jde o oblast opuštěnou člověkem, nejčastěji v důsledku nějaké katastrofy; pozůstatky lidských aktivit jsou tu patrné, ale rozpadají se. Síly, které tento stav vyvolaly, už zde aktivně nepůsobí, zanechaly ale po sobě řadu stop. 2) Části krajiny jsou záhadné, nebezpečné, nesrozumitelné a platí v nich neznámá pravidla. Zároveň ale mohou skrývat různá tajemství, která je prospěšná, potažmo alespoň zajímavá poznat. 3) Působí tu nějaká obecná, negativní a nelidská deformující síla, jež ale není nadána vlastní vůlí.

Domnívám se, že takováto definice „zóny odcizení“ vytváří poměrně koherentní obraz, se kterým se můžeme v beletrii setkat a který do jisté míry odráží propast, jež se otevírá mezi vědeckým pokrokem, jeho srozumitelností a jeho riziky. Neviditelné negativní síly „zón odcizení“ lze považovat za odraz populární představy radioaktivity.

Pokusme se nyní tento přístup obrátit, opustit hájemství spekulativní literatury a najít skutečná místa, která by výše uvedeným bodům odpovídala a jež také návštěvníci podobně vnímají. O okolí Černobylu už byla řeč, obdobné lokality se ale vyskytují i v Čechách. Jde převážně o bývalé vojenské prostory a opuštěné průmyslové areály. Zajímavá je v tomto ohledu otázka vysídleného českého pohraničí, na které je možné aplikovat bod 1 (opuštění), méně však již bod 2 (nesrozumitelnost) a 3 („radiace“). Souvislost s bodem 2 je možné hledat u způsobů interpretace zaniklých objektů a historie krajiny (německé poklady, fiktivní nacistické aktivity), bod 3 snad v podezřívavém pohledu na tuto krajinu jako „prokletý kraj“, kde jsou „divní“ lidé, který je občas možné zaznamenat u obyvatel vnitrozemí, ale který mívá spíš humorný, ironický nebo i poněkud xenofobní nádech. Osobně bych tzv. Sudety jako celek z hledání „zón odcizení“ spíše vyloučil, jejich typizovaný populární mentální obraz je v řadě věcí specifický, představují složitější problém.

To však neplatí pro některé konkrétní objekty, jakým je například torzo cínového dolu u Rolavy v Krušných horách. V lesích na státní hranici zde stojí betonový skelet důlního a úpravárenského komplexu po těžbě cínové rudy z doby druhé světové války, který byl spojen s pracovním táborem pro válečné zajatce a dalšími zařízeními.³ Místo je dnes cílem „dobrodružných výprav“ mládeže z celé České republiky a je populárním neoficiálním paintballovým hřištěm i kulisou pro organizované hry, vycházející někdy přímo z románu

³ K historii podrobně Weber 2001.

bratří Strugackých. Osobně jsem se setkal již s několika případy, kdy tento objekt „Pásmo“ v rámci hry zastupoval. Prvek deformující síly se v popisech tohoto místa projevuje spíše jen v souvislosti s legendou těchto her nebo v rámci obecných popisů různých „energií“ v duchu současné lidové parapsychologie. Místní moderní pověsti zmiňují obvyklou nacistickou továrnu na V2 a součástky do ponorek, tajné vědecké laboratoře a bedny s poklady a dokumenty zanechané ustupující německou armádou [Weber 2001: 8].

Zajímavějším případem zóny odcizení v českých podmínkách je bývalý vojenský prostor Ralsko u Mimoně o rozloze 250 km². Převážně německé obyvatelstvo odtud bylo vystěhováno po druhé světové válce, do roku 1951 bylo vysídleno osmnáct obcí. Mezi lety 1968 až 1991 využívala prostor Rudá armáda, po jejím odchodu zde zůstaly silně kontaminované plochy (především ropnými produkty a nevybuchlou municí) a skupiny postupně rabovaných a rozpadajících se staveb (letišťe Hradčany, garáže, vysílače, testovací polygony, provozní objekty střelnic, sklady pro umístění jaderné munice v případě války a další). Po zrušení vojenského újezdu se prostor otevřel civilistům, část obytných budov byla rekonstruována a dosídlována například i krajany z Volyně, v letech 1993–2004 proběhla pyrotechnická asanace [Syrovátková 2006: 84–85]. V severní části oblasti navíc od roku 1966 probíhala těžba uranu hornickým způsobem a také chemicky⁴, v podmínkách komunistického režimu šlo tedy o území dvakrát zakázané.

Právě po odchodu sovětských vojsk a dále během devadesátých let byla tato oblast asi nejreprezentativnější českou „zónou odcizení“. Debaty o budoucím využití prostoru teprve probíhaly, destrukce vojenských objektů vzhledem k počasí i lidským aktivitám (vandali-smus, sběr barevných kovů) nepostupovala na různých místech stejně rychle. Zdejší terén plně odpovídal bodům 1 a 2, bod 3 se zde projevoval jednak svým „sudetským“ způsobem, dále pak i prostřednictvím pověstmi o radiologické a biologické kontaminaci. Areál se stal oblíbeným cílem lovců pokladů, trampů, polovojenských bojůvek, účastníků LARPů⁵ s postkatastrofickou tematikou a dalších zvědavců [Čilek 2000; <http://www.podzemi-cma.cz/prostory/ralsko/inden.htm>]. Právě v tomto prostředí se také začaly rodit další moderní pověsti přispívající k nové definici této krajiny. Osobně jsem zaslechl vyprávění, podle nichž návštěvník sovětského chemicko-biologického výzkumného polygonu onemocněl syndromem války v Zálivu a od té doby vidí auru, o tom, že ještě několik let po odsunu vojsk se z hlubin lesů ozývala ruská vysílačka, o tajných úkrytech zbraní, nacistickém výzkumu neznámých energií pro válečné účely, střelbě po houbařích a dalších zvláštních událostech a jevech. K tomu, abychom individua, která taková místa ze zjištěných důvodů nebo z obvyčejné zvědavosti navštěvovala, mohli nazývat stalkery v duchu románu bratří Strugackých, stačí jen málo nadsázky.

Vraťme se nyní zpět k samotnému pojmu „zóna odcizení“, kde má kořeny a co může tento pohled na krajinu vypovídat o současnosti. Osobně zde spatřuji několik inspiračních

⁴ K historii podrobně např. Kafka 2006.

⁵ LARP je zkratka pro Live Action Role Playing. Jde o hry, při kterých se hráči stávají „herci“, hrajícími různé postavy, a mohou svým chováním během hry ovlivnit její výsledek nebo alespoň zažít atypické situace vzdálené všednímu životu. Od divadelního představení se LARP liší tím, že je zde postavám ponechávána podstatně větší volnost a samy jsou zároveň i publikem, od stolních a počítačových her na hrdiny umístěním do reálného prostředí. Jednotlivé LARPy se liší jak legendou (western, sci-fi, fantasy, horor, detektivní, psychologické drama), tak i rozsahem (komorní LARPy pro pár postav, masové akce s velkolepými bitvami) či mírou realističnosti. Česká LARPová scéna je poměrně aktivní, za výchozí web je možné považovat stránky [larp.cz](http://www.larp.cz). Ukázkou postkatastrofického LARPu představuje například *Svět po pádu* [svetpopadu.blogspot.com].

zdrojů. Prvním z nich je vědecký pokrok a rozbití „malého“ srozumitelného světa postupem modernity. Exotická nepochopitelná místa, projevy chaosu, už nejsou nezbytně umisťována do dalekých zemí. Současná civilizace dokáže vytvořit obtížně srozumitelné a výrazně entropické areály o značné rozloze, „země nikoho“, přímo za humny. Může k tomu dojít založením vojenského újezdu, vybudováním a opuštěním průmyslového parku nebo vysídlením kraje plánovanými přesuny obyvatel či válkou. Taková „odlidštěná“ místa⁶ také bývají v řadě ohledů pro vnějšího pozorovatele nepochopitelná. Původní kontext jednotlivých artefaktů je už postupem entropie setřen a nová situace, kdy je místo stále patrné, ale již zbavené možnosti snadno nalézt svůj původní smysl, vybízí k vytváření vlastních interpretací včetně moderních pověstí. Dalším prvkem, který s nepochopitelností takových lokalit souvisí, je rozvoj vědy a techniky, jenž snižuje srozumitelnost a čitelnost jednotlivých postindustriálních objektů v krajině. Velká část lidí považuje taková místa za nebezpečná, zároveň zde ale vystupují jednotlivci, kteří je vyhledávají i z čistě estetických pohnutek.⁷ Tento pohled je možné považovat za dědictví evropského romantismu, jenž dokázal přiřknout estetickou hodnotu mimo jiné i věcem obecně vnímaným jako škaredé a nebezpečné – například horské divočiny nebo právě ruinám [srov. *Stibral 2005: 97–105*]. Přirozená sukcese v měřítku celé krajiny také působí jako novodobé memento pomíjivosti lidské civilizace, což této představě také přidává na přitažlivosti.

Zdá se tedy, že obraz zóny odcizení je něco, co se vynořuje poměrně pravidelně. Vyskytne-li se podobný typ krajiny, je možné v něm očekávat podobné doprovodné jevy – od specifického druhu návštěvníků, které láká, přes způsob jejího obhospodařování (i v negativním slova smyslu – „zdevastovaná“ území bývalých vojenských prostorů, byť třeba přírodovědně cenná, bývají často zavážena černými skládkami) až po svébytný folklor. Teritorium zbavené původního smyslu, avšak plné nejasných připomínek původní funkce, je zároveň nebezpečnou „zónou“, obrovským, potenciálně toxickým odpadem u cesty, po níž se pohybuje lidská civilizace, i prostorem mimo lidskou společnost, kde se mohou svobodně pohybovat „stalkerři“ a který vzbuzuje pocit úžasu a poskytuje uprostřed osídleného území možnost pro prožívání dobrodružství.

Literatura

- Cílek, Václav [2000]. Kumerské pohoří: výzkum pískovcových převisů a pseudokrasu (kulturně-pseudokrasová studie). *Speleo* 31: 15–24.
- Cílek, Václav [2004]. *Makom – kniha míst*. Praha: Dokořán.
- Kafka, Jan [2006]. Historie těžební činnosti. In. *Občasník DIAMO, zvláštní číslo – 40 let hornické činnosti v oblasti Stráže pod Ralskem a Hamru na Jezeře*, s. 1–6
- Lovecraft, Howard P. [1990a]. *Volání Cthulhu*. Praha: Zlatý kůň.
- Lovecraft, Howard P. [1990b]. *Barva z kosmu*. Praha: Zlatý kůň.

---

⁶ Pojem „místo“ můžeme fenomenologicky definovat jako prostor obdařený významem [Patterson – Williams: 2005: 361].

⁷ Pro průzkum opuštěných míst motivovaný jejich estetickou hodnotou a případným historickým významem se u nás v posledním desetiletí asi nejvíce ujal termín *urbex* – z anglického *urban exploration*. Nejde však čistě o průzkum urbánního prostředí, tento koníček se často vztahuje i na opuštěné areály mimo město, například industriální ruiny, sanatoria či domy stojící o samotě. Zájemce o tento fenomén lze pro úvodní seznámení se s ním odkázat například na web urbex.cz.

- Lovecraft, Howard P. [1990c]. *Hory šílenství*. Praha: Zlatý kůň.
- Miéville, China [2003]. *Nádraží Perdido*. Plzeň: Laser.
- Patterson, Michael E. – Williams, Daniel R. [2005]. Maintaining research traditions on place: Diversity of thought and scientific progress. *Journal of Environmental Psychology* 25: 361–380.
- Stibral, Karel [2005]. *Proč je příroda krásná? Estetické vnímání přírody v novověku*. Praha: Dokořán.
- Strugackij, Arkadij – Strugackij, Boris [1985]. *Piknik u cesty*. Praha: Mladá Fronta.
- Syrovátková, Jaroslava [2006]. Ralsko jako potencionální objekt cestovního ruchu. In. *Bývalý vojenský prostor Ralsko a jeho potenciál pro rozvoj cestovního ruchu*. Mimoň: Město Mimoň, s. 84–90.
- Weber, Norbert [2001]. Cínový důl Sauerstuck (Rolava). *Krasová deprese* 9: 2–8.
- Žamboch, Miroslav [2002]. *Seržant*. Praha: Klub Julese Vernea.

Internetové zdroje

- Bývalé vojenské prostory – Ralsko. Dostupné z: <<http://www.podzemi-cma.cz/prostory/ralsko/index.htm>> [3. 7. 2014].
- Chernobyl Exclusion Zone. Dostupné z: <http://en.wikipedia.org/wiki/Zone_of_alienation> [3. 7. 2014].
- Larp.cz. Portál do světa larpu. Dostupné z: <<http://www.larp.cz>> [3. 7. 2014].
- Svět po pádu. Dostupné z: <<http://svetpopadu.blogspot.com>> [3. 7. 2014].
- Tarkovskij, Andrej (rež.) [1979]. *Stalker*. SSSR/SRN.
- THQ – GSC Game World [2007]. *Stalker: Shadow of Chernobyl*. Dostupné z: <<http://www.stalker-game.com/>> [webové stránky počítačové hry; 3. 7. 2014].
- Urbex.cz – Urban Exploration v Čechách. Dostupné z: <<http://www.urbex.cz>> [3. 7. 2014].

Jan Pohunek (1981) pracuje jako kurátor v Národním muzeu a je doktorandským studentem etnologie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Dlouhodobě se zabývá současným folklorem a jeho vztahem ke krajinně a opuštěným místům. Z ostatních témat, kterým se věnuje, je možné zmínit dějiny československého trampingu či speleologii. Je členem International Society for Contemporary Legend Research.

Vratislav Čapek: *Historik na přelomu dvou staletí. Co jsem prožil a na co si pamatuji.* Nová tiskárna Pelhřimov, Katedra společenských věd Vysoké školy obchodní v Praze, Ústav českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, 2013, 338 s.

Generace, která spoluvytvářela dějiny našich zemí po roce 1945, již definitivně odchází. Vyrůstala v ideálech předmnichovské republiky, nebylo jí však dáno, aby je dále rozvíjela. Musela se naopak vyrovnat se zcela odlišnými osudovými zvraty a s požadavky na nekompromisní jednoznačná rozhodnutí – ztotožnění či odmítnutí toho, co ve druhé polovině 20. století následovalo a zdálo se být trvalou budoucností. Vstoupila sice ještě do nové éry prvního desetiletí 21. století, ale vyčerpána předchozími zápasy a pocity porážky nebyla již vůdčí generací.

Přesto přinesla do národní historie vlastní vklad, první nepopíratelný pokus o zásadní proměnu profilu socialistického systému a po jeho tvrdém potlačení se dokázala po dvou desetiletích znovu vzchopit a připojit k všeobecnému úsilí o jeho pád a k návratu k demokracii a k opětovnému připojení k evropskému vývoji.

Každá generace po sobě zanechává v dějinách osobitou stopu, zachovává, popírá či nastoluje nové hodnoty a předává je dalším pokolením. „Velké dějiny“ však vyrůstají nejen z osudových společenských zvratů, ale i z nesčetných dílčích osudů jednotlivých lidí, jejichž životní příběhy spoluvytvářejí hlavní dějinné procesy. K hlubšímu poznání této úlohy, nezbytné pro práci historika, slouží písemné či ústní výpovědi dobových účastníků – paměti, vzpomínky, rozhovory či orální historie. Jsou přímým osobním svědectvím, jehož prostřednictvím může historik nahlédnout do doby, jak se tehdejší účastníkům jevila, jak ji prožívali a jak na ně působila, nebo co zůstávalo jejich poznání tehdy ještě skryto. Jejich subjektivní pohled, neuvědomělé nebo vědomé zkreslování výpovědi či dokonce zamlčování vlastních postojů patří nedílně k dokreslení toho, co historikovi pomáhá sestavit dobový obraz „o tom, co bylo“.

K dosavadním publikovaným pamětím o událostech a životě lidí ve 20. století v českých dějinách se řadí také paměti historika,

univerzitního profesora Vratislava Čapka. Jeho vzpomínky pod názvem *Historik na přelomu dvou staletí* s podtitulem *Co jsem prožil a na co se pamatuji* vydala v listopadu 2013 k autorovým devadesátinám Nová tiskárna v Pelhřimově ve spolupráci s katedrou společenských věd Vysoké školy obchodní v Praze a Ústavem českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Ke spolupráci se tak spojily dvě instituce, na nichž prožil mnoho let svého profesního života.

Bývá obvyklé, že se autoři ve svých vzpomínkách vracejí až do dětství a mládí. Hledají zde kořeny svého pozdějšího formování a zaměření životní dráhy. Také Vratislav Čapek ve své knize věnuje této rané životní etapě náležitou pozornost. Narodil se v roce 1923 v Praze, v prvních letech nové republiky. Vyrůstal na Letné v rodině majitele malého obchodu s potravinářským zbožím. Stejně jako mládež jeho věku hodně sportoval, ale také hodně četl, seznamoval se s divadelní avantgardou třicátých let a dychtil poznávat svět kolem sebe. Tehdejší mládí nebylo jen radostné a plné nadějí. Čapkova rodina byla sužována stálými finančními starostmi a otec jen těžko udržoval svou malou živnost. Mezi lidmi se posilovaly obavy z budoucnosti republiky a hrozby opětné války. Okupaci republiky a těžká léta druhé světové války přestála česká mládež se ctí. Zůstala věrná ideálům demokracie, které v předchozích letech přijala za vlastní, podílela se na národním odboji, nepodlehla germanizaci v českém školství, přečkala totální pracovní nasazení několika ročníků a přivítala jednoznačné vítězství v roce 1945 a novou republiku. Poválečné jaro 1945 otevřelo mladým lidem nové cesty. Po letech války bylo obnoveno české vysoké školství a ke studiu nastoupilo všech šest ročníků, kterým nacismus studium odepřel. Mladý Čapek se v duchu svých humanitních ideálů rozhodl pro Filozofickou fakultu Karlovy univerzity, kde absolvoval dvouoborové učitelské studium historie a angličtiny.

Ve svých vzpomínkách vykresluje vzrušující poválečnou dobu na Filozofické fakultě. Dřívější výlučné učiliště přijalo již v prvním měsíci po osvobození tisíce studentů. Bývalý sbor předválečných vysokoškolských pedagogů, převážně již starších lidí, musel obnovit původní katedry

a urychleně profesionálně připravovat studenty s nedostatečnou válečnou středoškolskou přípravou k zvládnutí zvolených oborů, k učitelskému povolání a k výchově mladých badatelů. A to vše za zcela nevyhovujících podmínek, při naprosté neexistenci učebních textů a celodenní výuce v prostorech, které musely nahrazovat učebny. Kapitoly o těchto několika poválečných letech patří v Čapkových pamětech k nejzdařilejším. Připomínají dobovou atmosféru přeplněných poslucháren, všeobecný zájem studentů jak vyslechnout co nejvíc přednášek i z jiných oborů, přednášky profesorů katedry historie, Václava Chaloupeckého, Karla Stloukala, Václava Vojtíška, a zvláště pak Otakara Odložilka, u něhož Čapek obhajoval svou diplomovou práci. Malý profesorský sbor musel tehdy zvládnout obrovský nával práce, konat mnoho hodin přednášek, vyzkoušet stovky studentů, zvládat přeplněné semináře. V prvních semestrech roku 1945/46 bylo přihlášeno na obor historie téměř jeden tisíc posluchačů.

Ještě před absolvováním čtyř ročníků učitelského studia bylo mnoho studentů v roce 1949 ministerstvem školství povoláno do učitelské služby především do škol pro děti nových osídlenců v pohraničí. Bylo třeba také zajistit tzv. dělnické přípravy, jednorocní výukové kurzy pro mladé dělníky, kteří měli po jejich absolvování nastoupit ke studiu na vysokých školách, a tak podle sovětského vzoru představovat novou dělnickou inteligenci. Čerstvý absolvent Čapek prošel všemi těmito novými úkoly jako řadový voják. Učitelská práce ho sice uspokojovala, ale obracel se stále více k práci odborné. Musel však dlouho čekat, než mu bylo umožněno, aby byl přijat jako asistent na katedru historie na Pedagogickém institutu. Vysoké školství, především humanitního typu procházelo v tomto období velkými změnami, inspirovanými tehdejším ministrem Zdeňkem Nejedlým a Pedagogické instituty, zřízené ve všech krajích a v Praze nahrazovaly dřívější Vysokou školu pedagogickou. Teprve v roce 1964 byla v únoru obnovena bývalá Pedagogická fakulta jako součást Univerzity Karlovy. Čapek zde strávil plných 17 let, stal se docentem a později i vedoucím katedry historie. Na fakultě se setkal s předními odborníky na

metodiku a didaktiku dějepisu, s profesorem Václavem Mejstříkem, dr. Vladimírem Šlikem a několika mladšími kolegy, a začal se rovněž tímto oborem intenzivně zabývat. Jeho publikované stati vzbudily širší zájem a Čapek byl vyzván, aby se připojil ke kolektivu předních univerzitních historiků, kteří připravovali nové učebnice dějepisu pro různé stupně škol, včetně učebnic pro vysoké školy. Didaktika a tvorba učebnic se v následujících letech staly jeho celoživotním odborným zaměřením, vydal na padesát publikací, z nichž mnohé byly přeloženy do cizích jazyků, napsal stovky článků a statí.

Na Pedagogické fakultě prožil Čapek rok 1968 a složitá léta normalizace. Podává o těchto letech zasvěcená svědectví. I když zde nebyl tlak režimu tak tvrdý jako na Filozofické fakultě, nastoupilo také zde do vedení tzv. zdravé jádro a jako děkan byl stranickými orgány dosazen lékař MUDr. Fišer. Tlak se postupně soustředil na katedru historie, což vyvrcholilo jejím zrušením v roce 1981 a rozhodnutím, že výchova učitelů dějepisu bude nadále svěřena pouze Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. S pracovníky katedry se jako se zaměstnanci nadále nepočítalo. Po dlouhých jednáních a řadě intervencí byli tito učitelé nakonec včleněni do historických kateder na Filozofické fakultě. Po roce 1989 byla katedra historie na Pedagogické fakultě opět obnovena.

Na Filozofické fakultě působil Vratislav Čapek dalších 13 let již jako profesor a doktor věd a uznávaný vedoucí odborník pro problematiku didaktiky dějepisu. Po smrti Václava Krále, který vedl katedru československých dějin, byl profesor Čapek jmenován vedoucím této katedry. V jejím čele zůstal až do roku 1990 a byl jedním z mála, jimž se tuto funkci podařilo po listopadu 1989 obhájit. Prožil zde ve vedoucí funkci „sametovou revoluci“ a podává zasvěcené svědectví o složitém rozchodu fakulty se starým režimem a vstupu do nové éry dějin. Působil také krátce jako předseda Československé historické společnosti. Z titulu těchto funkcí prosadil ještě těsně před rokem 1989 zahájení podnětného dialogu mezi českými univerzitními historiky a západoněmeckými historiky bohemisty na univerzitní půdě v Praze. Začátek těchto

kontaktů pak umožnil rozvinutí širší odborné spolupráce po roce 1989.

Na začátku nového desetiletí našel profesor Čapek nové působiště na Vysoké škole obchodní v Praze, která připravuje posluchače pro práci v cestovním ruchu. Jako spolupracovník vědeckovýzkumného oddělení a později jako prorektor pro vědeckou činnost zde účinně pomáhal dotvářet odborný profil školy, připravit akreditaci magisterského studia a nezanedbatelně přispěl k formování dějin cestovního ruchu jako specifického historického oboru. Až do současné doby externě spolupracuje s katedrou společenských věd, kde se podílí na přípravě studijních pomůcek a podílí se na didakticko-metodologických seminářích katedry.

Profesor Čapek publikoval své paměti u příležitosti svých devadesátých narozenin. Dožil se jich v dobrém zdraví a v plné duševní svěžesti. Svě vzpomínky koncipoval nejenom jako osobní příběh, ale propojil ho též s vývojem české společnosti během téměř jednoho století a s osudy české historiografie, vysokoškolskými institucemi, osobnostmi, s nimiž pracoval nebo je během své životní cesty potkával. Jeho paměti tak představují cenné osobní svědectví účastníka doby, kterou zažil a pomáhal uskutečňovat, historickým dokumentem o událostech, z nichž mnohé ještě nebyly zaznamenány.

Publikaci připravil k vydání vedoucí katedry společenských věd docent Jan Štemberk. Jeho práce editora přerostla běžný rámec, stal se účinným pomocníkem autora při přípravě textu a ověřování faktografie i prvním kritickým čtenářem hotového rukopisu. Dále knihu opatřil poznámkami a podrobným jmenným rejstříkem.

Marie Durmanová – Renata Wohlgemuthová

Lukáš Linek: *Kam se ztratili voliči? Vysvětlení vývoje volební účasti v České republice v letech 1990–2010*. Brno: Centrum pro výzkum demokracie a kultury CDK, 2013, 336 s.

Práce Lukáše Linka už delší dobu se zájmem sledují a považují je za relevantní a pozoruhodné. Linek se zaměřil na důležitá témata,

analyzoval je s použitím adekvátní metodologie a se znalostí současné světové odborné literatury. V této recenzi se soustředím zejména na politologické aspekty jeho knihy. Pokles volební účasti je dosti obecný mezinárodní trend. Většina autorů přitom implicitně nebo explicitně předpokládá, že vysoká volební účast je něco pozitivního, nízká volební účast naopak něco negativního. Kdyby tomu tak skutečně bylo, znamenalo by to, že drtivá většina demokracií je stále horší a horší, což považuji za velmi nepravděpodobné. Jak upozornil zejména Seymour Martin Lipset, existuje více příčin vysoké nebo nízké volební účasti, přičemž některé lze považovat za pozitivní, jiné za negativní, konečně některé za hodnotově neutrální. Nejde tedy jen o výši volební účasti nebo neúčasti, ale především o její příčiny. Autor recenzované knihy se přiklání k tomu, že hodnotit kvalitu demokracie jen na základě výše volební účasti by bylo nepřesné: je třeba znát i důvody výše volební účasti (s. 14).

Linek nejprve dokládá celosvětový pokles volební účasti v demokraciích, jaký lze pozorovat v posledních desetiletích: od sedmdesátých let v USA, od pozdních osmdesátých let v západoevropských zemích. Pokud jde o postkomunistické země, pokles volební účasti je v nich ještě podstatně větší, volební účast se v nich ustálila na počátku 21. století na úrovni téměř o 20 % nižší než v západoevropských zemích (s. 16). Česká republika z tohoto hlediska není žádnou výjimkou a kopíruje téměř dokonale tento trend postkomunistických zemí. Výjimky zde představují Polsko a zejména Maďarsko. V obou zemích se dlouhodobě udržuje volební účast na zhruba stejné úrovni, ale v Polsku na nízké, v Maďarsku na poměrně vyšší úrovni, takže představuje ještě větší výjimku, ale souvisí to podle mého názoru s vysokou polarizací maďarského stranicko-politického systému, takže nejde o nic zvlášť následováníhodného. Poznámám jen na okraj, že drtivá většina českých politologů už přinejmenším od konce devadesátých let odmítá o České republice hovořit jako o „postkomunistické“ zemi. Linkova důkladná monografie by jim měla sloužit k zamyšlení.

Proč však za těchto okolností analyzovat pokles volební účasti v České republice, když

kopíruje (podle Linka) většinu postkomunistických zemí? Linek odpovídá, že pokles volební účasti je doposud analyzován zejména v USA a Velké Británii, ale málo v postkomunistických zemích vůbec a v České republice zvláště. Kromě toho upozorňuje, že zkoumání volební účasti v jedné zemi může přispět i při utváření obecnější teorie (s. 20).

Autor recenzované knihy dále uvádí jednotlivá vysvětlení vysokého poklesu volební účasti v postkomunistických zemích, například role prvních voleb, označovaných někdy za „transformační“, vůči nimž další volby představovaly velký kontrast. Takové pokusy o vysvětlení Linka příliš neuspokojují. Zdůrazňuje význam zkoumání tzv. „celkové“ změny, nikoli tedy jen změny „čisté“. Ke zkoumání celkové změny, jak to víme už přinejmenším od Paula F. Lazarsfelda, se zvláště hodí tzv. panelové studie (z českých autorů o nich hodně psal Hynek Jeřábek, přední mezinárodní expert na Lazarsfeldovo dílo). Jak konstatuje Linek, v českých zemích bohužel takové panely pro zkoumání volebního chování neexistují. Vyslovuje se tedy pro užívání opakovaných jednorázových šetření. Ta jsou vhodná mimo jiné pro zkoumání generační výměny, ale celkové změny nejsou schopna identifikovat.

K vysvětlení změny volební účasti v čase užívá Linek jednotný model aplikovaný na sloučené datové soubory. Problém poklesu volební účasti se snaží rozložit (dekomponovat, jak píše) na dílčí otázky. Kromě toho zkoumá, zda má volební účast vliv na politickou reprezentaci a zda její pokles tento vliv neproměňuje. Logicky pak navazuje diskuse o návrzích změn „pravidel konání a organizace voleb“, které by mohly zvýšit volební účast. Při srovnání přístupů, jež se přitom zaměřují spíše na voliče, a zdůrazňují pak např. význam zvýšení vzdělání, s přístupy, které se věnují spíše chování politických reprezentantů, autor knihy soudí, že „chyba není primárně na straně voličů“ (s. 34). S tím v zásadě souhlasím, ale domnívám se, že by to mělo být poněkud nuancováno. Zřídka kdy je problém jen na jedné straně. Také na „pitomou“ situaci lze inteligentně reagovat, i když je to těžší.

Na rozdíl od dlouhodobě demokratických zemí nehraje podle Linka generační výměna

téměř žádnou nebo jen velmi malou roli při rapidním poklesu volební účasti v České republice. Zajímavé je také, že sociálně-demografické proměnné – s výjimkou věku a vzdělání – hrají u nás podle něho jen velmi omezenou roli. Naopak oslabení sociálního zapojení občanů, projevující se např. snížením odborové organizovanosti, návštěv bohoslužeb nebo zapojení do manželství mají v českých poměrech podobné důsledky jako v západní Evropě.

Některé Linkovy interpretace se mi nezdají evidentní nebo jediné možné. Třeba když uvádí, že křesťanské náboženské vyznání ovlivňuje jen minimálně volební účast, skutečný vliv má podle něho v podstatě jen frekvence chození do kostela (s. 164). Domnívám se, že by se to dalo interpretovat také jinak. Například tak, že v českých zemích, které jsou silně sekularizované, je návštěva bohoslužeb poměrně dobrý indikátor křesťanské víry, a že ti, kdo v českých zemích na bohoslužby nechodí, mají až na výjimky jen velmi omezený vztah k své křesťanské víře, a proto je tato skoro neexistující víra významně neovlivňuje je jejich chování, natož v tom volebním. A že jsou kromě toho také země nebo regiony (například v některých zemích na venkově), kde účast na bohoslužbě je považována téměř za automatickou, a tam pak na ně chodí nejednou i ti, kdo ve skutečnosti nevěří, ale nechťejí se odlišovat od ostatních. A v takovém případě je návštěvnost bohoslužeb chabý indikátor náboženské víry. Neboť pokud by to platilo, nemuselo by platit Linkovo tvrzení, že křesťanské náboženské vyznání nemá téměř žádný vliv na volební účast.

Jiný příklad se týká diskuse o vhodnosti či nevhodnosti používání otevřených otázek. „Konkrétně jde v případě otevřených otázek o to, že tyto otázky tím, že nenabídnou potenciální odpovědi, nejsou schopné nasměrovat získávání informací z paměti a odpovídání tak, aby byla vybrána taková odpověď, která se nejvíce přibližuje ‚správné‘ nebo ‚přesné‘ odpovědi. (...) Tato argumentace je ale ospravedlnitelná pouze v situaci, kdy víme, že může existovat něco jako pravdivá odpověď. Při dotazování na motivace, důvody či hodnocení určitých fenoménů je nicméně téměř nemožné určit, co může být pravdivou (tou skutečnou) motivací, neboť to je přesně to, co je cílem zjistit“ (s. 173).

Zde mi vadí několik věcí. Začnu tou, která mi vadí nejméně, a to je posun terminologie. Linek nejprve hovoří o „správné“ nebo „přesné“ odpovědi (proč ty uvozočky?), a pak o odpovědi „pravdivé“. Pravdivost se může vztahovat k respondentovu názoru, a nemusí být tedy zároveň „přesností“ nebo „správností“. Za druhé proč bychom nesměli předpokládat, „že existuje něco jako pravdivá odpověď“ (já bych mimochodem raději řekl „správná odpověď“). Za třetí z toho, že cílem je zjistit skutečnou motivaci, přece neplatí, že nemůžeme nabídnout několik možných odpovědí! Můžeme mít více domněnek, a jde nám o to, zjistit, jestli některá z nich je správná. Dokonce i v tom případě, že žádná z nich správná není, problém vznikne jen tehdy, když nutíme respondenta, aby jednu z uzavřených otázek nutně zaškrtnl jako správnou. Obvykle tomu tak ale není: na konci bývá nějaká otevřená otázka, například „jiný důvod, uveďte, jaký“.

Linek také soudí, že podobně jako v západní Evropě, i v České republice zvýšení osobního kontaktování kandidátů by mohlo přispět k nárůstu volební účasti. Nejsem si však jist, zda by se například relativní úspěch Karla Schwarzenberga při prezidentských volbách dal takto interpretovat. Zdá se mi, že se spíše zaktivizovali jeho sympatizanti. Kromě toho při sněmovních volbách, které zvláště Linka zajímají, tento faktor nehraje příliš velkou roli, anebo jen v případě „kroužkování“. Moderní technologie jistě hrají nezanedbatelnou úlohu, ale je otázka, jestli skutečně kandidáty přibližují voličům. Nemají – přinejmenším některé z nich – v této oblasti spíše neosobní než osobní charakter? Zdá se mi také, že prozatímní úspěch Andreje Babiše je poněkud v rozporu s tím, co autor knihy tvrdí, pokud jde o nárůst rezignace českých voličů. Uznávám, že se fenomén Babiš projevuje především až po sepsání knihy, ale stálo by zato se dozvědět, jak ho Linek vykládá. Soudím ale podobně jako on, že zavedení volební povinnosti není skutečným řešením problému, a že by stát měl omezit výdaje politických stran na reklamu. Celkově poměrně skeptický Linkův závěr (s. 281) se mi zdá dost odůvodněný. Mám-li vyjádřit svůj celkový dojem, je výrazně příznivý, i když ne vždy

s Linkem ve všem souhlasím. Domnívám se, že některé jeho teze nejsou zcela přesvědčivé.

Miroslav Novák

Michal Ulvr: *Nukleární společnost ve Spojených státech amerických (1945–1964)*. Praha: FF UK, 2014, 254 s.

Poválečné dějiny Spojených států amerických se bezesporu řadí k nejpečlivěji a nejpodrobněji zmapovaným historickým obdobím, v rámci nichž není vůbec lehké nalézt tematiku takovou, jaká by i dnes poskytovala prostor pro originální a přínosnou vědeckou analýzu. Historik Michal Ulvr však takovou mezeru našel, když se netradičním způsobem zaměřil na atraktivní téma vzniku a vývoje tzv. americké nukleární společnosti v letech 1945–1964, respektive se rozhodl analyzovat způsoby, jakými se na její podobě podepsala nejen nezávislá média (denní tisk, populární periodika, rozhlas, film, televize), ale rovněž tehdejší vládní administrativa a establishment (například oficiální propagační a výchovné snímky, cenzura médií, zlehčování skutečností). Autor tak upřel svoji pozornost k tématu v českém prostředí prakticky úplně přehlíženému, leč z pohledu zájemců o dynamiku proměn americké společnosti po druhé světové válce nesmírně zajímavému a do určité míry i pozoruhodnému.

Když došlo v červenci roku 1945 v poušti Jornada del Muerto ležící ve státě Nové Mexiko k prvnímu zkušebnímu jadernému roznětu, svět se včetně americké společnosti navzdory a nenávratně změnil. Dalekosáhlou transformací sice symbolicky odstartovala výše zmíněná operace Trinity, leč pomyslný hřebíček do rakve starým časům zatlouklo až americké svržení atomových bomb na dvě vytipovaná japonská města – 6. srpna na Hirošimu a 9. srpna na Nagasaki. Nová epocha lidských dějin pak měla být do budoucna – alespoň po čas pozvolna se rýsující studené války – charakterizována mimo jiné existencí permanentní hrozby jaderného konfliktu, jenž by v krajním případě mohl skončit tragickým vymýcením lidské rasy z povrchu zemského.

Autorova pečlivá a skutečně rozsáhlá analýza vlivu tiskové, rozhlasové a audiovizuální produkce vztahující se k vývoji a k užití jaderné energie na běžné Američany je pevně vsazena do kontextu dvou poválečných desetiletí, která bývají obvykle pojímána jako období dlouhodobého růstu a vrcholných úspěchů moderního amerického kapitalismu. V roce 1958 označil John Kenneth Galbraith, věhlasný ekonom z Harvardské univerzity, tehdejší americkou společnost souslovím „společnost dostatku“. A proč ne – vždyť Spojené státy americké ekonomicky výjimečně prosperovaly a ruku v ruce se Sovětským svazem dominovaly v mezinárodní aréně. Hrubý domácí produkt spolehlivě rostl, technologie a inovace stimulovaly produktivitu, inflaci a nezaměstnanost se dlouhodobě dařilo držet při zemi, průměrná reálná mzda se kontinuálně zvyšovala (nerovnoměrné rozdělení příjmů však přetrvávalo), počet vysokoškoláků postupně narůstal, volnočasový průmysl vzkvétal a velká část domácností disponovala rodinným domkem se zahradou, autem, televizorem, pračkou a telefonem. Nezřízenému optimismu nemohlo podtrhnout nohy dokonce ani dokola obcházející strašidlo komunismu, které mělo být v rámci domácí scény vymýceno honem na čarodějnice v období maccarthismu. Někteří komentátoři tehdy leckdy hovořili o dekádě „středostavovské konformity“ či „samolibé společnosti“ překypující strnulostí postojů, bezbřehým konzumem a dominancí materiálního blahobytu. Současně však především „černobilá“ padesátá léta představovala startovní dráhu pro budoucí zpochybnění systému tradičních autorit, dále etablované politické a společenské hierarchie, konečně pak zdánlivě takřka dokonalé shody v klíčových společenských otázkách, k němuž mělo opakovaně docházet zejména v druhé polovině bouřlivých šedesátých let.

Ulvrova práce přesně zapadá do tohoto období, avšak zaměřuje se na jiné aspekty vývoje americké společnosti. Jak sám autor v úvodu uvádí: „V kombinaci atmosféry strachu, obav z třetí světové války, nukleárního holocaustu a příhodné ekonomické situace vznikl ve Spojených státech amerických naprosto nový systém mezilidských vztahů a hodnot, jež do

značné míry ovlivňovala média, ale také tehdejší establishment.“ Cílem Ulvrova textu je, aby za pomoci detailní analýzy dobové tiskové a audiovizuální produkce ukázal, jakým způsobem bylo formováno povědomí běžných Američanů o nukleární problematice. Využívá k tomu širokou paletu pramenů a zdrojů, ať už se jedná o oficiální dokumenty americké administrativy, závěry vládních agentur (Agentura pro civilní obranu) a komisí (Komise pro atomovou energii, Interim Committee) nebo informace poskytované a upravované tiskem, rozhlasem, filmovými deníky a televizním vysíláním.

Práce začíná, pro někoho možná překvapivě, tak trochu od konce, neboť v úvodní kapitole nazvané „Entrée – senátor Goldwater versus nukleární společnost na svém vrcholu“ autor rozebírá dopad prohlášení a postojů radikálního republikánského senátora Barryho Goldwatera v průběhu primárek roku 1964. Výbojný arizonský konzervatívec se do povědomí veřejnosti zapsal svými mrazivými výroky k užití jaderných zbraní, čehož nakonec velice chytré využili v podstatě všichni jeho političtí oponenti, v čele s volebním štábem demokrata Lyndona B. Johnsona. Těm se podařilo, i díky legendární televizní upoutávce „Dívka s kopretinami“, téměř dokonale asociovat obavy z nukleárního holocaustu a anihilace lidstva s potenciálně nestabilním a nepředvídatelným Goldwaterem. Ostatně hrůzostrašné vzpomínky na kubánskou raketovou krizi (1962), jež málem vyvrcholila vypuknutím jaderného konfliktu, měla v živé paměti drtivá většina členů americké nukleární společnosti. Ulvrova analýza a hodnocení dopadu Goldwaterových postojů k citlivé problematice nukleárního arzenálu poukazuje na fakt, že hrůzu nahánějící obraz nezodpovědného a nebezpečného „maniaka“, jenž se nerozpakuje zatáhnout Spojené státy americké do jaderné války, zřetelně přispěl k jeho pozdějšímu debaklu v prezidentské volbě, neboť pro Američany bylo v první polovině šedesátých let děsivé a neustále přiřívované pomýšlení na nukleární hřib zahalující nebe opravdovou noční můrou. A co je možná ještě důležitější, kapitola představuje vhodný odrazový můstek pro další analýzu a podrobné hodnocení.

Následně totiž Ulvr systematicky analyzuje prezentaci jaderné zbraně v denním tisku, periodikách, knižní produkci, rozhlasu a ve filmu, přičemž srozumitelně popisuje dobové diskyze, posuny v interpretaci a proměny postojů oficiálních orgánů. Jedná se obzvláště o klíčové kapitoly „Jaderné bomby poprvé v denním tisku, periodikách a knižních publikacích“ a „Hirošima nejen v barvě – nukleární zkáza poprvé na filmovém plátně“. Zpočátku je viditelně kladen důraz na rok 1945 (měsíce srpen a září), který můžeme bezesporu označit za počátek mediálního pokrytí problematiky jaderných zbraní a zároveň za údobí, kdy si americká veřejnost utvářela později těžko pozměnitelnou představu o atomové bombě. Z analýzy jasně vyplývá, že v prvních měsících po událostech v Hirošimě a Nagasaki americká administrativa zásadně ovlivnila způsob, jakým byla atomová bomba prezentována, ať už šlo o zatajování, zlehčování či překrucování důležitých skutečností. Nekompromisní strategii relevantních amerických orgánů, včetně praktik mistra manipulace generála Leslieho Grovese, nejlépe vykreslují příklady žurnalistů Wilfreda Burchetta a George Wellera, jejichž nelichotivé reportáže přímo ze zasažených japonských měst se nesetkaly s příznivou odezvou oficiálních složek. Wellerovu reportáž dokonce zcela zadupala do země kancelář cenzora generála MacArthura v Tokiu. Nic nemělo stát v cestě prezentaci atomové bomby jako „čistě zbraně“. Zkazky o nemoci z ozáření či přetrvávající radioaktivitě nebyly z pohledu americké administrativy žádoucí.

Pro hlubší vhled do problematiky jsou neméně důležité i kapitoly „Počátky jaderného testování v periodikách, na filmovém plátně a televizních obrazovkách“ a „Tvrdý pád – konec jaderného monopolu a vystřízlivění nukleární společnosti“. V první se Ulvr zabývá mediální prezentací prvního jaderného testu v mírové době, který proběhl pod označením operace Crossroads v létě roku 1946 poblíž atolu Bikini v Tichém oceánu (testy Able a Baker). Patřičný prostor věnuje autor rovněž zásadní otázce mediálního pokrytí zhodnocení výsledků testů. Obsahem druhé výše jmenované kapitoly je analýza důsledků prvního úspěšného sovětského jaderného testu (1949), čímž Spojené státy

americké nenávratně přišly o jaderný monopol. Očekávatelným vyústěním bylo zintenzivnění atmosféry strachu uvnitř americké společnosti, patrné zejména po ztrátě termonukleárního monopolu. Praktickým odrazem obav a nejistoty pak byla posedlost Američanů stavbou osobních protiatomových krytů (tzv. sheltermánie), což byla mimo jiné jedna z taktik k přežití doporučených oficiálními orgány, jimiž se autor podrobněji zabývá v kapitole Jeden národ pod zemí – sheltermánie a hledání pocitu bezpečí v pevnostech ze dřeva a papundeklu.

Obecně vzato, Ulvrova kniha *Nukleární společnost ve Spojených státech amerických (1945–1964)* je v českém prostředí ojedinělým počinem, ať už jde o tematické zaměření nebo o systematické využití obrovského množství internetových (elektronických) zdrojů, bez nichž by pravděpodobně nebylo možné práci v daném rozsahu napsat. Jak sám autor upozorňuje, rozličné zdroje dostupné na internetu se v tomto světle jeví jako dostačující pro zpracování odborného textu takového rozsahu, alespoň jedná-li se o široké spektrum témat z amerických dějin druhé poloviny dvacátého století. Kladný dojem z podařeně vědecké publikace pak nemohou zkazit drobné faktografické nepřesnosti a překlepy typu Alamogordo namísto Alamogordo (opakovaně v celém textu) či Vannaver (respektive Vanneral) Bush namísto Vannevar Bush. Jedná se však pouze o relativně nepodstatné nedostatky, které čtivý text na vysoké úrovni nekazí.

Jaroslav Mrázek

Jiří Rak: *Zachovej nám, Hospodine: Češi v Rakouském císařství 1804–1918*. Praha: Havran, 2013, 424 s.

Práce českého historika Jiřího Raka se zaměřuje na téma, které nejspíše není v české historiografii jedním z nejpobulárnějších, avšak jistě stojí za to, abychom mu věnovali patřičnou pozornost. Autor, jenž se ve svých předěšlých dílech orientoval zejména na moderní dějiny a fenomén českého národního obrození, v této monografii odpovídá na otázku spojené

s posledními panovníky rakouské monarchie, přičemž vyzdvihuje období vlády Ferdinanda V., Karla I. a Františka Josefa I.; poslednímu z nich pak věnuje největší prostor.

Je třeba přiznat, že variací na podobné téma existuje v české historiografii několik, nicméně ani jedna z nich se tematicky s knihou Jiřího Raka zcela nepřekrývá. Jen pro srovnání uvedme například Jiřího Pernese a jeho *Pod habsburským orlem: České země a Rakousko-Uhersko na přelomu 19. a 20. století*, autorský kolektiv Ivany Čornejové, Víta Vlnase a Jiřího Raka s knihou *Habsburkové v českých dějinách: ve stínu tvých křídel*. Z mnoha knih o Františku Josefu I. pak jistě stojí za zmínku *František Josef I.* Otty Urbana a *František Josef I.: nikdy nekorunovaný český král* Jiřího Pernese.

K této recenzované odborné studii o době vlády Františka Josefa I. vedlo autora několik důvodů. Především tento mocnár vládl rakouské monarchii, respektive Rakousku-Uhersku dlouhých osmašedesát let, čímž se jistě stal nejenom součástí každodenního života několika generací obyvatel soustátí, ale i synonymem pro rakouskou monarchii jako takovou. Jen těžko by si ji bez Františka Josefa I. dokázala řada jeho poddaných představit.

Jiří Rak však nevytvořil pouze specifický životopis Františka Josefa I. a dalších posledních vládců rakouské monarchie, neboť podle svých slov se snažil zejména o „zmapování speciálně českého vztahu k dynastii“ (s. 10). Jinak řečeno, Jiří Rak se snaží postihnout vztah českých obyvatel k panovnickému dvoru. Pramennou základnou mu byly dobové oslavné publikace a dobová publicistika, což už samo o sobě čtenáři naznačuje, že chce zachytit dobovou oslavu panovnického kultu. Je třeba přiznat, že autorův popis celé problematiky vztahu českých obyvatel k panovnickému domu je výrazně jednostranný, čímž se však ani samotný autor netají (s. 10). Na druhé straně ovšem takto ustanovená pramenná základna plně vyhovuje vytyčenému cíli, navíc co se jí týče, v tomto směru nelze Rakovi nic vytknout; míníme jeho snahu o zachycení a popis loajálního proudu českého myšlení ve vztahu k panovnické dynastii.

Autor se věnuje časovému období v rozmezí let 1804–1918. V obou případech se totiž jedná

o zlomové okamžiky v historii rakouské monarchie. V roce 1804 byl Napoleon, tehdy na vrcholu svých mocenských sil, korunován na císaře. František I. považoval přijetí císařského titulu za stejně důležité, přestože se jednalo pouze o titul dynastický, nikoli teritoriální. Rok 1918 se pak naopak odvíjel v duchu rozpadu monarchie, která existovala v nepřerušené podobě po mnohá staletí a byla jistotou v měnícím se světě.

Dlouhé 19. století je v povědomí většiny českého obyvatelstva především obdobím tzv. národního obrození, tedy obdobím, kdy český národ začíná vědomě bojovat za svou svébytnost. Je však především stoletím, které přineslo celou řadu změn, ať už šlo o změny společenské či technologické, z nichž jmenujme například zánik poddanství, postupnou elektrifikaci či výrazný rozvoj dopravy a komunikací.

Rak se tedy zaměřuje na již zmíněný vztah českých vlastenců k monarchii. Ukazuje, že Češi nepovažovali ve sledovaném období rakouskou monarchii za „žalář národů“. Naopak produkovali celou řadu oslavných publikací, vztahujících se především k panovníkové osobě. Český národ tak vůbec vůči němu nepocítil zášť, naopak jej viděl jako každodenní součást života a fungujícího státu. Na výsost důležitou otázkou ale v tomto kontextu je, jaký byl vztah obyvatel k jiným výkonným a zákonodárným částem monarchie, ať už se jedná o represivní složky, úřednický aparát či poslance. Tímto problematickým bodem se autor ke své škodě výrazněji nezabývá. Navíc opomíná poukázat na skutečnost, že celá řada publikací ani nemohla mít jiný charakter nežli ten oslavný. Cenzura totiž v této době nesměla připustit otevřenou kritiku vládnoucí dynastie a do dobových novinových článků a dalších publikací se kritika císařovy osoby dostávala jen těžko.

Jakkoli se autor snaží zachytit specificky český vztah k monarchii, především pak k vládnoucí osobě, což je nesmírně zajímavé a přínosné, avšak právě zde se nachází nejslabší místo celé publikace. Při čtení knihy mnohokrát čtenáře napadne, že se jedná spíše o komplexnější, ucelenější a především promyšlenější biografii vládnoucí dynastie rakouské monarchie. V mnoha částech knihy pak zaznívá, že se autor rozhodl napsat životopis Františka Josefa I., obohačený

o širší dobový kontext, zejména oslavu jeho panovnické osoby. Značný prostor, který mocnár dostal na stránkách Rakovy monografie, se dá vysvětlit faktem, že byl stálíci v pruce se měnícím světě druhé poloviny 19. století, se značným přesahem do začátku století dvacátého. Rakouská monarchie za jeho vlády prošla mnoha změnami, vstoupila nejen do několika válek, ale zejména do období moderního světa.

Jiří Rak svou knihu napsal velice čtivým a poutavým stylem, podle mého názoru pro něho typickým. Takovýto styl dovoluje snadnou orientaci v textu, čímž se jistojistě otevírá širšímu spektru čtenářů, nikoli výlučně akademické obci. Lichotivému čtení napomáhá i celá řada citací dobových básní a říkanek, kterými autor šikovně proložil celý text. Totéž můžeme prohlásit o množství obrazového materiálu.

Rakovo dílo je rovněž kvalitním příspěvkem do diskuze o mezerách české historické paměti, a to zvláště tam, kde ukazuje, že panovnický dvůr nebyl v českých intelektuálních kruzích vnímán čistě negativně. Čtenáře tak může překvapit, kolik významných českých osobností veřejně vyjadřovalo císaři úctu. Podle mne se jedná o nesmírně pozoruhodnou publikaci, která by neměla ujít pozornosti žádného čtenáře, jenž se zajímá o české dějiny a snaží se více proniknout do minulosti českého národa.

Přes všechny vyřčené výtky je možné o knize prohlásit, že se autorův smělý pokus o navrácení Habsburků do české minulosti vydařil. V dnešní době, kdy dějepisectví již nemá pouze jeden ideologicky zaměřený základ, se jedná o knihu nesmírně důležitou. Je třeba doufat, že se v blízké době objeví více podobně orientovaných publikací, které ukáží dějiny i z jiného než z obecně známého úhlu pohledu.

Milan Miženko

**Martin, Hrdina – Kateřina Piorecká (eds.):
Historické fikce a mystifikace v české kultuře
19. století. Praha: Academia, 2014, 334 s.**

Sborník příspěvků z třiatřicátého ročníku symposia k problematice 19. století, konaného 21.–23. února 2013 v Plzni, je rozdělen do šesti

tematických částí, přičemž každá z nich se zabývá problematikou fikcí a mystifikací v určitém kontextu. Symposium tímto tématem chtělo poukázat na „aspekty mystifikačního chování, od vytváření historických fikcí pro potřeby rozvíjejícího se národního hnutí přes různé motivované pseudonymní veřejné vystupování po traktování cizího jakožto součásti českých národních tradic“. Příspěvky v časové ose od pozdního osvícenství až k moderně reflektovaly fikce a mystifikace různě, však většinou jakožto podvod, klam či iluzi, kamuflování skutečnosti, skrývání záměru, zametání stop, dokonce i hru.

Mystifikaci v české moderní kultuře představil Jiří Rak, který mimo jiné uvedl, že ačkoli některá literární díla byla původně zamýšlena jako účelová mystifikace, byla využita a zneužita a pro širokou veřejnost se posléze stala obrazem reality. Příkladem mohou být Jiráskovy historické romány, jejichž autor se sám bránil tomu být považován za obraz popularizátora českých dějin. Tento obraz podpořili též socialističtí literární kritici, protože přiznání umělecké fikce by oslabilo propagandistické působení jeho díla. Snahu našich předků podpořit, posílit a vylepšit obraz minulosti rodícího se politického národa lze vidět i na příkladu archeologických fikcí. Michal Lutovský se zaměřil na dva archeologické nálezy, které přerostly do fiktivní konstrukce, a to poslední svatyni Černoboha a hrob Prokopa Holého. Ovšem podobně archeologové „nalézali“ hrob praotce Čecha, obětní místa starých Čechů i sídla bájných postav.

Stěžejní mystifikací 19. století byly *Rukopisy královédvorský a zelenohorský*, jimž je ve sborníku věnován celý jeden tematický blok, avšak prolínají se i v jiných příspěvcích. Na problematiku jejich falzifikace pohlíží Peter Deutschmann perspektivou systémové teorie Niklase Luhmana. Podle něj není ani tak důležitá otázka pravdivosti, ale sociální a kulturní relevance komunikačních praktik. Přitom irelevantní je záměr padělatelů, důležitější je však to, co vyprodukovali a sdělili. Onu pravdivost mystifikace ukazuje také Lenka Řezníková, která ji vnímá jako běžnou součást dobového společenského života, módní záležitost v salónním styku a komunikaci, tedy v úzkém vztahu k veřejnému mínění, které mystifikaci či

fikci mohlo trestat. Kontrola veřejného mínění způsobila neustálé vyhodnocování, zda něco je či není mystifikace, čímž se veřejnost udržovala v napětí a stavu ostražitosti.

Pavel Janoušek se ve svém příspěvku o Vladimíru Macurovi, na jehož dílo velká část příspěvků rovněž odkazuje, zabývá zrodem národní mytologie. Poukazuje na to, že Macura neodmítal rukopisná falza, snad největší mystifikaci 19. století, ale viděl je jako způsob svébytné cesty národa k jeho fungování, i když skrze iluze a mýty. Vlastenecké podvrhy byly nutnou součástí národního formování, neboť i fiktivní prvky v české kultuře národ ozvláštňují. Mystifikace byla Macurovi blízka též z důvodu její schopnosti vytvářet z ničeho něco, byla pro něj hrou, která překročila rámec padělání. Také Taťána Petrasová ve svém příspěvku poukazuje na mystifikaci jako typ herního chování, které souvisí s neexistencí vyvinuté společnosti, jež by mohla být nositelem české kultury. Jakmile je ovšem společnost ustanovena, prvořadou hodnotou se stává opravdovost a mystifikační postupy mizí.

Na mystifikační prvky ve výtvarném umění upozornili Roman Prahla a Pavla Machalíková ve svém pojednání o životě Františka Horčičky, jehož vykresluje jako autora malířských falz staročeských rukopisů. Příspěvek pojednává o malířských podvrzích jako takových, z nichž nejznámější je úprava tesaného nápisu ve Svatovítské katedrále u busty Petra Parléře. Přestože Horčička byl realizátorem falzifikujících úprav starých památek, hlavní pro něj nebyl přímý prospěch, nýbrž touha vzbudit obdiv u kulturních mecenášů té doby. Na slavné a vymyšlené praotce českého výtvarnictví poukazuje Vít Vlnas, jenž se věnuje fikčním zakladatelům národního výtvarného umění, kteří pomáhali formovat národní sebevědomí, a jejichž odhalení posléze národ vnímal jako důkaz toho, že je sám natolik vyspělý, aby se bez podobných sebeklamů mohl obejít.

O málo známé, ale o to více zajímavé práci Jana Nerudy *Stručný dějepis Čech* referovala Václava Kofránková. Neruda v této publikaci české reálie převrátil naruby, čímž se střefoval jak do německých, tak i do českých národních i historických stereotypů, které odporovaly představám o emancipované české kultuře.

Přestože záměrně vše převrací, pozorný čtenář za textem spatří promyšlenou koncepci, skrze níž se Neruda vyrovnává se známými českými dějinnými mýty a stereotypy, stejně jako i s charakteristickými rysy české národní povahy. Jako hru se čtenářem lze chápat rovněž válečné habsburské zpravodajství, které se vyznačovalo snahou nalézt a ukázat čtenářům ideální typ hrdiny, avšak ne vždy pravdivě a objektivně. Autorka obrazu válečného zpravodajství jako mystifikace Marie Macková spatřuje mystifikaci jako vědomé vytváření mýtu a legendy na základě výběru dostupných informací.

Důležitým aspektem mystifikace je její pojmání jako formy hry. Jana Mezerová se tak zabývá mystifikací a instrumentalizací historie v ostrostřeleckých spolcích, načež ukazuje zvláštní význam konkrétních dějinných událostí, které se promítly do jejich reprezentací. U historie spolků je rozpoznatelná snaha autorů jejich pamětních listin posouvat vznik co nejdále do minulosti, což autorka vnímá jako snahu o historickou fikci a mystifikaci. Mystifikaci jako hru lze vidět i na příkladu recesistických spolků Šlarafie. Martin Pelc ovšem poukazuje na to, že tato mystifikační recesistická hra by měla být brána vážně. Šlarafie se vyznačovaly úctou k fiktivní autoritě, hierarchickou strukturou stavovské společnosti a humorem založeným na zesměšňujícím napodobování kulturních vzorů. Spolky vyrůstaly z jasně definovaného sociálního prostředí, důležitý byl původ i pohlaví, přičemž členy byla povětšinou městská inteligence. Ve své podstatě tak tyto spolky vytvářely sociální síť.

Mystifikace a fikce jsou pojmy, které mají různé významové pole a různí autoři si tak tyto pojmy mohou vykládat odlišně a používat je v rozličných kontextech. Na tento problém poukázal i jeden z příspěvků se snahou upřesnit pojmosloví literárních klamů. V českém prostředí je podle Lenky Pořízkové mystifikace vnímána ve spojitosti s hravými literárními žerty s účelem demaskovat stereotypy ovlivňující vnímání světa, přičemž v zahraniční literatuře nalezneme zpracovanější metodologické koncepce. Nicméně tento problém je patrný i v příspěvcích ve sborníku, z nichž je zřejmé, že mystifikace se stává pro jednotlivé autory často odlišně uchopeným fenoménem.

Ve sborníku značně ustoupila do pozadí snaha chápat mystifikace či fikce jako široce uchopitelné kulturní fenomény, ale především snaha analyzovat jejich společenský dopad. Problematika fikcí a mystifikací není zahrnována do společenského kontextu a široké kulturní pole tématu zůstalo až na pár výjimek spíše nevyužité. Mystifikace totiž skýtá mnoho možností, avšak většina příspěvků byla svým zaměřením spíše literárněhistorickými či historickými s výjimkou národního formování bez reflexe míry společenského dosahu.

V kolektivní monografii nalezneme texty o fikcích a mystifikacích a o jejich autorech, a to jak známých, tak i těch méně známých, což představuje jednu z významných deviz knihy. Publikace celkově poskytuje obraz našich předků a jejich úsilí domýšlet si prvky národní kultury pro vylepšení obrazu minulosti i přítomnosti rodícího se svěbytného národa.

Kateřina Soukalová

Ivan Chorvát (ed.): *Volnočasové aktivity obyvatelov Slovenska. Poznatky z aktuálnych výskumov.* Bratislava: Sociologický ústav SAV, 2011, 182 s.

Filozof Zdeněk Kratochvíl si při uvažování o vzdělání povšiml zajímavé věci, totiž že původní význam řeckého slova *schólé*, jež znamenalo volný čas, který můžeme věnovat péči o duši, se posunul ve svůj opak – ve školu, jejímž opakem je volný čas v podobě *prázd-nin*. V kontextu konzumní společnosti tyto prázdniny – mimo svět dětí posunutelné třeba masarykovským slovem *prázdeň* – dospěly do stavu, kdy je volný čas charakterizován takřka výhradně spotřebou. „Témata volného času a spotřeby není možné zkoumat odděleně“ (s. 7), tak zní základní teze, na níž je postavena kniha o volném čase obyvatel Slovenska, editovaná Ivanem Chorvátém. Chorvát se k tématu volného času, zejména trávení dovolené, dostal přirozeně, po monografii o dějinách cestování, kterou na stránkách vůbec prvního čísla *Historické sociologie* (1/2009) recenzoval Bohuslav Šalanda.

Kniha *Volnočasové aktivity obyvatelov Slovenska* začíná obsáhlou Chorvátovou studií, v níž autor nejprve stručně zasazuje volný čas do konzumní společnosti a popisuje sociologii volného času jako až nečekaně opomíjenou disciplínu, ačkoli hodnota volného času oproti významu práce neustále roste (s. 23). Hlavní část tohoto textu se opírá především o mezinárodní výzkum ISSP (International Social Survey Programme) *Volný čas a šport* z roku 2008 a o výzkum *Volný čas a dovolenkové správanie* z roku 2010. Většina dat však neukazuje nic příliš překvapivého. Slováci tráví nejaktivněji (tedy manuálními pracemi, procházkami nebo sportem) jarní, letní a podzimní soboty, zatímco nejméně aktivně (u televize, spánkem či u počítače) zimní všední dny. V uvedeném pořadí patří obecně k jejich nejčastějším volnočasovým činnostem sledování televize či DVD (denně či několikrát týdně přes 90 % respondentů), poslouchání hudby, setkávání s přáteli, manuální práce a počítač. Jako zajímavý se tu ukazuje poslech hudby, který sice představuje druhou nejčastější činnost, ovšem sami respondenti mu velký význam nepřikládají (což nepochybně souvisí s tím, že hudba nejčastěji funguje jako kulisa). Za pozornost stojí také skutečnost, že lidé ve velkých městech netráví méně času manuální činností než obyvatelé měst menších.

Velmi pozoruhodná kapitola Chorvátova textu srovnává trávení volného času obyvatel Bratislavy, Košic a jiných velkých měst (jako samostatné kategorie). Zejména rozdíl mezi Bratislavou a Košicemi jsou frapantní a rozmanité. Tak v Bratislavě sleduje televizi denně 62,5 % lidí, v Košicích 91 %; stres ve volném čase nikdy nepocituje 20 % Bratislavanů, ale jen 3,5 % Košičanů, na pracovní povinnosti nikdy ve volném čase nemyslí 26 % Bratislavanů oproti 5,5 % Košičanů atd. Košice se ve všech datech výrazně odlišují i od jiných velkých měst, zvláště převahou pasivních činností. Je ovšem škoda, že z výzkumu nelze zjistit, zda jde o specifikum pouze Košic, nebo jestli obyvatelé jiných velkých měst tráví volný čas podobně. Ostatně Ivan Chorvát podotkl, že „zajímavá by v této souvislosti byla analýza (...) geograficky blízkého Prešova“ (s. 44).

V dalších částech své studie se Ivan Chorvát věnuje vztahu volného času a rodiny a poté především tomu, jak Slováci tráví dovolenou. Zde zaujme především mezinárodní srovnání; Slovensko (podobně jako Bulharsko nebo Malta) patří mezi země, jejichž obyvatelé nepříliš často tráví dovolenou mimo domov; téměř 60 % z nich nikam na dovolenou nejezdí (třebas Čechů jen okolo 40 %). Z hlediska mezinárodního srovnávání jsou tu specifické Chorvátovy metodologické úvahy o tom, jak se mírně odlišně formulovanou otázkou stavají ze Slováků přeborníci v manuálních pracích nebo z Čechů a Britů nadšenci do nákupů.

Právě nakupováním se v recenzované publikaci hlouběji zabývá příspěvek Milana Zemana, jenž nad stejnými daty uvažuje o tom, zda Slovensko zasáhl fenomén nazvaný Georgem Ritzerem jako *retailtainment*, a postihující kombinaci umění a zábavy, v podstatě tedy nakupování pro radost. Podle výzkumu nachází (denně či několikrát týdně) v hypermarketech potěchu asi 17 % Slováků. Jak vzápětí dodává Zeman, většinu z těchto lidí tvoří mladí mezi 18–24 lety, tedy zkrátka ti, kteří mají na něco takového čas. Není proto jisté, bude-li lidí s touto kratochvílí přibývat. Alespoň mírně uklidňující se jeví skutečnost, že stále ještě oblíbenější činnost než *retailtainment* představuje četba knih. Tu praktikuje denně nebo několikrát týdně asi čtvrtina respondentů.

V další kapitole pojednává Roman Hofreiter o změnách v bankovníctví a jejich vlivu na volný čas. Přitom si Hofreiter například všímá, jak liberalizace finančních služeb, bezhotovostní transakce, bankomaty a platební karty proměnily konzum, ale také například turismus, jenž se stal v nebývalé míře neorganizovaným a individualizovaným.

V posledním příspěvku se Irena Jančová zaměřila na slovenské migranty v Londýně. Autorku zajímá řada témat, zvláště láska a vztahy migrantů. Z hlediska celkového vyznění knihy je však nejpodstatnější problém spotřeby, jenž se u migrantů ukazuje být klíčovým jevem. V podkapitole příznačně nazvané „Já si tu můžu koupit značkové tenisky i každý týden, když budu chtít“ Jančová píše, že migranti i s minimálním platem „mobilizují jako konzumenti

prestižní symboly a významy, jejichž prostřednictvím tvoří svoji identitu a finančně alespoň z části dosahují osobní autonomie a nezávislosti“ (s. 150).

Po přečtení prezentované knihy nabývá na síle otázka, do jaké míry ještě můžeme mluvit o konzumní společnosti? Je opravdu základní teze o sepětí volného času a konzumu tak nepochybná, když lidé jezdí za „opravdovým“ konzumem do Anglie a když Slováci (ale i obyvatelé většiny jiných zemí) stále tráví volný čas raději setkáváním s přáteli nebo procházkou než nekupováním? Ať je tomu jakkoli, rámec konzumní společnosti, jak názorně ukazuje Ivan Chorvát, nabízí zanedbané sociologii volného času několik nepříliš optimistických možných trendů, které by stály za empirické prozkoumání. Jedním z nich je představa, že společnost se rozpadá do dvou skupin: jedné, která je materiálně zabezpečená, ale natolik pracovně vytížená, že v podstatě nemá volný čas, a druhé, jež sice volný čas má, ale vzhledem k obtížím s placeným zaměstnáním má omezené prostředky na jeho využití, a to nejen ekonomické. Jiná teze zase upozorňuje, že „pracovní čas se redukuje, množství volného času roste, ale členové společnosti přesto ve svých životech pocítují stále větší časovou tíseň a problémy při sladování svých aktivit“ (s. 86). Velká míra stresu a uspěchanosti ve volném čase, to jsou nejvíce znepokojující poznatky z výzkumů a knihy Ivana Chorváta.

Miroslav Paulíček

Lucie Cviklová: *Advancement of Human Rights of LGBT Minority: Advancement of human rights standards for LGBT people through the perspective of international human rights law.* Lambert Academic Publishing, 2013, 104 s.

Historické proměny interpretace homosexuality a homosexuálního chování probíhávají na české i mezinárodní úrovni jsou tématem, které v posledních padesáti letech začalo přitahovat stále větší pozornost badatelů. Většina zahraničních studií věnuje pozornost srovnávání historických či historicko-filozofických

aspektů homosexuality na různých kontinentech stejně tak jako společenským a právním aspektům postupné dekriminalizace homosexuality v euroamerickém prostoru, přičemž odzákoonování homosexuality coby trestného činu v řadě zemí je tak z hlediska jurisprudence viděno jako posun od negativních práv k pozitivním. Zatímco v západních zemích existuje řada studií na toto téma a queer studies jsou samostatnými studijními obory na univerzitách, v zemích bývalého socialistického bloku se dostává problematika LGBT (gay, lesbian, bisexual a transgender) menšiny do popředí teprve několik let. V České republice byla prvním pokusem o systematizaci badatelských výzkumů v této oblasti mezioborová konference Homosexualita a humanitní vědy, kterou uspořádala Fakulta humanitních studií v roce 2009. Na tuto konference navázaly tři publikace: *Od žaláře k oltáři* J. Seidla, *Homosexualita v dějinách české kultury* M. C. Putny a dílo kolektivu autorů editované F. Schindlerem, J. Seidlem a P. Himlem *Miluji tvory svého pohlaví*.

Vybranými historickými aspekty homosexuality v celosvětovém měřítku (především z hlediska analýzy vývoje různých diskurzů) se zabývá právě recenzovaná studie Lucie Cviklové, kterou tvoří tři symetrické části. Studie vychází z historicko-právního přístupu a představuje, jak se různé teoretické přístupy, náboženské a právní systémy vyrovnávaly s dlouhodobými procesy a právními diskurzů týkajícími se vymezení sexuální identity, přesněji řečeno rozdílů mezi různými systémy v oblasti reakcí na požadavky lesbických žen, gayů, bisexuálů a transgender osob. Autorka ve své studii analyzuje, jak konkrétní národní i nadnárodní systémy během času odmítaly či přijímaly požadavky aktérů s odlišnou sexuální orientací usilujících o širší ekonomické a společenské uznání, jakým vývojem prošly právní úpravy v této oblasti a jak se proměňovala rozhodnutí vynesena Evropským soudem pro lidská práva či Nejvyšším soudem ve Spojených státech amerických.

Teoretický základ studie je ukotven ve srovnávacím rozboru myšlenkového odkazu francouzského filozofa Michaela Foucaulta na straně jedné a francouzské feministické myslitelky Judith Butlerové na straně druhé. Oba tyto autoři

ve svém díle analyzují různé diskurzy utvářející mechanismy kontroly a útlaku homosexuální menšiny. Foucault jako první zdůraznil historickou podmíněnost interpretace homosexuality – nechápal homosexualitu jako neměnnou objektivní kategorii, která byla v souvislosti s rozšiřováním lidských práv LGBT menšiny postupně objeovávána, ale za uměle vykonstruovaný pojem vytvořený začátkem dvacátého století sexuologií – tehdy nově vzniklým vědním oborem. Zatímco středověký „sodomita“ (širší kategorie zahrnující všechny sexuální praktiky mimo heterosexuálních s jasným cílem počítí potomka; homosexuální chování bylo do této kategorie zahrnuto) byl hříšníkem, jenž se dopustil těžkého zločinu a byl za něj krutě potrestán, ale „zločin“ sodomie nebyl přímo spojován s jeho osobou, homosexuál se ve vědeckém pojetí začátku dvacátého století stává zvláštním typem člověka, jehož osobnost je zcela specifická a homosexualita se stává základním prvkem jeho identity. Foucault ve svých analýzách vyvozuje, že mocenský tlak zůstává v průběhu historie stále stejně silný a devastující, pouze se mění jeho konkrétní podoba. V souvislosti se vznikem kategorie homosexuála, který je předurčený k celkové osobnostní patologii, dochází k postupnému odklonu od postihů za homosexuální chování (homosexuál začal být považován za nemocného místo za delikventa), ale to neznamená snižování regulací a kontrol, ty se pouze přesouvají z oblasti práva do oblasti medicíny (homosexuál je jako patologická osobnost stavěn na okraj společnosti a vystaven dalším mechanismům regulace, kontroly a moci – má za povinnost se z homosexuality „léčit“, a i poté je brán jako celkově méněcenný).

Butlerová shledává mechanismy útlaku sexuálních menšin přímo v samotných kulturních vzorcích – navazuje na Freuda s tezí o primární homosexualitě lidského jedince, který se homosexuality vzdává přijetím oidipovského, patriarchálního řádu, ale zatímco Freud pokládal za důsledek tohoto přijetí psychické zdraví jedince (přijetí mu umožňuje nebýt psychotický), Butlerová naopak tvrdí, že v celé heterosexuální kultuře přetrvává melancholie, stesk po původním stejnopohlavním vztahu. Primárním civilizačním tabu podle ní není incest, ale

homosexualita a k potlačování homosexuálních projevů vládnoucí patriarchální kulturou dochází právě z důvodu vytěsněného tabu. Kultura striktně rozděluje svět lidí na svět mužů a žen, přičemž oba mají předepsané komplexní vzory chování, které však, jak tvrdí autorka, nevycházejí ze samotného biologického pohlaví, ale z kulturních zvyklostí (tento soubor předepsaných vlastností se nazývá gender). Již samotný gender, je-li prohlášen za jediný správný, působí jako mechanismus útlaku, protože nutí všechny lidi, aby odpovídali souboru předepsaných vlastností, nechťejí-li se ocitnout na okraji společnosti jako ignorovaní. Patriarchální kultura kromě toho spatřuje jako jeden z nejvýznamnějších atributů obou pohlaví heterosexuální – tj. muže definuje tak, že jej přitahují ženy, zatímco žena musí být přitahována muži, aby byla ženou. Tím se homosexuálně orientovaní lidé (či lidé s další menšinou sexuální orientací) ocitají zcela mimo společnost, jsou opomíjeni a různými způsoby utlačováni.

Cviklová předkládá ve své studii analýzu diskurzu spojeného se společenskými a mocenskými strukturami týkajícími se homosexuálně orientovaných osob – není to diskurz kulturní jako u Butlerové, ale diskurz mocenských struktur, v tom se tedy shoduje s Foucaultem. Na rozdíl od něj ale prohlašuje, že tento diskurz se vyvíjí, mocenské tlaky nezůstávají stejně silné, nýbrž mohou slábnout a přecházet až k přiznání pozitivních práv jedincům z LGBT minority. Příčinou poklesu mechanismů útisku homosexuální menšiny shledává Cviklová v oslabování přímého vlivu křesťanství v euroamerickém prostoru a oddělení církve od státu. Tam, kde ke slábnutí náboženského vlivu nedochází, naopak diskriminace sexuálních menšin přetrvává.

V první ze tří symetrických částí se autorka věnuje historickým aspektům vztahů mezi státem, společností, náboženstvím na straně jedné a kriminalizací homosexuality na straně druhé. V euroamerickém prostoru pod kulturním vlivem křesťanství v důsledku odluky státu od církve probíhala postupná dekriminlizace homosexuality a v některých zemích dokonce vznikly církevní iniciativy či státní legislativa na podporu stejnopohlavních svazků; na rozdíl

od tohoto vývoje charakterizovaného oslabováním křesťanských principů v oblasti vlády a zákona je kriminalizace homosexuality mezi dvěma dospělými dodnes běžnou a krutou praxí v zemích s převažujícím vlivem islámu a trestem za homosexualitu je například ukamenování k smrti, sto ran bičem nebo vyhození z vrcholu vysoké budovy. Tyto tvrdé tresty je třeba vysvětlovat dlouhodobým vlivem náboženství (které je považované za jediný zdroj tvorby zákonů) a primitivními normami týkajícími se ústavy; v těchto zemích je totiž tzv. kulturní relativisty nahlíženo na mezinárodní úpravy v oblasti lidských práv jako na etnocentrickou právní argumentaci uplatňovanou v souvislostech evropského historického vývoje.

V druhé části své studie Lucie Cviklová podrobně rozebírá postupné uznávání práv LGBT menšiny různými evropskými strukturami; jedná se například o Evropský soud pro lidská práva či Nejvyšší soud Spojených států amerických; tyto právní instituce postupně rušily zákony proti homosexualitě ve většině evropských zemí již na začátku osmdesátých let dvacátého století. Tento vývoj autorka demonstuje rozborem konkrétních právních kauz. Analyzuje vývoj právního diskurzu, poukazuje na propojení zákonodárné, výkonné a soudní moci, kdy každá z těchto částí může ovlivňovat celkový právní rámec v daném kontextu. Vývoj jednotlivých právních kauz rovněž dokumentuje vývoj postoje společnosti a mocenských struktur vůči LGBT menšině. Tak např. právní případ Lawrence proti Texasu, který v roce 1986 skončil rozsudkem kriminalizujícím homosexuální chování, byl v roce 2003 revidován, Nejvyšší soud přehlasoval své původní rozhodnutí tvrzením, že zákony proti homosexualitě nejsou ústavní, a v důsledku tohoto rozhodnutí byly zrušeny podobné zákony týkající se homosexuality v dalších třinácti státech Spojených států amerických.

Třetí, závěrečná část studie se věnuje snahám mezinárodní občanské společnosti prosadit nediskriminační pravidla pro LGBT menšinu. Autorka zde rozebírá Yogyakarta pravidla, což je soubor pravidel a doporučení vycházejících z univerzální lidské důstojnosti a svobody, která by neměla být narušena odlišnou sexuální orientací či identitou. Originálním přínosem těchto

pravidel je požadavek zajistit, aby se legitimizace vztahů LGBT menšiny neuskutečňovala jen na základě negativních práv, nýbrž aby se pozitivní práva této menšiny postupně vyrovnala právům a možnostem heterosexuální většiny.

Studii lze charakterizovat jako mezioborový pohled na vnější situaci LGBT menšiny, který vychází především z filozofické a historicko-právní perspektivy; je možno ji považovat za úvod do problematiky pro anglicky hovořící čtenáře, kteří nemají o postavení LGBT minority přehled. Největším přínosem studie je podrobná prezentace vývoje právního diskurzu souvisejícího s touto problematikou v různých kulturních systémech a v konkrétních historických obdobích od nejstarších kultur po současnost a rozbor jednotlivých právních kauz v kontextu vývoje historicko právních diskurzů.

Celkové vyznění studie by obohatilo zpřesnění některých pojmů, jichž autorka v textu užívá – konkrétně co bylo v kontextu různých dob a kultur považováno za homosexualitu či homosexuální chování včetně proměn těchto významů. Po proměně „sodomity“ v „homosexuála“, který popsal Foucault, bylo přibližně do padesátých let dvacátého století považováno za ústřední patologii homosexuality obrácení genderových rolí – homosexuálové byli označováni jako „invert“ (což znamenalo ženy v mužském těle a naopak), přičemž samotné preferované pohlaví nebylo při posuzování příliš významné. Za homosexuály tedy nebyli považováni muži, kteří nepřekračovali hranice svého genderu a zastávali během sexuálních praktik aktivní roli. Teprve od poloviny minulého století se ustálil jako hlavní znak homosexuality preference stejného pohlaví. Do devatenáctého století byla valorizována tzv. romantická přátelství, především mezi ženami, která bychom dnes označili jako lesbické vztahy. Dané ženy si mezi sebou směly vyznávat lásku v dopisech nebo spolu spát v jedné posteli a nikdo na jejich vztahu neshledával nic sexuálního, pokud se ženy nepřestávaly chovat v rámci předepsaných genderových pravidel a neodmítaly se provdat za muže. Teprve s nástupem vědecké sexuologie počátkem dvacátého století dostala tato přátelství přídech homosexuálního jednání a začala být odsuzována jako zvrácenost. V kontextu kultur mimo euroamerický prostor

pak existovalo zcela svébytné pojetí pohlaví a genderu, diametrálně odlišné od toho, na který jsme zvyklí my.

Autorka se rovněž nezabývá vývojem sebeidentifikace jedinců z LGBT minority ani postupným konstituováním její skupinové identity. V USA a západních demokratických zemích lze najít výrazný předěl přibližně od sedmdesátých let dvacátého století, kdy se LGBT minorita začala považovat za svébytnou skupinu a emancipovat se podle vzoru jiných menšin, především národnostních. Činnost LGBT aktivistů měla na formování celospolečenských diskurzů týkajících se homosexuální menšiny rozhodně výrazný vliv.

Do studie mohla být rovněž zahrnuta specifiká vývoje situace české a slovenské homosexuální menšiny, která procházela jiným vývojem než LGBT minorita v západních zemích. Na toto téma začaly v posledních letech vznikat kvalitní odborné studie, ale téma rozhodně ještě vyčerpáno není.

Veronika Ďuríčková

Jan Paulas – Martin T. Zikmund – Luboš Kropáček: *Po cestách kamenitých. O životě, islámu a křesťanské víře*. Praha: Vyšehrad, 2013, 272 s.

„Kdyby byl Bůh chtěl, byl by vás věru učil národem jediným. Avšak neučil tak proto, aby vás vyzkoušel tím, co vám dal. Předstihujte se vzájemně v konání dobrých skutků! K Bohu se uskuteční návrat vás všech, a On vás poučí o tom, v čem jste byli v rozporu“ (s. 133). Koránská súra Prostřený stůl asi nejlépe koncentruje poselství knižního rozhovoru *Po cestách kamenitých*: zdůraznění nekonečné pestrosti různých podob víry v jediného Boha. A zároveň zdůraznění možnosti – ba v globalizovaném světě dokonce nutnosti – plodného dialogu, vzájemného respektu a poznávání. Autoři Martin Zikmund a Jan Paulas na stránkách knihy zpovídají katolíka a předního znalce islámu Luboše Kropáčka. Výsledkem je text kombinující dvě vzájemně se propustující roviny. Otevřené bilancování životní cesty českého křesťana ve druhé

polovině 20. století a výkladově laděné kapitoly zabývající se mimořádně rozsáhlým muslimským pásem země od severní Afriky a Evropy až po Indonésii.

Životní příběh v komunistickém Československu se zpočátku odvíjí podle jinými již mnohokrát převyprávěného schématu. Rodina prvorepublikového vlastence, právníka a vášnivého turistu zažívá po únoru 1948 společenský pád. A spolu s rodiči čelí prvním nespravedlnostem i mladý Luboš. Přes skvělý prospěch nemůže pro třídní původ studovat gymnázium. Kvůli vášni k cizím jazykům proto volí obchodní školu. Protože nelze cestovat do zahraničí, hltá dobrodružné cestopisné příběhy sepsané těmi, kteří cizí kraje ještě poznat mohli. Mezi jinými se zde od počátku vymyká postava znalce a milovníka arabských beduinů Aloise Musila. Kropáček přitom svou vášeň k cizím jazykům vysvětluje právě jako kompenzaci nemožnosti cestovat: „Zájem o orientální jazyky vznikl z touhy po dálkách a jejich studium přímo nabádal k pokoře. Šlo – i mentálně – o jakési cizí kontinenty, o dobrodružné potěšení z odlišných gramatik“ (s. 28). Vynikající maturant poté nemůže pro nevhodný kádrový posudek ani na vysokou školu. Se svou jazykovou výbavou proto nastupuje jako referent do Pragoexportu. Zde na sebe v rámci plnění budovatelských závazků nakonec upozorní, když se zaváže splnit zkoušky hned z pěti cizích jazyků. Teprve to mu vynáší doporučení ke studiu, bez kterého by se patrně náš nejlepší znalec islámu vůbec nezrodil.

Kropáček si tedy plní svůj sen, přičemž se po vzoru muslimských učenců zpětně vidí jako jeden z článků v dlouhém lidském řetězu předávaného poznání (*silsila*). Navazuje tak na svého učitele Felixe Tauera (letní semestr končil rozpadem Osmanské říše a větou „Dál již to nejsou dějiny, ale politika“), nejvýraznější katederní osobnost Karla Petráčka a svého školitele Ivana Hrbka. Arabistiku začíná studovat právě ve vzrušující době, kdy kolonie získávají nezávislost a v atmosféře optimismu zakládají samostatné státy. Rok 1960 se totiž stává Rokem Afriky, na filozofické fakultě vzniká nový obor afrikanistika. Československo se chce prosadit také obchodně v západními mocnostmi uprazdňovaném prostoru. Euforie z dekolonizace je však prováděna

pochyba a následně i deziluzí. Kropáček připomíná násilnosti boje za nezávislost, například surový evropský terorismus francouzské Organizace tajné armády. Ta byla složena z francouzských nacionalistických důstojníků a politiků, kteří se v duchu hesla „Seine protéká Paříží a Středozemní moře protéká Francií“ nehodlali smířit s nezávislostí Alžírsko. Nejprve se mohutnou vlnou bombových útoků proti civilnímu obyvatelstvu (1961) snažili vyprovokovat Arabů k přerušení příměří a k rozdmýchání násilí v předvečer referenda. Poté se dostali do křížku se samotnou francouzskou armádou a nakonec se dokonce pokusili odvrátit nezávislost Alžírsko atentátem na francouzského prezidenta a státním převratem v samotné Francii. Kropáček tak mimochodem připomíná, že Arabové nikdy neměli patent na terorismus. K deziluzi ale nakonec vedly především chabé výkony vlád v nově nezávislých zemích. Po osamostatnění zažily úpadek poprvé popsány již v roce 1962 René Dumontem v tehdy ještě kritizované knize *L'Afrique noire est mal partie*.

S realitou disfunkčních režimů se Kropáček mohl od svých studentských let setkávat na vlastní oči i při studijních cestách. V Káhiře například prožil dramatickou šestidenní válku (1967), kdy Izrael nečekaně napadl a bleskově rozdrtil armády sousedů. Zatímco egyptské noviny vycházely s titulky typu „Naše tanky se valí na Tel Aviv“, egyptští vojáci byli hnáni zcela opačným směrem. Bezprostředním výsledkem války byl hon na špióny, „Špionománie“ se snažila odhalit viníky těžko pochopitelné porážky „neporazitelné“ armády. Dlouhodobým důsledkem porážky ale byl odklon od dosud převažujících sekulárních ideologií či západních modelů a příklon k islámu. Mezi lidmi se začala šířit představa, že slabost Arabů souvisí s odklonem od islámu. Případně názor, že porážka byla Božím trestem za popravu disidenta a islamisty Sajjida Qutba (1966).

Legendární studentská expedice Lambaréné (1968), která s Tatrou naloženou humanitární pomocí projela téměř celý černý kontinent, pak symbolicky uzavírá optimističtější etapu Kropáčkovy mladého života. Záhy po návratu začíná normalizace a po ní čistky na fakultě. Jeho dodnes aktuální doktorská práce o Dárfúru je včetně kladných posudků připravena

k obhajobě, avšak doktorská řízení jsou z pokynu ministerstva pozastavena (1970). V roce 1974 pak Kropáček musí z fakulty odejít, aby se až do listopadu 1989 živil jako tlumočnick a překladatel „na volné noze“. Na fakultu se mohl vrátit až v roce 1990. Komunistům sice mezitím vadí jako akademik, leč nezdráhají se využívat jeho tlumočení na nejvyšší úrovni (setká se tak s Jásirem Arafátem, Háfizem Asadem nebo Kaddáfim). Nejsilnější jsou pasáže, kdy se Kropáček otevřeně přiznává k několikaleté spolupráci se Státní bezpečností, přičemž vrcholem je špiónská cesta do Izraele. Zpětně lituje, že nebyl silnější, ačkoli vstup do KSČ nikdy nepřijal. Avšak věří, že nikdy neposkytl informace, které by komukoliv uškodily. Snad tomu tak i bylo, protože s ním po čase StB spolupráci ukončila.

Výkladové kapitoly o minulosti a především současnosti muslimských společností zas a znovu ukazují na mimořádnou pestrost islámu. Na doširoka rozevřený vějíř jeho normativních podob i reálně žitých projevů. Chybí totiž závazná centrální autorita na způsob papeže či církevních koncilů. Jedinou autoritou je Korán. Leč vždy různé až protichůdně interpretované. V současnosti přitom Kropáček pozoruje další rychlé štěpení islámu na prozápadní sekulární proudy a naopak hnutí konzervativní až salafistické. Jakékoliv zobecňování je tak značně obtížné, až nemožné.

Historicky první příčinou pestrosti islámu se podle Kropáčka stalo jeho rozštěpení na sunnitskou a řadu šíitských větví. Šíité se domnívají, že Korán není úplný. Při editaci chalífou Uthmánem prý bylo vyškrtáno vše, co se týkalo Alího a jeho rodiny – podle nich jediných právoplatných nástupců Proroka. Podobně se odlišuje také soubor tradic, z čehož vyplývají i odlišnosti právní. Šíité si pak každoročně svátkem *ašúra* v duchu protisunnitských pašijí připomínají bratrovražednou občanskou válku a mučednickou smrt Husajna u Karbalá (680). Navíc se liší i postavení duchovenstva. Zatímco sunnitě jsou hrdí na to, že nemají žádnou kněžskou vrstvu, a všichni věřící jsou tak Bohu stejně blízko, šíitští duchovní od 50. let 20. století tvrdí, že díky vzdělání mohou chápat a lidem vykládat vůli skrytého imáma. Kropáček připomíná, že se sice obě větve zastoupené egyptským

Al-Azharem, iráckým Nadžáfem a iráckým Qommem v duchu ekumenismu pokusily sblížit (1959–1960) a uznat šíu jako pátou právní školu (*džafari*). Pro politické rozepře z toho ale sešlo.

Dalším zdrojem mnohobarevnosti islámu je v Kropáčkově vyprávění kontrast mezi polem učeneckým a citovým súfismem. Sečtělí právníci chápou vysoce abstraktního Boha jako Stvořitele, Pána a Zákonodárce. Stvořil svět a nyní přísně dohlíží na řád přírody i lidské dodržování seslaných zákonů. Odtud až hnidopišské rozlišování pěti právních kategorií jednání: prikázané, doporučené, dovolené, neschválené a zakázané. Súfismus se oproti tomu domnívá, že Bůh lidi stvořil, aby se mohl zrcadlit v jejich srdcích. S Bohem je možné navázat vztah. Víra v Boha a láska k Němu i Jeho stvoření je zkušenost skrze níž lze Boha lépe poznávat a posilovat víru. Súfismus proto spíše rozlišuje poslušné podřízení se Bohu dodržováním vnějších rituálů (*islám*), zvnitřnělou víru (imán) a konání dobra (*ihsán*). Přitom hledá různé cesty, jak se Bohu přiblížit (meditace, askeze, poezie).

Příčinou mnohotvárnosti islámu je ale i jeho prolínání se staršími kulturami, přes které se při své geografické expanzi navrstvil. Přičemž v jednotlivých kulturních regionech vždy jako houba selektivně nasával inspiraci z těchto starších zdrojů. Jak se trefně vyjádřil marseillský muftí Soheib Bencheikha, islám je polygamní, uzavřel sňatky s arabskou, perskou, tureckou a indickou nevěstou – a dnes se uchází o ruku evropské sekulární kultury. Mnohdy jde ale o inspirace kontroverzní. Příkladem budiž ženská obřízka předislámských kultur Nilského údolí. V souvislosti s arabským jarem se pak například zaktualizovala teze maďarského arabisty Miklóše Marótha hovořící o tom, že Arabové nasáli a osvojili si antické kulturní dědictví. Přitom Evropě přes středověkou Andalusii zprostředkovali Aristotela a demokratické ideje. Oni samotní si z antiky vzali hlavně Platóna s jeho důrazem na hledání silného a mravného vládce, který přináší stabilitu, ale zároveň tenduje k autoritářství.

Právě masivní příchod islámu do západní Evropy vytváří další klony popisované na škále: „euroislám – islám ghetta“. Příběhů příchodu muslimů do Evropy a jejich integrace je přitom hned několik. Nejznámější vypráví o hostujících

dělnících, které si západoevropské státy čelící nedostatku pracovní síly pozvaly po druhé světové válce, vesměs z bývalých kolonií. Jestliže byl zpočátku islám dělníků z ubytoven a garážových modliteben prakticky neviditelný, vše se změnilo s příchodem manželek. Rodiny vychovávající děti začaly žít plnohodnotný život muslimů, komunity proto otevírají mešity, obchody s muslimským oblečením, halál řeznictví či restaurace. Úplně jiný příběh ale mohou vyprávět třeba alžírští *harki*. Ve válce za nezávislost (1954–1962) obětavě podporovali Francii, přes 200 tisíc jich sloužilo v její armádě, domobraně či koloniálních úřadech. Pro většinu příběhů se přitom hodí Kropáčkem citovaná maxima Saint-Exupéryho Malého Prince připomínající Evropě její roli: „Stáváš se navždy zodpovědným za to, cos k sobě připoutal...“ (s. 205).

K migraci došlo v kontextu náboženského ožívování muslimských společností, odkud gastarbeiteři přicházeli. Pobožnost evropských muslimů je podporována i petrodolary z konzervativních monarchií Zálivu nebo misiemi. Zrodilo se také mediální impérium, nejdůležitější redakce zaměřené na evropské muslimy dnes vedle Bejrútu a Káhiry sídlí v Paříži a Londýně. Kropáček ale nevidí islámskou víru samu o sobě jako překážku integrace. Zajímavou skupinu představují třeba v Německu a Rakousku perfektně integrovaní alevité. Přicházejí z Turecka, kde platí za sekulární a úspěšnou skupinu, jakkoliv diskriminovanou. Podle Kropáčka lepší integraci muslimů ve Francii spíše než víra brání segregace na velkých a od zbytku majority oddělených panelových sídlištích. Nebo tendence zaměstnavatelů propouštět je za recese jako první. V Německu se zase hojně diskutuje fenomén turecké nevěsty. Až polovina sňatků je domluvených rodiči, přičemž nevěsty jsou velmi mladé. Často navíc dovezené z Turecka. Nemají tak šanci seznámit se před založením rodiny a výchovou dětí s většinovou německou společností, navázat zde kontakty, vzdělávat se a osvojit si jazyk. Takto limitované matky pak ale vychovávají i děti, které jsou pak oproti vrstevníkům z majority handicapované svých rodinným zázemím. Německo tak teprve od roku 2007 uděluje vízum jen nevěstám starším osmnácti let. A podmínkou je rovněž atest z němčiny.

Podle Kropáčka integraci také často brání nevhodně připravení imámové. Může sice jít o absolventy prestižních islámských center jako je egyptský Al-Azhar, tuniská Zajtúna, pákistánské školy *deobandi* nebo saúdská Mekka a Medina. Avšak příliš neznají evropské jazyky, neorientují se v kultuře, uznávaných hodnotách a společenských poměrech. Navíc zde mnohdy působí jen několik let (duchovní ze Saúdské Arábie nebo Turecka). Nebo jsou dokonce vládami vysíláni na pár týdnů o ramadánu. Nemají tak moc času se rozkoukat a pomoci pak v orientaci a integraci samotným dezorientovaným věřícím. Muslimské komunity postupně pochopily svůj handicap stran imámů. Od devadesátých 20. století zakládají vlastní instituce vzdělávající kazatele pro potřeby evropských věřících. Se zpožděním se rozhoupaly také evropské státy a jejich univerzity. Ve snaze eliminovat radikální kazatele rozvíjí islámská studia Francouzi, Britové, Belgičané, Němci či Holanďané a Švédí. Zdatně jim ale sekundují i Poláci, kde na Varšavské univerzitě vznikla celá katedra euroislámu. Konečně, také křesťanské církve nezůstávají pozadu. Například pařížský Katolický institut imámům začal nabízet (2008) školení v sekulárních hodnotách a mezikulturních vztazích.

Sousední Rakousko přitom Kropáček líčí jako povedený příklad začlenění imigrantů. Zdejších 400 tisíc muslimů pocházejících z Turecka a Bosny představuje 6 % populace a zákonem zde byl islám zrovnoprávněn s křesťanstvím již v roce 1912. Klíčovou ingredienci úspěchu Kropáček vidí ve vstřícnosti zástupců obou stran, majority i přistěhovalců. Za muslimy vystupuje výrazný Bosňák Smail Balič, kurátor v Národní knihovně a autor knih o tom, jak žít plnohodnotný islám v moderních evropských společnostech. Majoritě pak jde svou vstřícností příkladem kardinál Franz Konig. Katolíci i evangelíci pak mají v jednotlivých spolkových zemích pověřené osoby pro kontakt s místními muslimy. Právě mezináboženský dialog je Kropáčkovým celoživotním tématem, které jde proto zcela logicky napříč jednotlivými kapitoly knihy.

Karel Černý

Jan Kuklík a kol.: Jak odškodnit holocaust?

Praha, Karolinum 2015, brožovaná, 758 str., 1. vydání, cena: 450 Kč

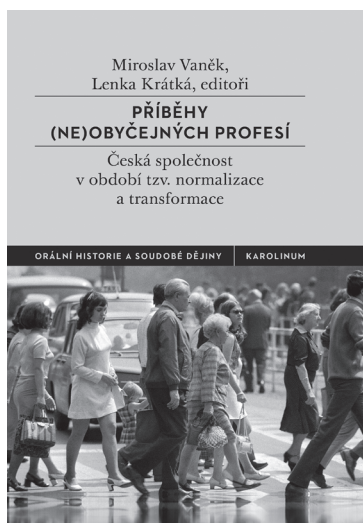

Rozsáhlá monografie odborníků z pražské právnické fakulty pod vedením Jana Kuklíka a Reného Petráše se věnuje problému majetkových ztrát židovského obyvatelstva za druhé světové války a různým metodám odškodnění. Publikace má široký historický a komparativní záběr, obsahuje podrobnou analýzu právních aspektů a zabývá se i dodnes nedořešenými otázkami. Nejpodrobněji je v knize zastoupeno území bývalého Československa, ale pozornost je věnována i vývoji v dalších státech: Německu, Rakousku, Polsku, ale také v zemích s velmi odlišnou situací, jako jsou Velká Británie, Bulharsko či Švýcarsko. Výklad u jednotlivých států obvykle zahrnuje nástin vývoje postavení Židů v daném regionu v posledních desetiletích před holocaustem, jsou však naznačeny i starší, středověké tradice. Jádrem práce je zachycení často až pozoruhodně různorodých metod záborů židovského majetku zejména v době druhé světové války a jeho restitucí nebo různých odškovacích akcí, které probíhají až do současnosti.

ISBN 978-80-246-2798-4

Miroslav Vaněk, Lenka Krátká (ed.): Příběhy (ne)obyčejných profesí

Praha, Karolinum 2014, vázaná, 554 str., 1. vydání, cena: 430 Kč

Dějiny tzv. normalizace a transformace se v poslední době stávají velmi populárním a diskutovaným tématem nejen uvnitř odborné komunity, ale i v řadách široké veřejnosti. Tomuto zájmu jde vstříc předkládaná kolektivní monografie, která volně navazuje na předešlou knihu z dílny Centra orální historie Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR v. v. i. (Obyčejní lidé...? Praha, Academia 2009). Příběhy (ne)obyčejných profesí představují osudy a vzpomínky mužů a žen vykonávajících několik zdánlivě „obyčejných“ profesí. V podobě interpretačních studií kniha zachycuje zkušenosti příslušníků tzv. silových složek (armáda, bezpečnost/policie, hasiči), zaměstnanců (především žen) pracujících ve službách (pohostinství, maloobchod, zdravotnictví) i v tzv. svobodných profesích (zde na příkladu výtvarných umělců a umělkyní). Stranou nezůstali ani příslušníci hospodářského a dílem také kulturního managementu a v neposlední řadě ti, jejichž osudy jsou spojeny s agrárním sektorem a světem venkova.

ISBN 978-80-246-2813-4